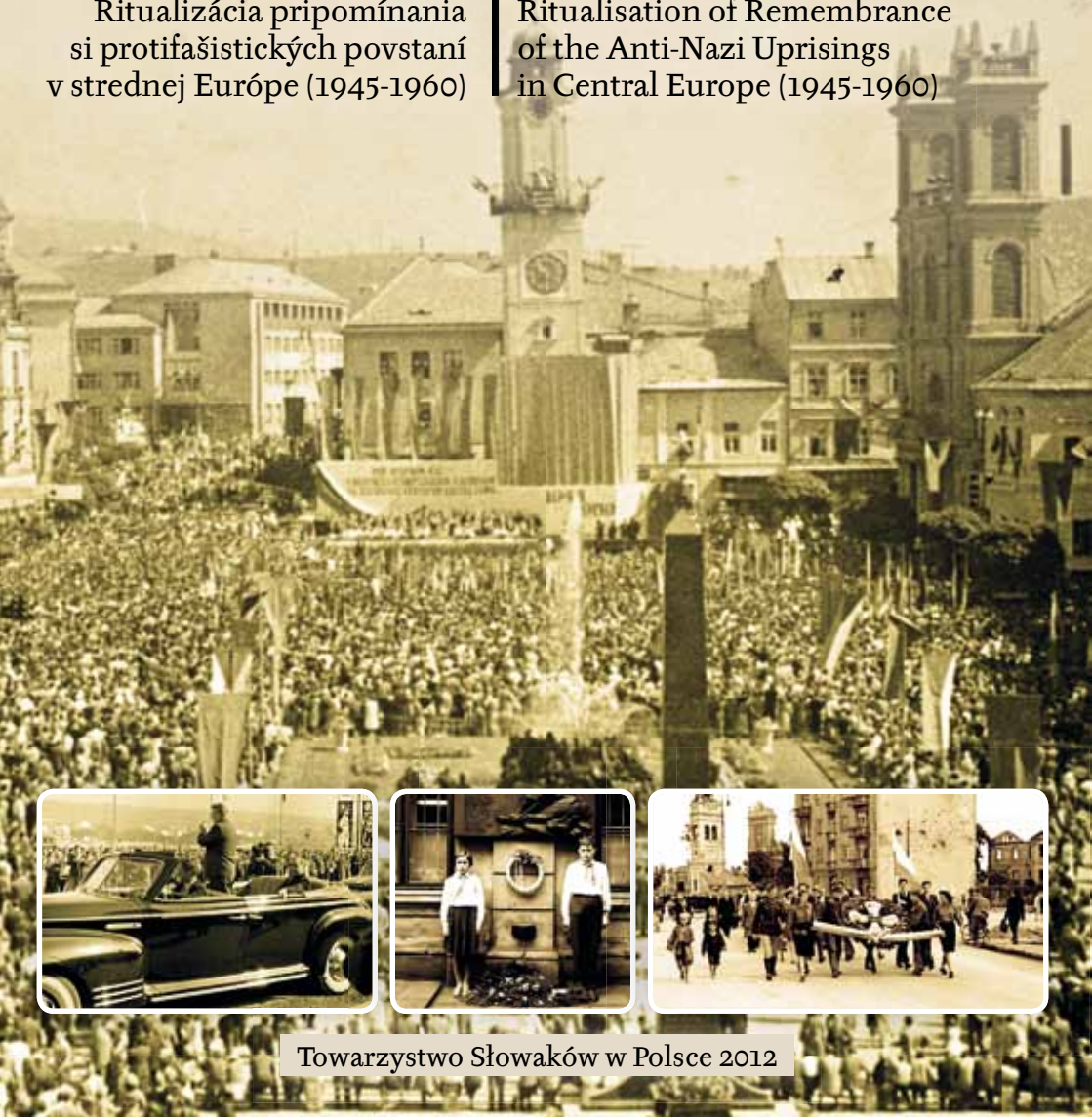

Michal Kšiňan (a kol.)

Komunisti a povstania | Communists and Uprisings

Ritualizácia pripomínania
si protifašistických povstaní
v strednej Európe (1945-1960)

Ritualisation of Remembrance
of the Anti-Nazi Uprisings
in Central Europe (1945-1960)

Towarzystwo Słowaków w Polsce 2012

Michal Kšiňan (a kol.)

Komunisti a povstania.
Communists and Uprisings.

© Michal Kšiňan, Françoise Mayer, Miroslav Michela,
Eva Palivodová, Jan Randák, Pavel Ukielski,
Michał Tomasz Wojciuk

Recenzent / Reviewed by Roman Krakovský

Publikácia je tiež čiastkovým výsledkom projektu „Centrum excellentnosti Slovenské dejiny v dejinách Európy. Výskum európskych konotácií v dejinách Slovenska“ (CE SDDE), riešeného v Historickom ústave SAV.

Fotografie na obálke / Cover photos: Banská Bystrica počas osláv 28. 8. 1959. Banská Bystrica during celebration on August 28, 1959. © AMSNP/Suja; Prezident zdraví občanov Banskej Bystrice. The President is greeting citizens of Banská Bystrica. © AMSNP/Suja; W pierwszą rocznicę wybuchu Powstania obok oficjalnych obchodów odbywają się uroczystości organizowane przez Powstańców; pochód z wieńcem zmierza ku zbiorowej mogile w parku Dreszera. On the first anniversary of the Rising apart from official commemorations, insurgent celebrations take place; people march to lay a wreath at a mass grave in Dreszer Park. © MPW/Photo R. Witkowski; Praha, čestná stráž, pionýři. Prague, pioneers stand guard at memorial. © ČTK/Photo V. Lomoz

Jazyková korektúra slovenských textov: Katarína Chlpíková
Proofreading of English texts: Martin C. Styan

Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2012
Design by Red Knight, s.r.o.

ISBN: 978-83-7490-508-4

Úvod

MICHAL KŠIŇAN

Predkladaná publikácia je výstupom z projektu, ktorý sa konal pod záštitou Historického ústavu SAV. Ide o inštitucionálny a medzinárodný projekt HÚ SAV (Michal Kšiňan, Miroslav Michela), Ústavu českých dejín Filozofickej fakulty Karlovej univerzity (Eva Palivodová, Jan Randák, Miroslav Michela), Múzea Varšavského povstania (Michał Tomasz Wojciuk, Paweł Ukielski) a CEFRESu, Praha (Françoise Mayer). K riešeniu projektu bol prizvaný aj Roman Krakovský (Sciences Po, Paríž). Cieľom bolo analyzovať oslavy a pripomínanie si protifašistických povstaní v strednej Európe v rokoch 1945 – 1960 a získané výsledky potom populárno-náučnou formou prezentovať širšej čitateľskej obci. Konkrétne sme sa venovali povstaniu vo varšavskom gete (1943), Varšavskému povstaniu (1944), Slovenskému národnému povstaniu (1944) a pražskému povstaniu (1945).

V rámci projektu sme 25. júna 2012 na pôde Poľského inštitútu v Bratislave zorganizovali seminár pod názvom *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania protinacistických povstaní v strednej Európe 1945 – 1960*. Na seminári sme pred odborným i laickým publikom prezentovali priebežné výsledky nášho bádania, o ktorých sa následne diskutovalo. Širšej verejnosti je táto bratislavská prezentácia sprístupnená na internetovej adrese <http://cefres.hypotheses.org/193>.

Riešitelia projektu si kládli za cieľ analyzovať postoje komunistickej moci k spomenutým udalostiam. Výskum pripomínania si a zabúdania na jednotlivé povstania slúži aj ako nástroj na skúmanie samotných režimov v Československu a Poľsku. My sme sa zamerali na tri okruhy problémov:

- prístup oficiálnej historickej spisby či dobovej publicistiky k povstaniam;
- analýzu oficiálnych, ale aj neoficiálnych miest pamäti povstaní;
- oslavy povstaní.

Pochopiteľne, medzi jednotlivými kapitolami môžu byť, a aj sú, rozdiely v uchopení problematiky, ktoré okrem iného pramenia z rozličných prístupov komunistov k týmto udalostiam.

Najprv Michal Kšiňan s Miroslavom Michelom rozoberajú pripomínanie si Slovenského národného povstania. Ťažisko ich príspevku je najmä v období po roku 1948. Eva Palivodová a Jan Randák sa vo svojom príspevku, v ktorom upozorňujú na posun po roku 1948, venujú pražskému povstaniu. Povstaním vo varšavskom gete a Varšavským povstaním sa zaoberajú Michał Wójciuk, resp. Paweł Ukielski, pričom kladú dôraz na širšiu spoločenskú situáciu v Poľsku a medzinárodné súvislosti. Analyzované povstania v závere porovnáva Françoise Mayerová.

Poskytovateľ grantu mal niekoľko podmienok, ktoré sme museli splniť. V prvom rade požadoval popularizačný projekt, preto naše výstupy nie sú „hlbokými“ vedeckými sondami do problematiky. Druhou podmienkou bola medzinárodná spolupráca najmä mladých vedeckých pracovníkov, resp. doktorandov, pod vedením skúseného mentora. Poslednou z podmienok bol komparatívny charakter projektu a časové obmedzenie na prvých pätnásť rokov po vojne. Dúfame, že hlavne tento komparatívny rozmer by mohol byť skromným prínosom predkladanej publikácie. Taktiež obmedzené časové obdobie na riešenie projektu (9 mesiacov) nedovoľovalo hlbkovú analýzu tejto problematiky, ktorá by si určite zaslúžila rozsiahlu monografiu. Výsledky nášho projektu však istotne otvárajú možnosti ďalšej spolupráce a ponúkajú otázky pre širší výskum.

Projekt bol financovaný z programu Geschichtswerkstatt-Europa z fondov nemeckej nadácie „Remembrance, Responsibility and Future“ (EVZ) a organizovaný Institute for Applied History. <http://www.geschichtswerkstatt-europa.org/>

Chceli by sme sa poďakovať za pomoc pri realizácii tohto projektu Magdalene Bystrzakovej, Martinovi Brtkovi, Tomaszovi Grabińskemu a zamestnancom Poľského inštitútu v Bratislave.

Introduction

MICHAŁ KŠIŃAN

The present publication is an output of a project carried out under the auspices of the Institute of History of the Slovak Academy of Sciences. It was an institutional and international project of the Institute of History of the SAS (Michal Kšiňan, Miroslav Michela), Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University (Eva Palivodová, Jan Randák, Miroslav Michela), Museum of the Warsaw Rising (Michał Tomasz Wojciuk, Paweł Ukielski) and CEFRES, Prague (Françoise Mayer). Roman Krakovský (Sciences Po, Paris) was also invited to work on the project. The aim of the project was to analyze the celebration and commemoration of anti-fascist uprisings in Central Europe in the years 1945 – 1960 and, then present the results of the analysis to the general public in a popularized form. Specifically, we dealt with the Warsaw Ghetto Uprising (1943), the Warsaw Rising (1944), the Slovak National Uprising (1944) and the Prague Uprising (1945).

On June 25, 2012, in the premises of the Polish Institute in Bratislava, we organized, as a part of the project, a seminar entitled *Communists and Uprisings. Ritualization and Commemoration of anti-Nazi Uprisings in Central Europe 1945 – 1960*. In the seminar, we presented preliminary results of our research to academic experts as well as to the general public; a discussion followed. The above mentioned presentation is accessible on the website <http://cefres.hypotheses.org/193>.

The aim of the project was to analyse attitudes of the communists to these events. The research on commemoration and forgetting of individual uprisings can serve as an instrument for investigation of the communist regimes as such in Czechoslovakia and Poland. We focused on three types of problems:

- the attitude of official historiography or journalism of that time to the uprisings;
- analysis of official or unofficial memory places of uprisings;
- and on celebrations of the uprisings.

There could be and, of course, there are differences among individual chapters depending on grasping of the issues but also, besides

other things, on the different attitude of the communists to these events.

First, Michal Kšiňan and Miroslav Michela are discussing commemoration of the Slovak National Uprising. Their contribution is focused on the period after 1948. Eva Palivodová and Jan Randák deal with the Prague Uprising in their paper, and they point out the shift in view of this event after the year 1948. Michał Wójciuk and Paweł Ukielski are concerned with the Warsaw Ghetto Uprising and the Warsaw Rising. They also take into account the general political situation in Poland as well as the international context. In the end, Françoise Mayer compares the analysed uprisings.

The provider of the grant laid down several conditions which we were obliged to meet. First he required a popularizing project, so our outputs are not “profound” scientific probes of the issue. The second condition was internal cooperation, mainly of young researchers or postgraduates who were to be advised by an experienced mentor. The last condition was a comparativeness of the project and a time limitation to the first 15 years after World War II. We hope that particularly the comparative dimension could be a modest contribution of this publication. The limited period for running the project (9 months) did not allow a deeper analysis of the issue, which, for sure, would be worthy of a big monograph. However, the results of our project undoubtedly open future possibilities for further cooperation and pose questions for more detailed research.

The project was financed from the program Geschichtswerkstatt-Europa from the funds of the German foundation “Remembrance, Responsibility and the Future” (EVZ) and organized by the Institute for Applied History. <http://www.geschichtswerkstatt-europa.org/>

We are deeply indebted to Magdalena Bystrzak, Martin Bbrtko and Tomasz Grabiński as well, as to the staff members of the Polish Institute in Bratislava for their help in carrying out this project.

Translated by Igor Kšiňan

Slovenské národné povstanie

MIROSLAV MICHELA, MICHAL KŠIŇAN

Verejné spomienkové oslavy predstavujú dôležitú súčasť politickej kultúry – formulujú to, čo je vnímané za spoločensky dôležité a prínosné. Zároveň sú nástrojom demonštrácie aj posilňovania moci. Prostredníctvom nich dochádza k vzniku a šíreniu predstáv prepájajúcich minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Slúžia na potvrdzovanie, reprodukovanie a vyjednávanie kľúčových hodnôt daného spoločenstva. Zrozumiteľne usporiadaná a prezentovaná minulosť posilňuje dôveru ľudí v prítomnosť, dokladá kontinuitu hodnôt, ku ktorým sa daná skupina hlási a vytvára tak kontext, v rámci ktorého sa reprodukujú „tie správne“ predstavy.

Cieľom spomienkových podujatí je teda prostredníctvom pripomienky výročia nejakej udalosti osloviť určitú skupinu ľudí a šíriť ďalej „odkaz“, ktorý by nemal upadnúť do zabudnutia. A to neraz medzi najširšími vrstvami obyvateľstva. Ak spomienkové rituály definujeme ako „divadlo“, jeho cieľom je zrozumiteľnou formou poslúžiť k pripomenutiu si danej udalosti, zároveň ale slúži aj k obrane aktuálneho politického stavu, ktorý je dominantnými elitami spolutvorený. Na takomto predstavení dochádza k interakciám medzi organizátormi a tvorcami (významu) podujatia, vystupujúcimi a jeho účastníkmi. Účasť na „predstavení“ býva následne interpretovaná ako vyjadrenie symbolického súhlasu, nielen s oslavovaným príbehom udalosti, ale aj so súčasným stavom. Jeho organizátori projektujú vlastné konanie „v záujme ľudu“, resp. „historického odkazu“ danej udalosti a zároveň potvrdzujú vlastnú superioritu.

Slovenský historik Lubomír Lipták (2011, 191) upozornil na tri významné roviny, prostredníctvom ktorých sa reprodukujú dejiny reprezentované ako hodnota. Prvá – oficiálna – ktorú prezentuje vládnucci režim a jeho angažovaní aktéri, predstavuje inštitucionálne vytvorený a reprodukovaný historický kánon, ktorý slúži na legitimizáciu vládnucej hodnotovej a ideologickej orientácie a ňou preferovaných sociálnych praktík. Je prezentovaný na verejných priestranstvách, pri oslavách štátnych sviatkov a vybraných historických udalostí, zákonoch, učebných osnovách. Štát disponuje ekonomickými, kontrolnými aj re-

presívnymi inštitúciami, ktoré daný kánon udržiavajú pri živote. Pierre Bourdieu (1998, 87-94) hovorí o symbolickom kapitále a symbolickom násilí, ktorého nástrojom sa stáva napríklad školský systém a povinné štátne vzdelávanie, prostredníctvom ktorých štát vštepuje svojim občanom spoločné formy a kategórie myslenia, sociálne rámce chápania a poznávacie štruktúry. Ide vlastne o štátom kontrolovaný typ vedenia. Na vytváraní dobového historického kánonu sa podieľajú aj historici. Avšak ich prvoradou úlohou je kriticky, na základe zaužívaných pravidiel a verifikovateľných prameňov, interpretovať minulosť. Preto druhou spomenutou rovinou je vedecký diskurz, ktorý nie je z hľadiska jeho zmyslu povinný podriaďiť sa dominantnému kánonu (aj keď sa tak často stáva), má predovšetkým rozvíjať slobodné bádanie a kritické myslenie. Ani kritické poznanie však nie je možné úplne oprostíť od spoločenských štruktúr, v rámci ktorých vzniká. Tretí rozmer – ktorý Lipták pomenoval – je osobný. Predstavuje sociálne milieu, ktoré každého jedinca obklopuje, je vytvárané rozdielnymi osobnostnými dispozíciami, zážitkami, či v rámci medzigeneračného vyjednávania hodnôt. Neraz stojí v protiklade k predchádzajúcim rovinám, zároveň je však ich súčasťou. Všetky tri spomenuté roviny vzájomne koexistujú, občas sa prelínajú, inokedy zas vylučujú.

Povstanie na Slovensku v roku 1944, resp. Slovenské národné povstanie (SNP), predstavuje významnú súčasť slovenského národného príbehu. Je dlhodobo považované za pripomínania hodnú historickú udalosť súvisiacu s premenami „slovenskej štátnosti“. Veľká väčšina obyvateľov Slovenska sa s touto témou „stretáva“ aj bez výrazného vlastného pričinenia, na viacerých úrovniach súkromného aj verejného života. Napríklad v názvoch verejných priestranstiev. Význam tejto tradície podtrhuje aj fakt, že do roku 1989 vzniklo o ňom najmenej 140 hraných a dokumentárnych filmov (Mannová 2009, 222). Diskusie o SNP oscilujú už od jeho vzniku medzi dvoma zásadnými a hodnotovo ambivalentnými postojmi „pre“ a „proti“. Zjednodušene sa dá povedať, že aktéri zo strany povstalcov, resp. ich sympatizanti, presadzovali/presadzujú glorifikáciu tejto udalosti ako výrazného aktu „protifašistického odporu“ a „hrdinstva“. Naopak, ľudia lojálni k vtedajšiemu režimu na čele s prezidentom Jozefom Tisom, resp. jeho sympatizanti, toto ozbrojené vystúpenie odsúdili/odsudzujú ako „protištátne“ a „protinárodné sprisahanie“, ktorého výsledkom bolo nezmyselné krviprelievanie a predovšetkým „zrada vlastnej štátnosti“. Z pohľadu

fungovania spoločenských vzťahov je len symptomatické, že významní slovenskí spisovatelia deklarovali svoju podporu vládnej/straníckej politike a aktívne sa angažovali v jej šírení, či už v prípade odmietnutia SNP, alebo jeho glorifikácie. Elena Mannová (2008, 229) nedávno upozornila, že opakované sociologické výskumy po roku 1989 ukázali, že časť respondentov sympatizovala s SNP a zároveň aj s Tisovým režimom. Tento jav pozorujeme aj v súčasnej slovenskej historiografii, čo sa prejavuje na vytváraní „nového“ príbehu daného obdobia (napr. Lacko 2008). Príbehu, ktorý je, podobne ako aj tie predchádzajúce, podmienený aktuálnymi možnosťami, potrebami a predstavami jeho tvorcov a publika.

Z hľadiska verejného diskurzu určujú a kontrolujú to, čo je „dôležité a správne“, predovšetkým vládne a kultúrne elity, preto bol do pádu Tisovho režimu na Slovensku štátom presadzovaný odmietavý pohľad na túto udalosť (Zavacká 2008). V roku 1945 došlo k zásadnému zvratu – dovtedajší držiteľia moci boli z dôvodu kolaborácie s nacistami kriminalizovaní a vytlačení z verejného života a na ich miesto nastúpili (staro)noví politici, často aktívni povstalcovia. Pre nich bolo SNP významným

Oslavy 5. výročia SNP vo Zvolene roku 1949. Zľava: G. Husák, M. Husáková, M. Gottwaldová, K. Gottwald, O. Pavlík. © AMSNP

referenčným bodom, symbolickou „vstupenkou“ do – v tom čase ešte kooperujúcej – víťaznej protinacistickej koalície. Často počuť argument, že práve ozbrojeným povstaním sa Slovákom podarilo „očistiť“ od biľagu kolaborácie s nacistami a legitimizovať ďalšie politické požiadavky. Okrem iného došlo k potvrdeniu územnej integrity Slovenska, ktoré sa ako geopolitická jednotka sformovalo až po roku 1918, pričom v roku 1938 boli od neho vplyvom Mníchova a prvej Viedenskej arbitráže oddelené časti územia.

Napriek tomu, že po roku 1945 došlo k jednoznačnému víťazstvu protifašistickej politiky, príbeh SNP prešiel v nasledujúcich desaťročiach významnými premenami, čo vyplynulo z rozdielnych politických cieľov jeho organizátorov a predovšetkým vládneho establismentu. Ako upozornili Jablonický (1994) a Mannová (2008), v období 1945–1989 môžeme odlišiť niekoľko zásadných tendencií v interpretácii, pripomínaní si a inscenovaní SNP. Od počiatkovej prezentácie Povstania ako koordinovanej akcie domáceho a zahraničného, občianskeho a komunistického odboja, k zdôrazňovaniu role komunistov, čo sa prejavilo napr. znižovaním významu nekomunistického odboja, aj kriminalizovaním jeho predstaviteľov. Po februári 1948 dosiahla Komunistická strana Československa (KSČ) monopol nad oficiálnym výkladom minulosti. Výklad SNP však podmieňovali aj vnútorné pnutia v rámci strany, resp. premeny politickej situácie v rámci samotného Sovietskeho bloku. Prejavili sa napríklad na „vyrovnávaní sa s úchylkou buržoázneho nacionalizmu“. Výsledkom bola kriminalizácia vybraných komunistov (napr. Gustáva Husáka a Ladislava Novomeského) – významných povstalcov a ich následné „vytratenie“ sa z kruhu tvorcov a inšpirátorov oficiálneho príbehu SNP. Ústredný tlačový orgán KSČ *Rudé právo* (29. 8. 1951) ich dokonca označil za zradcov robotníckej triedy a komunistickej strany, ktorí sa rozhodli pripraviť slovenský ľud o ovocie jeho víťazstva.

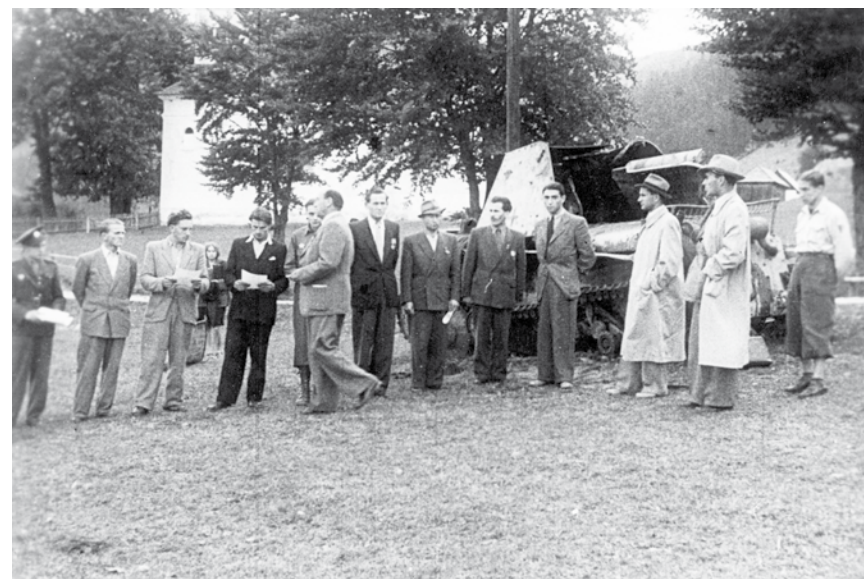
Primát SNP a protifašistického odboja v diskusiách o druhej svetovej vojne skoro úplne prekryl verejné spomínanie na Slovenskú republiku 1939 – 1945, ktorá bola politicky odsúdená „na zabudnutie“. Pripomínali sa len vybrané príbehy o „odbojnom ľude“, „slovenskej spolupatričnosti“ a „klerofašistickom útlaku“.

Na zaujímavú paralelu upozornil Matej Berlanský (2008, 39–43), keď poukázal na cielené prepojenie jánošíkovskej a partizánskej tradície. V rámci toho sa pravidelne objavujú toposy ako: „odboj“, „zrada“,

„pomoc utláčanému ľudu“, „smrť mladého človeka za slobodu“, „boj za slobodu a nezávislosť“, ktoré sú spoločné pre obe tradície. K prepojeniu týchto motívov došlo už v legionárskej tradícii počas prvej svetovej vojny a podobným spôsobom sa objavila aj počas SNP. Napríklad v názve partizánskej brigády – Jánošík. Symbolika Povstania nadväzovala na viaceré komponenty národného príbehu vytvorené v 19. storočí: slovenské hory (Tatry), hymnu (Nad Tatrou sa blýska), Chalupkovu báseň Mor ho! atď. Jánošíkovskú a partizánsku tradíciu pritom spája aj geografický priestor, ťažký – horský terén, v ktorom ich aktéri operovali. Podobný revolučný – rebelsko-zbojnícky – element „vychádzajúci z obyčajného ľudu“ využili v príbehoch (národných) dejín viaceré socialistické režimy. Slúžil aj k delegitimizácii minulého stavu (feudalizmu a kapitalizmu), pričom partizáni – novodobí Jánošíci – v ňom predstavovali „neohrozených ľudových hrdinov“. Ako upozornila Mannová (2008, 227-228), napriek tomu, že dobová propaganda vyhlasovala SNP za udalosť zakladateľského významu, v praxi pracovala so staršími kultúrnymi prvkami, u ktorých bol predpoklad, že im ľudia porozumejú, že vyvolajú emócie a pocit stotožnenia sa s ideami komunizmu.

Oslavy pod egidou štátneho socializmu sa niesli predovšetkým v duchu hesiel o československo-sovietskom priateľstve, hrdinskom boji komunistického hnutia a neustálom zdôrazňovaní hospodárskych a budovateľských výkonov. V roku 1960 došlo spolu so zmenou ústavy aj k zmene štátneho znaku. Pribudla v ňom červená hviezda a slovenský dvojkríž na hrudi českého leva nahradili Kriváň a plamene odkazujúce na SNP. Ďalšie výrazné zmeny prinieslo uvoľnenie pomerov v 60. rokoch. Výklad ovplyvnili aj politické rehabilitácie perzekvovaných komunistov. V tomto čase bolo SNP spájané aj s vývojom československých vzťahov, pod čo sa podpísali napríklad i dobové diskusie o federalizácii štátu. V období politického uvoľnenia sa dokonca na slávnostných tribúnach, ako i v diskusiách o SNP, opätovne objavili aj predstavitelia nekomunistického odboja. Pre toto a nasledujúce obdobie tzv. normalizácie je určujúca predovšetkým osobnosť Gustáva Husáka, ktorý, najprv z pozície morálnej autority a od roku 1969 aj politickej moci, kontroloval a riadil oficiálny aj vedecký výklad SNP. Pád štátneho socializmu v roku 1989 narušil dôkladne strážený husákovský povstalecký kánon a diskusie o SNP sa posunuli viac k európskemu kontextu (Findor and Lášticová 2008). Po presadení názorovej plurality došlo k obnove diskusií o priebehu a zmysle Povstania, čo sa

okrem jeho opätovného „zaľudnenia“ prejavilo aj na návrate ambivalentného hodnotenia v zmysle „národná záchrana“ verzus „tragédia“.

Vyznamenávanie partizánov z jednotky „Vpred“ pri príležitosti 3. výročia SNP na Donovaloch. © AMSNP/repr. Suja

Premeny oficiálneho príbehu Povstania, do veľkej miery politicky ovplyvnené, možno sledovať z mnohých uhlov pohľadu: z pozície jeho obsahových premien; pretvárania významu SNP; meniacich sa tvorcov významu a aktérov; intenzity, umiestnenia a charakteru osláv; ikonografie atď. My sme sa rozhodli hľadať odpovede na otázky prečo, ako a kedy sa menil oficiálny obraz SNP v období 1945-1960, resp. ako sa to prejavilo na úrovni jeho verejného pripomínania si a historiografie. T.j., ako bol príbeh SNP politicky inštrumentalizovaný a verejne reprezentovaný.

SNP a verejné priestranstvá

Slovenská národná rada (SNR), ako politický orgán oslobodeného Československa, už na svojom prvom zasadnutí 19. mája 1945 v Bratislave rozhodla, že vybrané mestá a dediny, vojenské útvary a rôzne inšti-

túcie budú pomenované podľa hrdinov SNP. Rozhodlo sa aj o výstavbe pamätníkov, sôch a udeľovaní vyznamenaní. Členovia SNR potvrdili, že príbeh Povstania bude predstavovať kľúčovú súčasť ustanovovania politickej legitimacy a oficiálnej ideológie povojnovej republiky.

Lubomír Lipták (1995, 364) poukazuje na fakt, že hneď po vojne začali spontánne vznikať lokálne pamätníky a pamätne tabule pripomínajúce hrôzy jesene 1944. Priamo na miestach posledného odpočinku padlých bojovníkov, krutých bojov a tragédií sa objavili jednoduché kríže, kamenné mohyly, ale aj mohutné pylóny, ktoré boli dielom bývalých spolubojovníkov, rodín a iných angažovaných obyvateľov. Táto iniciatíva „zdola“, inšpirovaná spoločnými putami a zážitkami, sa niesla v duchu tradičnej piety k padlým. Významným miestom pamäti sa stal pomník v Kremničke (1946), na mieste, kde bolo popravených vyše 700 ľudí. Pomník dostal tradičnú podobu mohyly s tromi krížmi. Jeho autorom bol známy architekt Dušan Jurkovič. Neskôr bola k nemu prirobená červená hviezda, ktorá sa od 50. rokov stala ústredným motívom ikonografie SNP. Po komunistickom prevrate v roku 1948 sa postupne na pomníkoch a pamätných tabuliach presadila komunistická symbolika (hviezdy, kladivá s kosákmi). Tá je spolu s oveľa väčšou mierou kontroly „zhora“ charakteristická pre Liptákom definovanú druhú fázu pomníkovej výstavby. Zásahy zo strany a štátnych orgánov mali vplyv aj na zmeny v stratégii rozmiestňovania pamätníkov, ktoré boli situované na dôležitých verejných priestranstvách, v centrách miest a obcí, na námestiach, vyvýšených miestach atď. To, že významné pomníky prestávali byť prednostne umiestňované na „miestach činu“, poukazuje podľa Liptáka na pomerne skorý posun v pripomínaní si Povstania – od pietnej spomienky na tragické udalosti k oslave hrdinstva a víťazného štátneho socializmu. Poukazuje tiež na to, že postava vojaka (puška, nepochybne) postupne ustúpila partizánskej tradícii (samopal sovietskej výroby, komunista). Zmeny v oficiálnom kánone (komunistickú manipuláciu) ilustruje aj na ikonografii „všeobecných pomníkov“ – napríklad na Nám. Slovenského národného povstania v Bratislave, ktoré prezentovali akúsi hybridnú tradíciu (neurčitý bojovník so samopalom). Chceme však pripomenúť, že napriek týmto viditeľným posunom sa pieta zo spomienkových akcií úplne nevytratila. Fakt, že na povstaleckom území bola preliata ľudská krv „bojovníkov za slobodu“, ale aj „nevinných“, že došlo k vážnym krvavým excesom a existovalo množstvo ľudí, ktorí tieto spomienky uchovávali, len po-

silňovalo autenticitu spomienok na túto udalosť. Prst hliny z bojiska reprezentovala hlbšie spojenie s SNP, povinnosť „nezabudnúť“. Prepojenie českého a slovenského príbehu protifašistického odboja symbolizuje aj žiadosť mesta Svitavy z roku 1945 o dodanie hliny z povstaleckého bojiska. Tú slávnostne vložili do miestneho pomníka oslobodenia.¹

Lipták (1995, 367-368) poukazuje aj na hustotu rozmiestnenia pomníkov. Na strednom a západnom Slovensku je zastúpený najväčší počet, a to v približne rovnakej miere. Naproti tomu juh, ktorý bol v tom čase súčasťou susedného Maďarska, je na ich prítomnosť chudobnejší. Pre východné Slovensko sú zas charakteristické pomníky upozorňujúce na oslobodenie Červenou armádou. Z Liptákovho výskumu vyplýva, že rozmiestňovanie pomníkov nebolo priamo úmerné s autentickými miestami povstaleckých bojov.

Významnou súčasťou slávenia sviatkov je pravidelnosť a opakovanie slávnostných rituálov. V prípade SNP boli oslavy organizované každoročne 29. augusta – čo bol oficiálny dátum vypuknutia Povstania. Pri tejto príležitosti prebiehali slávnostné zasadnutia straníckych, štátnych a spoločenských inštitúcií, konali sa rôzne kultúrne a spoločenské podujatia, tanečné zábavy, putovné výstavy, zakladali sa partizánske vatry, kládli vence k pamätníkom. Organizovali sa stretnutia mládeže, športové a branné akcie, ale aj zájazdy po stopách SNP. Počas významných výročí sa prijímali rôzne záväzky pracovného i nepracovného charakteru. Zároveň boli tieto oslavy spájané aj s inými udalosťami, ako napríklad ukončením druhej svetovej vojny. Fakt, že išlo o významnú tradíciu, potvrdzuje aj nespočetné množstvo aktivít a odkazov pripomínajúcich túto udalosť: vojenské, športové a turistické aktivity, pionierske sľuby na miestach bojov SNP, názvy verejných priestranstiev, ale aj závodov a pod.

Napríklad, ústredné námestie v „srdci povstania“ (v Banskej Bystrici), za prvej republiky známe ako Masarykovo námestie, bolo v roku 1945 premenované na Námestie Národného povstania. V tom istom roku bol v jeho strede odhalený pomník Červenej armáde, pričom z piety k prvému československému prezidentovi bola hlavná ulica, vedúca na námestie, premenovaná na Masarykovu. Tieto symbolické rošády upozorňujú najmenej na tri významné momenty, aktuálne v povojnovom politickom diskurze na Slovensku: snaha nadviazať

¹ Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), Fond (ďalej f.) Miestny národný výbor v Banskej Bystrici 1945-1949 (1951), škatuľa (ďalej šk.) 24, 6990/45.

na kontinuitu s prvou republikou, zdôraznenie významu SNP a vďaka za oslobodenie spojená s pietou voči padlým sovietskym vojakom, mimochodom pôvodne pochovaným práve na tomto mieste. Nepodarilo sa nám zistiť, či tieto symbolické akty vzbudili v čase po oslobodení zásadnejšiu diskusiu o význame spomenutých tradícií. Poukazujú však na počiatkový pluralitný charakter prezentácie Povstania, v rámci ktorého koexistoval občiansky a komunistický príbeh ako súčasť spoločného rozprávania o protifašistickom odpore.

Oslavy SNP sa zo začiatku konali na viacerých miestach krajiny a zároveň sa vždy v inom meste usporadúvali veľké manifestácie s účasťou vládnych špičiek. Najprv to bola Banská Bystrica (1945), následne Bratislava, Martin, Košice, Zvolen. Táto stratégia okrem iného súvisela aj so sporom o centrum Povstania, resp. so snahou vybudovať nové hlavné mesto Slovenska. Takáto požiadavka sa objavila už počas Povstania, resp. na jar 1945, s argumentom, že nové centrum by malo byť posvätené odbojarskou tradíciou.

Vzhľadom na význam, ktorý sa SNP pripisoval, bol už pri príležitosti prvého výročia v Banskej Bystrici položený základný kameň Pamätníka SNP. Posvätil ho samotný prezident republiky. Cesta k vzniku centrálného „miesta pamäti“ však bola oveľa komplikovanejšia a zdĺhavejšia, ako sa pôvodne plánovalo. V nasledujúcom období totiž položili základné kamene v Martine a ďalších mestách. Napokon v roku 1947 Slovenská národná rada posvätila vznik Ústavu SNP v Banskej Bystrici a určila jeho priority vo vedeckovýskumnej, zberateľskej a propagačnej

Návštevnosť expozícií Múzea SNP v Banskej Bystrici:

1953	– 10 000
1955	– 7 000
1957	– 13 189
1958	– 30 200
1959	– 38 987
1960	– 39 086
1968	– 32 673
1969	– 78 006
1970	– 126 390
1975	– 522 673
1983	– 296 580

V období 1955–2004 vyše 9 miliónov návštevníkov (Stanislav 2005).

činnosti. O tri roky vzniklo rozhodnutie Zboru povereníkov o pomníku: „*ktorý výrazne architektonicky označí posvätné stredisko SNP, a v ktorom má byť umiestnený hrob neznámeho vojaka, miesto pre uloženie prsti z jednotlivých povstaleckých úsekov a kolumbárium*“ (Múzeum SNP 1988). Až v roku 1951 sa návštevníci priestorov banskobystrickej Starej radnice mohli tešiť prvej výstave o SNP. Krátko nato bol však ústav presťahovaný do Bratislavy a premenovaný na Ústav dejín Komunistickej strany Slovenska. Pri príležitosti 10. výročia SNP v roku 1954 mala byť slávnostne otvorená samostatná budova Pamätníka SNP, ale tento plán zlyhal. Jedným z dôvodov mohli byť aj prebiehajúce mocenské čistky na najvyšších miestach (ťaženie proti buržoáznemu nacionalizmu), resp. problémy spojené s menovou reformou 1953. Napriek tomu vznikla výstava, ktorá bola exponovaná najskôr v Bratislave, potom v Brne, a napokon sa z nej stala stála expozícia v banskobystrickej Starej radnici. V roku 1955 tak zahájila činnosť Múzea SNP v Banskej Bystrici, ktoré sa postupne menilo z inštitúcie regionálneho charakteru na celoštátnu.

Expozície mali v tomto období za úlohu vychovávať k vlastenectvu, rozširovať revolučné tradície a myšlienku proletárskeho internacionalizmu. Obsahovo sa sústredili na „hrdinský boj ľudu“, „prehĺbenie výsledkov odboja“ a „šťastnú socialistickú súčasnosť“. Nešetřili kritikou smerom k buržoázii, ktorú mal delegitimizovať kapitulantský, resp. pronacistický postoj v roku 1938. V takejto dikcii vychádzala ako jediná reálna voľba podpora komunistického hnutia. Až 10 z 27 tematických celkov bolo venovaných vedúcej úlohe komunistickej strany, partizánov a Sovietskeho zväzu v boji proti nacistickému Nemecku. Pozornosť si vyslúžila aj tematika „zverstvá fašizmu na Slovensku“, ktorú ilustrovala celoslovenská mapka represálií, fotografie z popráv, exhumácií a vypálených obcí.

Až začiatkom 60. rokov sa začala reálnejšie črtáť možnosť konečného doriešenia otázky umiestnenia Pamätníka SNP. Zmeny v interpretácii Povstania trefne ilustruje ideová smernica zo začiatku 60. rokov: „*Pamätník SNP má byť zvýraznením veľkosti revolučných snáh slovenského ľudu, ktoré vyústili v SNP ako medzník v úsilí slovenského ľudu v boji za národné a sociálne oslobodenie ... pokrokovosť slovenského ľudu, ktorá sa prejavila v revolučnom masovom hnutí roku 1944 pod vedením KSS ... Má pripomínať a zvýrazňovať vedúce sily revolučného procesu, bratskú pomoc sovietskeho ľudu a jeho armády a internacionálny charakter Povstania. Pamätník musí vyzdvihnúť nehynúci odkaz Povstania, na základe ktorého budujeme náš*

Prezident E. Beneš poklepáva 29. 8. 1945 základný kameň pomníka obetí Povstania v Banskej Bystrici. Zľava: kpt. M. Polák, E. Beneš, G. Husák, J. Lettrich, R. Viktorín, K. Šmidke. © AMSNP

socialistický dnešok ... má súčasne viesť k pochopeniu hrdinskej minulosti našich národov.“ K slávnostnému otvoreniu budovy pamätníka, ktorá funguje aj v súčasnosti, došlo až pri príležitosti 25. výročia SNP, v auguste 1969 (Múzeum SNP 1988).

Oslavy v duchu spolupráce

V duchu myšlienky spolupráce a jednoty sa pred oslavami prvého výročia SNP niesli aj mobilizačné heslá uverejnené v dennej tlači: „Po železnici do Banskej Bystrice“, „Ani jeden dom neostane neopravený“, „...každá dedina, každé mestečko...“. Samotné oslavy tento trend len potvrdili. Stali sa veľkou demonštráciou jednoty a spolupráce s obrovským cieľom znovuvybudovať vojnou zničenú krajinu a pretvoriť spoločnosť v novom duchu sociálnej a národnej spravodlivosti. Koope-
ráciu na vnútornom fronte prezentuje bohatá paleta miestnych orga-

nizátorov, aktivity predstaviteľov politických strán a rôznych spolkov. Množstvo dobrovoľníkov sa napríklad podieľalo na oprave zničeného mesta. Medzinárodný kontext, okrem hostí – reprezentantov viacerých krajín bojujúcich proti fašizmu, potvrdila aj slávnostná výzdoba verejných priestranstiev, v rámci ktorej bola hlavná tribúna – ako symbolické centrum osláv – vyzdobená štátnymi vlajkami Sovietskeho zväzu, Francúzska, Spojených štátov amerických a Veľkej Británie.

Dňa 28. augusta 1945 zasadal Zjazd národných výborov a vydal deklaráciu, ktorá odráža dobovú interpretáciu SNP: „*Vyslovujeme vďaku a úctu našim udatným povstaleckým vojakom a partizánom, ďalej príslušníkom československého armádneho zboru a všetkým národným bojovníkom, ktorí prispeli k slobode národa a Republiky a ktorých miesto je dnes v prvých radoch v budovaní nášho ľudovo-demokratického štátu. Napokon vyslovujeme vďaku aj spojeneckým mocnostiam západným, ktoré nás v národnom boji tiež účinne podporovali a prejavili veľký záujem o vec našej slobody.*“ Ani toto podujatie sa nezaobišlo bez aktuálno-politického rozmeru. Odkaz SNP mal legitimizovať aktuálne zámery Národných výborov, ako bolo „*potrestanie Nemcov, Maďarov a kolaborantov*“, „*bezodkladné vykorenenie zvyškov fašizmu*“, „*nevôľa s pokusom oklieštiť moc miestnych a okresných národných výborov*“, „*nové prerozdelenie výrobných prostriedkov (pozemkovú reformu a znárodnenie) a reformy v oblasti kultúry a školstva*“.² V kontexte potrestania kolaborantov a fašistov prevládala v dobovom politickom diskurze jednoduchá/jednoznačná dualita „dobra“ a „zla“. Zlo predstavovali osoby podieľajúce sa na chode minulého režimu – kolaboranti, ktorí mali byť postavení pred národný súd, resp. ľudové sudy, a predovšetkým Nemci reprezentovaní ako odveký nepriateľ a kolektívny aktér. Naopak, oslavovaný bol ešte stále nie až tak okato rozdelený odboj – občianske a komunistické politické elity. Už Košický vládny program z apríla 1945 jasne deklaroval potrebu „*potrestať zradcov a kolaborantov*“ a „*očistiť verejný život*“. Špecifikom retribúcie na Slovensku bolo, že členstvo v Hlinkovej garde a vo fašistických stranách nebolo automaticky považované za trestné, určovala sa miera angažovanosti. Zároveň však boli udeľované prísnejšie tresty ako v Čechách a na Morave. Na Slovensku existoval zvláštny trestný čin pomenovaný ako „*zrada na povstaní*“. V tomto smere je známy osud veliteľa nitrianskej vojenskej posádky pplk. Jána Šmigovského, ktorý bol za to, že sa nepridal k SNP, odsúde-

² <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/012schuz/so12001.htm> (prezerané 5. 9. 2012)

ný na smrť. Taktiež bývalý prezident Tiso bol súdený za tento trestný čin. Naopak, účasť v Povstaní mohla byť braná ako poľahčujúca okolnosť (Rychlík 1998, 76-79).

Je zaujímavé sledovať, že už v tomto čase sa objavila aj iná stratégia „vyrovnávania sa s minulosťou“, postavená na verejnom olutovaní, odpustení a tzv. hrubej čiare za minulosťou. Slávnostnú udalosť v Banskej Bystrici si v roku 1945 uctili aj donedávna opozičné intelektuálne elity Zjazd umelcov a vedeckých pracovníkov. Zjazd mal okrem manifestačnej aj pracovnú časť a jeho organizátori si kládli za cieľ vyrovnanie sa „s tými nepeknými zjavmi, ktoré sa zjavili v našom kultúrnom živote za minulých 6 rokov“ (Borgulová 2004). Významný moment v tomto smere predstavovalo vystúpenie básnika Jána Kostru, ktorý verejne olutoval, že na jeseň 1944 podpísal protipovstalecký manifest. Následne predseda zjazdu vyhlásil túto otázku za uzavretú. Kostra bol len jedným z mnohých signatárov protipovstaleckého manifestu, významná časť z nich bola v tom čase v internačných táboroch v zahraničí. Väčšina sa však už na Slovensko nevrátila a názor na SNP v exile nezmenila. Práve naopak, vzťah k tejto udalosti predstavoval v exile významný konfliktný bod.

V čase osláv navštívila Banskú Bystricu aj 25-členná delegácia zo Sovietskeho zväzu, v ktorej boli aj bývalí partizánski velitelia a nechýbali ani návštevníci z iných krajín. Oslavy boli zároveň významnou ma-

Oslavy 1. výročia SNP v Žiline, na tribúne reční major J. Dobrovodský. © AMSNP/Photo Tanszosová

nifestáciou česko-slovenskej spolupráce, ktorú posilňovala aj prítomnosť veľkého množstva hostí z Čiech a Moravy, vládnych predstaviteľov a hlavne osobná účasť prezidenta Edvarda Beneša. Ten Bystricu navštívil začiatkom mája 1945, kedy okrem iného vzdal hold padlým bojovníkom a navštívil masový hrob v Kremničke. Už vo svojich prvých vyhláseniach v Košiciach vyjadril veľké uznanie povstalcov, ktorí mu, podľa jeho slov, veľmi uľahčili prácu v zahraničí. V podobnom duchu sa vyjadroval aj v auguste, pričom konzekventne hovoril o „bansko-bystrickom povstaní“, čím zdôraznil jeho špecifický lokálny charakter. Obecenstvu ponúkol obraz SNP ako jednej zo súčastí celočeskoslovenského hnutia odporu. Naproti tomu, na Slovensku sa od začiatku presadilo pomenovanie „Národné povstanie“, čo odrážalo aj požiadavku novej kvality česko-slovenských vzťahov, ktorú požadovali všetky relevantné politické subjekty. Okrem centrálnych spomienkových slávností, ktoré ponúkali aj viaceré sprievodné podujatia, od politických mítingov po ľudovú veselicu, prvé výročie SNP sa na Slovensku nieslo skôr v znamení piety.

Už pri príležitosti druhého výročia SNP upozornil Gustáv Husák na to, že v rámci spomínania na Povstanie koexistuje niekoľko príbehov. Vyjadril názor, že pri udalosti, ktorá zasiahla do života státisícov ľudí, nemôže existovať taká diverzita podriadená osobným alebo partajným potrebám. Samotné Povstanie zhodnotil ako ozbrojený boj proti Nemcom a zradcom, a vnútropolitický boj na dvoch frontoch – proti „hlinkovskému separatizmu“ a proti „mylnej myšlienke československej národnej jednoty“ (Mannová 2008, 216). Počas tretieho výročia, v rámci ktorého boli usporiadané oslavy v Martine, sa politické napätie medzi Demokratickou stranou – zosobňujúcou občiansky odboj a komunistami prejavilo už naplno. Aktuálne politické súperenie sa ukazovalo aj v rozdielnych názoroch na „pravdivý odkaz SNP“. Tak ako spočiatku panovala zhoda v tom, že je nutné potrestať kolaborantov, veľmi rýchlo sa ukázalo, že v mnohých otázkach sa ani občianski a komunistickí politici nevedia dohodnúť. Zároveň si bývalí odbojármi vybudovali vplyvnú nátlakovú skupinu – Zväz slovenských partizánov, ktorý zohral dôležitú rolu počas komunistického puču na Slovensku, v rámci ktorého posilnili vplyv komunistov.

Po prevrate vo februári 1948 došlo k modifikácii oficiálneho príbehu, z ktorého cielene začali ubúdať významní aktéri. Alebo sa o nich nehovorilo, alebo boli ich aktivity podrobené silnej kritike a perzekú-

ciám. V oficiálnom výklade SNP sa presadila stranícka kontrola, čo sa prejavilo v jeho obsahovom a ideologickom zjednotení. Po roku 1948 diferencované zážitky jednotlivcov postupne prekryvali centrálné pripravované spomienkové rituály, a tak, ako postupne „ubúdali“ jednotliví aktéri, došlo k pretvoreniu hlavnej osy príbehu. Z SNP sa stalo predovšetkým „komunistické povstanie“.

Na neustále prepojenie s aktuálnou politikou poukazuje aj piate výročie, v rámci ktorého boli zorganizované celoštátne oslavy. Oslavovalo sa vo všetkých krajských mestách a vo Zvolene bola usporiadaná veľká manifestácia. Oslavy sa niesli v duchu vďaka Sovietskemu zväzu za oslobodenie republiky a silnej kritiky „zradných plánov buržoázie“. V tomto čase je už príbeh SNP postavený na absolutizácii roly komunistov, ale aj na kulte osobnosti, keďže podľa dobových inštrukcií mal toto „masové vystúpenie slovenského ľudu“ priamo z Kyjeva a Moskvy koordinovať a viesť sám „prvý robotnícky prezident“ Klement Gottwald (Mannová 2008, 218). Obzvlášť silný dôraz sa kládol na prepojenie s hospodárskym projektom štátneho socializmu, napr. s výsledkami industrializácie.

Oslavy SNP v päťdesiatych rokoch 20. storočia

V päťdesiatych rokoch sa okružle oslavy výročia SNP, teda 10. a 15. výročie, plánovali centrálnie na najvyšších miestach – na Ústrednom výbore Komunistickej strany Československa (ÚV KSČ) v Prahe. Takýmto spôsobom si komunisti zabezpečovali kontrolu nad týmito podujatiami a rovnako aj informovanie o nich. Pri príležitosti 10. výročia SNP a bojov o Duklu presne určili, v ktorých mestách sa oslavy majú konať. Centrálnie boli umiestnené do Bratislavy. Československá tlačová kancelária, rozhlas, tlač, ako aj Československý štátny film dostali od ÚV KSČ inštrukcie, aké správy majú uverejniť, resp. vysielat'. Všetky príhovory schvaľovalo politické byro ÚV KSČ, ktoré zasahovalo aj do textov.³ Plagáty k 10. výročiu museli byť na základe inštrukcií vytlačené v českom, slovenskom, maďarskom a ukrajinskom jazyku, čo poukazuje na zdôrazňovanie celoštátneho rozmeru osláv. Na organizáciu osláv 15. výročia SNP vznikla pri ÚV Komunistickej strany Slovenska (KSS) komisia pre prípravu a riadenie osláv.

³ Národní archiv Praha (ďalej NA), Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, zv. 209, a.j. 285, bod 12.

Ľudia sa stretávali s problematikou SNP pri najrôznejších príležitostiach, intenzívnejšie v období okolo osláv, kedy sa kládol mimoriadny dôraz na výzdobu a výzor miest a podobne aj na ich budovanie, resp. rekonštrukciu. Pri príležitosti 15. výročia rekonštruovali cintorín padlých Sovietskej armády vo Zvolene a vystavali Pamätník obetiam fašizmu pri vápenke v Nemeckej.⁴ Takisto sa dokončilo prednádražie vo Zvolene, cesta na štadión v Banskej Bystrici a ďalšie komunikácie, 4 školy (v Beňuši, Ondreji, Radzovciach a Bušinciach) a zrekonštruovali, či vynovili sa ďalšie. Vysádzali sa kvety, upratovali stanice, aby sa cestujúci a návštevníci v banskobystrickom okrese cítili príjemne.⁵ Okresná zveľaďovacia komisia dokonca vyhlásila súťaž o najkrajšie upravenú obec s vecnými cenami v hodnote 20 000 Kčs, ktorá bola následne vyhodnotená. Upravovali sa parky, obce, pamätné miesta, pomníky, pamätníky. Sprievodné aktivity mali rôznorodý charakter. Miestne rozhlasové vysielali relácie o SNP, nacvičovali sa slávnostné akademie, usporadúvali výstavy, malo sa zintenzívniť vypožičiavanie kníh o SNP, premietali sa filmy s tematikou SNP a revolučných tradícií, organizovali sa náboje účastníkov miestnych a celoštátnych osláv, besedy s účastníkmi SNP, vychádzky na pamätné miesta, odhaľovanie pomníkov, či pamätných tabúl, a bola tiež vyhlásená socialistická súťaž (k 15. výročiu) SNP na patronátnu pomoc žatve, mlatbe a výkupu.⁶

V rámci osláv sa plánovala aj doprava, na ktorú bývali zľavy, zabezpečovalo sa stravovanie účastníkov, či už na celoštátnej alebo krajskej úrovni. V čase letných prázdnin bolo zložitejšie zorganizovať účasť často ešte dovolenkujúceho obyvateľstva a navyše nebolo možné zangažovať školopovinné deti v takej miere ako počas školského roku. Oslavy pravidelne doprevádzali hymny ZSSR, ČSR a internacionála a ulice a námestia zdobili čs. a sovietske vlajky, čo odrážalo aj zahranično-politickú orientáciu ČSR.

SNP sa rôznymi spôsobmi stalo každodennou súčasťou života ľudí nielen v období osláv. Pri príležitosti 10. výročia Povereníctvo vnútra

⁴ ŠA BB, f. KNV BB sekretariát predsedu 1951-1960, šk. 22, ič. 13, zn. 100.

⁵ Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica (ďalej ŠABB, p. BB), f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (1948-1954) 1955-1960 (1969), šk. 13, ič. 13, Pracovný plán ONV v BB na II. polrok roku 1959 a zápisnica zo dňa 7. 8. 1959.

⁶ ŠABB, p. BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (1948-1954) 1955-1960 (1969), šk. 13, ič. 13, Banská Bystrica 4. 8. 1959, Správa o činnosti osv. zariadení za 1. polrok 1959 a príprava osláv 15. výr. SNP.

nariadilo Krajskému národnému výboru (KNV) v Banskej Bystrici, aby ulice, námestia, štvrte a pod., ktoré boli dovtedy „nevhodné“ pomenované, premenovalo v prvom rade po padlých hrdinoch Sovietskej armády, a tiež Povstania, či bojovníkov z Duklianskeho priesmyku.⁷ Pri tej istej príležitosti premenovali závody Kovohuty Hron a Mitas Praha na závody SNP.⁸ Na 11. výročie sa premenovalo družstvo v Zvolenskej Slatine na JRD 29. augusta (Pravda 29. 8. 1955). Výročia SNP sa spájali aj s inými významnými udalosťami. Napríklad, spoločne sa oslavovalo 11. výročie SNP a 700. výročie prvej zmienky o Banskej Bystrici ako slobodného mesta, alebo 15. výročie a 40. výročie založenia Lesníckej technickej školy v Banskej Štiavnici pod heslom „Radostné dni poľnohospodárskej a lesníckej mládeže“. Ako upozornila Mannová (2008, 228-229), „*Pomocou slávnostných rituálov (napr. organizovaním vojenských prisah a pionierskych sľubov na pamätných miestach), zaberaním verejného priestoru (nielen stavaním pomníkov, ale aj premenúvaním ulíc, námestí a závodov, či všade číhajúcimi propagandistickými heslami), transformovaním kalendára sviatkov a pod. sa šíril mýtus o povstaní otvárajúcom cestu ku komunizmu.*“

V päťdesiatych rokoch sa SNP neprezentovalo iba ako historická udalosť, ale hlavne ako záväzok do budúcnosti. Odkaz povstania sa menil z bojového na budovateľský. Podľa E. Mannovej (2008, 219) bola v rámci 10. výročia SNP spomienka na povstalcov (aj to len na komunistickú zložku odboja) až v druhom či treťom pláne. V jednom z príhovorov k tomuto výročiu SNP zaznelo: „*Odkaz Slovenského národného povstania, spoločne preliata krv hrdinského slovenského, českého a sovietskeho ľudu nás zaväzuje utužovať jednotu republiky, spojenectvo so SSSR, zaväzuje nás do chlapa pracovať a bojovať za ďalší rozvoj nášho hospodárstva a kultúry, za šťastie nášho ľudu.*“⁹ Najkrajšou úlohou pri príležitosti 14. výročia SNP malo byť splnenie výkupu obilia do určeného operatívneho termínu.¹⁰ K 15. výročiu sa vyhotovovali transparenty s heslami o plnení závä-

⁷ ŠABB, f. KNV BB sekretariát predsedu 1951-1960, šk. 2, ič. 6, zn. 144/54, 31. 5. 1954, Bratislava, Povereníctvo vnútra píše KNV v Banskej Bystrici.

⁸ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, zv. 10, a.j. 13, bod 39.

⁹ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, zv. 12, a.j. 16, bod 10.

¹⁰ ŠABB, p. BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (1948-1954) 1955-1960 (1969), šk. 17, ič. 18, Banská Bystrica 26. 8. 1958, Okružný list predsedu ONV v Banskej Bystrici predsedom MNV.

Oslavy 15. výročia SNP v Banskej Bystrici. Vládna delegácia zľava: Viliam Široký – predseda vlády, Antonín Novotný – prezident republiky, Karol Bacílek – prvý tajomník ÚV KSS, Pavol Tonhauser – vedúci tajomník KV KSS v Banskej Bystrici. © AMSNP/Photo Styk

kov, napr. splnenie výkupu obilia do 20. augusta. V týždni pred 28. augustom 1959 sa mali uskutočniť zasadnutia s prejavmi o SNP a plnení záväzkov.¹¹ Výkup obilia sa ako záväzok spomína pri oslavách najčastejšie, keďže táto poľnohospodárska činnosť bola najaktuálnejšia práve v tomto ročnom období.

Z politického hľadiska bolo SNP udalosťou až druhoradého významu. To sa prejavilo napríklad v r. 1953, čiže na 9. výročie SNP, kedy KNV v Banskej Bystrici na základe rokovania s Povereníctvom vnútra zrušilo svoje predchádzajúce nariadenie vykonať pri tejto príležitosti slávnostné zasadanie plén národných výborov. Nechceli totiž, aby prebiehalo na úkor pracovných zasadnutí a rovnako bolo treba dodržiavať zásady hospodárnosti v súvislosti s menovou reformou a zrušením

¹¹ ŠABB, p. BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (1948-1954) 1955-1960 (1969), šk. 13, ič. 13, Banská Bystrica 4. 8. 1959, Správa o činnosti osv. zariadení za 1. polrok 1959 a príprava osláv 15. výr. SNP.

lístkového systému. Perspektívne sa mal počet slávnostných zasadnutí zredukovať na minimum a mali sa konať iba pri príležitosti výročí oslobodenia Červenou armádou a Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie (VOSR). Veľkolepé oslavy výročia SNP sa nekonali aj z toho dôvodu, že na nasledujúci rok pripadalo okráhľe 10. výročie. Napriek tomu napríklad v okrese Brezno slávnostné pléna zasadali.¹² Ako upozornila E. Mannová (2008, 223), v roku 1953, teda v čase po Stalinovej smrti a me-novej reforme, Povstanie v *Týždni vo filme*, sa narozdiel od ostatných rokov, vôbec nespomenulo.

SNP sa neoslavovalo výlučne ako také, ale ako súčasť oslobodenia Červenou armádou. Oslavy 10. a 15. výročia boli oficiálne spojené s oslavami bojov na Dukle. Dôvodilo sa: „*Sovietska armáda oslobodila národy našej republiky spod fašistickej poroby a umožnila im obnoviť svoju vlasť – Československú republiku na demokratických základoch. Slovenské národné povstanie prispelo k uskutočneniu tohto cieľa.*“¹³ Navyše, pri príležitosti osláv SNP sa konali pietne spomienky pri pomníkoch padlých sovietskych vojakov, alebo sa kládli vence na bratislavskom Slavíne. SNP sa teda neoslavovalo iba ako udalosť sama o sebe, ale ako súčasť širšieho protifašistického odboja. Takisto nemalo „konkurovať“ oslobodeniu Červenou armádou a VOSR. Oslavy SNP boli čiastočne vytesnené pripomínaním si iných udalostí.

V tlači bol samotným oslavám venovaný relatívne malý priestor. Ich priebeh bol opísaný iba stručne, zatiaľ čo dominovali príhovory vedúcich činiteľov komunistickej strany a ideologické články o úlohe komunistickej strany v SNP, zásluhách sovietskych partizánov, záškodníckej činnosti buržoázie a pod. Pri príležitosti týchto osláv SNR organizovala slávnostné zasadnutia, na ktorých rečnili vedúci predstavitelia štátu. Z osláv sa posielali „zdravice“ sovietskemu ľudu, alebo list vláde ČSR od SNR na znak priateľstva. Na záver bývala ľudová veselica.

Rovnako sa na oslavách nezabúdalo na prízvukovanie bratstva Čechov a Slovákov. Najmä od roku 1954 sa môžeme stále častejšie stretávať s heslami o bratskej jednote. Aj noviny pri príležitosti osláv prinášali články typu: „*Bratrská družba Čechů a Slováků*“, „*Bratrství Čechů a Slováků má pevné kořeny v minulosti*“ od Jána Tibenského, „*Ve jménu Slovenského národního povstání za bratrskou jednotu národů Československa*“, alebo tiež

¹² ŠABB, p. BB, f. Okresný národný výbor v Brezne 1949-1960, šk. 246, ič. 796, spis 371/1.

¹³ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, fond KSČ - Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, a.j. 99.

„*Plniac odkaz Slovenského národného povstania budeme aj naďalej rozvíjať a upevňovať družbu Čechov a Slovákov.*“ To mohlo súvisieť s tzv. odnárodnovaním Povstania, ako ho opísala E. Mannová (2008, 218). Potvrďovalo to aj heslo k 15. výročiu SNP: „*Pod vedením KSČ, v bratskej jednote Čechov a Slovákov, za dovršenie výstavby socializmu!*“ Kládlo tak nielen dôraz na jednotu Čechov a Slovákov, ale tiež prízvukovalo budovateľský odkaz SNP, podobne ako heslo osláv spred piatich rokov: „*Po boku Sovietskeho zväzu k pevnej jednote našich národov vpred za socializmus, za mier!*“

E. Beneš pri prejave na oslavách 1. výročia SNP v Banskej Bystrici. © AMSNP

Historiografia o SNP

Zápas o zásluhy na vzniku SNP sa začal veľmi skoro, už počas samotného priebehu Povstania. Edvard Beneš prízvukoval zásluhy londýnskej vlády, zatiaľ čo Gustáv Husák podčiarkoval vedúci podiel KSS (Jablónický 1994, 10). Odporcovia Povstania ho prezentovali ako protislovenský puč, zatiaľ čo jeho prívrženci podčiarkovali jeho význam. Pnutie existovalo aj medzi jednotlivými zložkami povstalcov, z ktorých každá vyzdvihovala svoj podiel na vypuknutí SNP a v bojoch. V obdo-

bí rokov 1945 až 1948 vyšlo viacero publikácií o Povstaní, no mali viac memoárový a dokumentačný charakter (Zemko 2009, 97). My sa však chceme sústrediť najmä na komunistický výklad tejto udalosti, jej celkové vykreslenie.

Napríklad v knihe Miloša Gosiorovského z konca štyridsiatych rokov vystupujú slovenskí komunistickí vodcovia Povstania (G. Husák, L. Novomeský, K. Šmidke) viac-menej v pozitívnom svetle. Ak však nekonali v súlade s Gottwaldovými smernicami, chápe sa to ako chyba (Gosiorovský 1950, 40-42). V zborníku vydanom pri príležitosti 10. výročia SNP sú výpady proti týmto vodcom, vtedy už buržoáznym nacionalistom, mimoriadne agresívne, zatiaľ čo v zborníku z roku 1959 sú zase menej útočné. Vývoju interpretácií v súvislosti so zmenami vo vnútropolitickej, ale aj medzinárodnej situácii sa venovali iní historici (Jablonický 1994; Jablonický 2009; Zemko 2009). V tomto texte analyzujeme najmä zborníky, ktoré vyšli pri príležitosti 10. a 15. výročia SNP a doplníme ich viacerými popularizačnými prácami, ako aj tézami z ÚV KSČ, ktoré boli pre historikov záväzné. Hlavné tieto popularizačné brožúry prezentovali komunistickú interpretáciu SNP širšej verejnosti. Dobrým príkladom je publikácia Miroslava Hyska (1954), ktorá je pochopiteľne napísaná pútavejším štýlom, je viac udalostná a omnoho väčší priestor venuje vykresleniu charakteru prvej Slovenskej republiky ako dobové vedecké zborníky.

Oficiálna interpretácia SNP vtedajšími historikmi bola pod dohľadom politických špičiek. Napríklad vedecká konferencia z roku 1959, z ktorej neskôr vyšiel zborník, bola celá naplánovaná v politickom byre ÚV KSČ. Výsledky konferencie potom slúžili na ďalšie spracovanie SNP pri rozvíjaní ideologickej práce, čo výstižne poukazuje na jej cieľ. Zúčastnili sa jej historici, stranícki propagandisti, účastníci SNP a ÚV KSSZ zabezpečil účasť vedeckých pracovníkov a veliteľov sovietskych partizánov. Spolu ich bolo okolo 200. Schvaľovali referujúcich, ako aj názvy ich príspevkov. S parciálnymi témami vystúpili ďalší historici v diskusii.¹⁴

Pri písaní o SNP sa autori vyjadrovali aj k medzinárodnej situácii, ktorú vykreslili výlučne čierno-bielo. Východiskovým bodom bol príbeh o tzv. mníchovskej zrade (Mníchovská dohoda), pri ktorom sa poukazuje na fakt, že západní spojenci, najmä Francúzsko, Veľká Británia,

¹⁴ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, zv. 209, a.j. 285, bod 12.

ale aj Spojené štáty americké nechali Československo bez pomoci, a to osamotené nemohlo čeliť hitlerovskému Nemecku. Spojené štáty boli podľa nich v pozadí prípravy a organizácie Mníchova, so „zradnou“ pomocou československého buržoázneho politika Edvarda Beneša. ZSSR údajne ponúkol prostredníctvom Klementa Gottwalda pomoc, ktorá nebola naviazaná na francúzsku, ale E. Beneš ju odmietol. Podľa oficiálnych historikov sa však buržoázni politici mohli stále tváriť, že sa to stalo proti ich vôli, a tak si zachovať určitý morálny kapitál, a aj nádej na obnovenie buržoáznej predmníchovskej ČSR.

V úplnom protiklade voči západu prezentujú ZSSR a jeho údajnú ochotu pomôcť Československu v krízovej situácii. Mníchov sa stal závažným tromfom v rukách domácich komunistov, ako aj ZSSR, a bol všadeprítomný hlavne počas stalinskej éry (Marès 2009, 120). Zmyslom SNP bolo okrem iného zabezpečiť obnovenie Československa, a tiež to, aby sa neopakovala „mníchovská zrada“. Rok 1938 bol pre nich dôkazom, že nezávislosť Československa môže existovať iba v tesnom spojení so ZSSR (Holotík 1954, 240). Buržoázia teda „nebola schopná“ uhájiť samostatnosť.

Vo väčšine publikácií sa paktu Ribentrop-Molotov venuje minimálna pozornosť. B. Graca priznáva, že táto zmluva bola „určitým prekvapením“, avšak iba pre neznalosť skutočných príčin. Píše, že svetlo do tohto kroku vnieslo až stanovisko ÚV KSČ v *Rudom práve* a leták ÚV KSS a hlavne fakt, že sovietska armáda sa vydala na západ zabrániť zotročeniu bieloruského a ukrajinského obyvateľstva. Zatiaľ, čo to buržoázna emigrácia údajne vysvetľovala ako „sovietsky imperializmus“, ľud v tom mal vidieť prejav sily ZSSR, pred ktorým musel po prvýkrát ustúpiť aj Hitler (Graca 1959, 19). Iné vysvetlenie ponúka v tom istom zborníku Miloš Gosiorovský, ktorý tvrdí, že do paktu s hitlerovským Nemeckom bol Sovietsky zväz donútený západnými imperialistami, a to Mníchovskou dohodou, keď bol izolovaný a bolo to preň krajne nevýhodné, čím sa ho snažili vohnať do jednostrannej vojny (Graca 1959, 57).

Spojenci bojovali po boku ZSSR, ale podľa oficiálnych historikov bolo toto spojenectvo iba dočasné, pokiaľ neporazia spoločného úhlavného nepriateľa – nacistické Nemecko. Podobným spôsobom prezentovali aj spojenectvo s občianskym odbojom na Slovensku, resp. spoluprácu so zahraničným odbojom vedenú Edvardom Benešom. Podľa Antonína Novotného sa časť buržoázie spojila s Nemcami a druhá časť

síce bojovala proti Nemcom, ale stále bola nepriateľsky naladená voči komunizmu, čo nebolo veľmi pozitívne.

Pri samotnom začiatku SNP historici vykresľujú veľký rozpor medzi občianskou a komunistickou zložkou odboja. Zatiaľ čo, v ich ponímaní komunisti požadovali nekompromisný ozbrojený odpor voči režimu, občianska zložka odboja presadzovala vyčkávaciu taktiku. Ďalej sa môžeme dočítať, že keď sovietska armáda vybojovala koncom roku 1941 úspechy pri Rostove, Ursínyho skupina začala počítať s víťazstvom a bola ochotná spolupracovať s komunistami. Avšak, keď sa roku 1942 ukázalo, že vojna ešte nebola v rozhodujúcom štádiu a bude ďalej pokračovať, Ursíny a spol. začali spoluprácu odmietať. Tzv. na Londýn orientovaná buržoázia na Slovensku „paktovala“ s umiernenými ľudákmi a na otvorený boj proti fašizmu sa odhodlala až po bitke pri Stalingrade roku 1943, čo údajne stále navrhovala KSS. Aj tzv. Vianočná dohoda bola podpísaná až po uzavretí československo-sovietskej zmluvy, čím si buržoázia, podľa oficiálnych historikov, chcela zabezpečiť účasť na vládnutí po konci vojny. Podobným spôsobom sa píše aj o buržoázných nacionalistoch. V historiografii sa prezentuje ich váhanie, taktické vyčkávanie a neochota „nekompromisne“ sa postaviť režimu na Slovensku ako počiatok ich škodlivého pôsobenia a buržoázno-nacionalistických tendencií.

Blokovanie vypuknutia ozbrojeného povstania občianskou zložkou odboja a buržoáznymi nacionalistami zabránilo, podľa komunistických historikov, masovému charakteru odboja, čím údajne začal upadať vplyv buržoázie a naopak, rásť vplyv ľudu, a teda aj komunistickej strany. Z tohto dôvodu vraj buržoázia vsadila všetko na golianovské vedenie slovenskej armády, pričom všetky jej plány na odpor boli „alibistické“ a v skutočnosti im išlo iba o „uchvátenie moci“, čo potvrdzuje aj citácia: „Čím teda národnooslobodzovací boj nadobúdal masovejší, ľudový ráz, tým viac upadal vplyv buržoázie, a tým zákernejšia musela byť jej politika, tým výraznejšie vystupovala pred ňou vedúca klika povstaleckej armády ako jej jediná nádej“ (Holotík 1954, 256). Jedinou skutočnou alternatívou pre zabezpečenie slobody československého ľudu bolo podľa týchto autorov víťazstvo ZSSR, proti čomu predstavitelia buržoázie podnikali všetky možné kroky. Navyše, československá buržoázia údajne počítala s kompromisným zakončením druhej svetovej vojny.¹⁵

¹⁵ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, a.j. 99.

Sovietsky historik A. I. Nedozerov považoval argumenty o predčasnosti Povstania za nepriateľské ohováranie, ktoré vedú niektorí revizionisti a buržoázni nacionalisti. Ak by, podľa neho, Povstanie bolo vypuklo neskôr, bolo by prišlo omnoho horšie národné zotročenie, boli by sa zaviedli teroristické formy a boli by vyvrcholili nemeckou okupáciou krajiny. To však vraj veľmi dobre chápala slovenská robotnícka trieda, a preto sa zaktivizovala (Graca 1959, 109).

Podľa komunistických historikov slovenský odboj viedla jednoznačne komunistická strana a partizáni, hlavne sovietski. Dôkazom boli pre nich zápisy z obecných kroník, či pamäte, samozrejme, pokiaľ ich nepísal „nejaký byrokrat z úradnej povinnosti, notár alebo inteligent...“. Meno Gustáva Husáka, Jána Ursínyho či členov Slovenskej národnej rady sa v nich údajne nenachádzali, čo teda dokazovalo, že „nebola revolučným orgánom, reprezentujúcim vôľu ľudu a v tomto období nezasiahla revolučne do života národa“ (Holotík 1954, 11). Hlavným rozširovateľom revolučnej nálady boli podľa nich revolučné národné výbory a partizáni.

Tvrdili, že boj proti Nemcom nevyplýval z „odvekej nenávisti“ voči nemeckému národu, ako to údajne prezentovali buržoázni nacionalisti, ale z toho, že hitlerovské Nemecko bolo oporou najhnusnejšieho vykorisťovania a sociálneho útľaku na Slovensku a nositeľom národnostného útľaku. SNP bolo teda dôsledkom triedneho boja (Holotík 1954, 19). Tento fakt sa, z ich pohľadu, pokúšali zastrieť buržoázni nacionalisti, čím vytvárali ilúziu nadtriedneho charakteru slovenského štátu.

Zaujímavé je tiež sledovať, ako komunistickí historici prezentovali slovenský ľud, alebo tiež bežných vojakov z armády. Vždy išlo o čierno-biele poňatie s tým, že pospolitý ľud, resp. radoví vojaci nikdy neboli prezentovaní negatívne. Napríklad obyčajní vojaci vraj vyjadrovali nesúhlas, keď viaceré posádky boli naladené proti vojne so ZSSR a prebiehali k partizánom. „Rozpor, ktorý existoval medzi politickým vedením, t. j. medzi Slovenskou národnou radou a masami pracujúcich, premietol sa aj do armády ako rozpor medzi armádnym velením a masami radových vojakov vtedy, keď armáda uvidela pred sebou vzor skutočnej odbojovej činnosti v partizánoch“ (Holotík 1954, 77). Presadzovali názor, že najlepšie na tom bola samozrejme robotnícka trieda, ktorá už bola dostatočne uvedomelá. Bežní ľudia neboli ponímaní ako vyslovene zlí, ale buď neboli ešte dostatočne uvedomelí, alebo sa nechali oklamať buržoáznymi politikmi.

Podobne to bolo v armáde, keď radových vojakov prezentovali pozitívne, zatiaľ čo velenie armády sa prezentovalo v negatívnom svetle.

Historiografia 50. rokov nám ponúka obraz Povstania viac-menej vyludneného. Podľa historikov viedla slovenský ľud v Povstaní komunistická strana. „Největší a nejcennější je však skutečnost, že povstání už od samého počátku bylo záležitostí veškerého lidu, širokých mas vedených komunistickou stranou“ (Doležal 1954, 134). Z konkrétnych osôb sa podčiarkuje význam K. Gottwalda, Viliama Širokého a sovietskych partizánskych veliteľov ako Piotr Veličko, Alexej S. Jegorov, Michail Šukajev. V komentári politického byra ÚV KSČ k tézam k 10. výročiu SNP prikazujú vyzdvihnúť úlohu súdruha Jána Švermu.¹⁶ Priamy účastník Povstania A. S. Jegorov otvorene kritizoval dovtedajšiu historiografickú tvorbu s tým, že SNP vyludnila, a teda vôbec sa nepíše o aktívnych účastníkoch Povstania (Graca 1959, 113-120).

Z osláv 1. výročia SNP v Martine. Veliteľ A. Veličko na tribúne v amfiteátri. Vedľa tribúny prvý zľava sedí A. S. Jegorov. © AMSNP/Matica slovenská

Pri vysvetľovaní Povstania historici neobchádzali ani slovenskú otázku. Museli vysvetliť, prečo sa I. ilegálny ÚV KSS v prvých rokoch

¹⁶ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ - Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, a.j. 99. Jan Šverma bol blízky spolupracovník K. Gottwalda a politický predstaviteľ KSČ, ktorého z Moskvy vyslali na povstalecké územie. Zahynul v októbri 1944 pri ústupe cez Donovaly do Nízkych Tatier v dôsledku úplného vyčerpania.

vojny snažil o pripojenie Slovenska k ZSSR. Tvrdili, že to bolo pod dojmom úspechov ZSSR a prejavov jeho sily na východných poľských hraniciach, proti ktorej aj Hitler musel ustúpiť (rozumej pakt Ribentrop-Molotov), a taktiež vstupu pobaltských krajín do ZSSR. Navyše, londýnska vláda sa údajne jasne a nedvojzmyselne nevyjadrila k vzťahu Čechov a Slovákov a na dôvažok bolo prerušené spojenie s moskovským vedením KSČ. Museli tiež podčiarknuť, že jedine KSČ pochopila slovenskú otázku a je schopná ju aj vyriešiť. Benešom vedená londýnska emigrácia, alebo tiež Šrobár, či ďalší, údajne zotrvali na princípoch jednotného československého národa. Podľa tejto argumentácie samostatné Slovensko zavrhol zase svojím bojom v Povstaní sám slovenský ľud. Iba KSČ sa zasadzovala za dôsledný princíp bratského pomeru dvoch rovnoprávných národov, vysvetľovali historici. V päťdesiatych rokoch autori do značnej miery obchádzali národný rozmer Povstania. V súvislosti s oslabovaním slovenských samosprávnych orgánov a bojom proti „buržoáznym nacionalistom“ poukazovali na fakt, že v SNP bojovali za slobodu Slováci po boku s Čechmi. Presadzovali tézu, že oba národy v národnooslobodzovacom boji kráčali ruka v ruke k znovuvytvoreniu Československa. Ďalej tvrdili, že český pracujúci ľud nielenže prechádzal cez hranice a pomáhal v odboji, ale aj pod vplyvom SNP stupňoval boj proti okupantom v českých krajinách, zatiaľ čo buržoázni nacionalisti predstavovali SNP ako čisto slovenskú záležitosť bez naviazania na český odboj (Holotík 1954, 21). Publikácia o medzinárodnej solidarite v SNP bola napísaná symbolicky českým a slovenským autorom, ako príklad tvorivej spolupráce vedeckých pracovníkov týchto dvoch národov (Doležal and Hrozičnik 1959).

ÚV KSS v tézach k 10. výročiu SNP navrhol formuláciu: „Roku 1939 sa ilegálne vedenie Komunistické strany Československa pre Slovensko rozhodlo organizačne osamostatniť.“ Politické byro ÚV KSČ dalo príkaz vetu preformulovať: „Roku 1939 bylo proto rozhodnuto organizačně osamostatnit ilegální vedení Komunistické strany Československa na Slovensku.“¹⁷ Vedenie KSS sa takto odstránilo z pozície iniciátora rozhodnutia. Aj týmto spôsobom pravdepodobne chceli pražskí súdruhovia poukázať na centralizáciu a jednotu komunistickej strany a eliminovať akékoľvek tendencie „buržoázneho nacionalizmu“.

¹⁷ NA, Značka fondu KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ - Ústredný výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, a.j. 99.

Hlavným cieľom vysvetľovania a narábania s SNP v historiografii, ktoré však bolo nadiktované v politickej centrále, bolo legitimizovať komunistickú moc v ČSR a zahraničnopolitickú orientáciu na ZSSR. Rok 1944 sa prezentuje ako začiatok národnodemokratickej revolúcie, a teda uchopenia moci komunistami. „*Zároveň sa dokázalo, že z povstania vedie jediná správna cesta, cesta ľudovej demokracie k socializmu*“ (Kropilák 1954, 125). Celkovo sa zdôrazňuje veľký rozpor medzi obdobím pred rokom 1948 a po ňom, teda po uchopení moci komunistami. Buržoázia mala tvrdo vykorisťovať robotnícku triedu, čo sa po prevrate malo zmeniť. Všetky režimy, či už demokratické alebo totalitné, vytvárajú obraz minulosti a príbehy, ktoré poukazujú na nadradenosť toho-ktorého režimu nad predchádzajúcim spoločenským usporiadaním. Týmto spôsobom poskytujú občanom príbehy, čo ich majú uspokojovať a vytvárať pocit bezpečia (Prochasson 2008, 168).

Počas druhej svetovej vojny mal podľa tvrdení historikov vypuknúť na území Slovenska národnooslobodzovací boj, ktorý vyvrcholil v SNP. V ňom prebrali moc do svojich rúk ľudové masy na čele s komunistickou stranou, ktorú prezentovali ako avantgardu odboja (Slovenské národné povstanie revolučná 1959, 7-11). Robotnícku triedu vykresľovali ako chrbticu a hybnú silu národnooslobodzovacieho boja. Táto téza nemala byť akýmsi apriórnym tvrdením, ktoré vyslovujú z politických dôvodov, ale objektívnou historickou skutočnosťou. Celý odboj sa podľa nich opieral hlavne o ZSSR, ktorý v Povstaní reprezentovali sovietski partizáni. Tí spolu s domácimi partizánmi boli údajne najúčinnnejšou vojenskou silou.

Ako píše František Cséfalvay (1996, 88-90), v rokoch 1945-1948 sa ešte pripúšťal fakt, že SNP bolo porazené, avšak po roku 1948, teda keď sa k moci dostali komunisti, sa už o porážke hovoriť nesmelo, nanajvýš ak o vojenskej. SNP sa po roku 1948 neprezentovalo ako vojenský, ale ako politický fenomén. Začali sa šíriť teórie, že Povstanie nebolo porazené politicky a hovorí sa o „ústupe povstania do hôr“, resp. „zatlačení povstania do hôr“. Napríklad, jedna kapitola v knihe pre lektorov a propagandistov, ktorá vyšla pri príležitosti 15. výročia SNP, má názov *Ústup do hôr a ďalší rozmach celonárodnej partizánskej vojny* (Slovenské národné povstanie významná 1959, 40).

Na druhej strane, historická spisba o SNP z rokov 1945-1960, najmä však tá z obdobia po roku 1948, vznikla v čase, keď boli niektorí účastníci Povstania predmetom vykonštruovaných politických proce-

sov, po ktorých nasledovali perzekúcie. V tomto období mohli oficiálne a s väčším dosahom na verejnosť interpretovať SNP hlavne politici, sudcovia, policajti, či prokurátori, a historici iba opakovali konštrukcie mocenského aparátu (Jablonický 1994, 15).

Za pomoc a ústretovosť pri písaní tejto štúdie ďakujeme Marekovi Syrnému, Jánovi Stanislavovi, Milanovi Gajdošovi a zamestnancom Štátneho archívu Banská Bystrica, Štátneho archívu Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica a Múzea SNP.

The Slovak National Uprising

MIROSLAV MICHELA, MICHAL KŠIŇAN

Public commemorative celebrations constitute a significant part of the political culture, as they formulate what is perceived as important and beneficial for the society. At the same time, such celebrations are an instrument for demonstrating and bolstering power, bringing about the inception and spreading of ideas that link the past, the presence and the future together. Their purpose is to confirm, reproduce and negotiate the key values of a given community. A history arranged and presented in a comprehensible manner fosters people's confidence in the present, and supports the continuity of values acknowledged by the group, thus creating an understandable context for reproduction of the "right" ideas.

In addition to being a reminder of an event's anniversary, the goal of memorial events is to appeal to a certain group of people and disseminate some "message" which should not be forgotten, often among the broadest strata of the population. If we define memorial rituals as a "theatre show", then its goal is to serve as a reminder of a historical event in a clear manner, but also to defend the current political status co-formed by the dominant elites. In such a performance, interactions occur among the organizers and the creators (of the meaning) of the event, the performers and participants. As a result, participation in such a performance is interpreted as an expression of symbolic consent, not only with the event's story celebrated, but also with the current status. The organizers plan their own activity "in the people's interest", or in the interest of the "historical message" of an event, and, simultaneously, they confirm their own superiority.

Lubomír Lipták (2011, 191), a Slovak historian, pointed out three significant levels through which history represented as a value is reproduced. The first official level presented by a ruling regime and its committed stakeholders, constitutes a historical canon created and reproduced institutionally to legitimate the prevailing value-related and ideological orientation and the social practices preferred. It is presented in public spaces, in celebrations of state holidays and selected historical events, in laws and curricula. The state establishes economic, super-

visory and repressive institutions which keep the canon alive. Pierre Bourdieu (1998, 87-94) discusses symbolic capital and symbolic violence, of which the educational system and compulsory state-funded education becomes an instrument, through which the state instils its citizens with common forms and categories of thinking, social frameworks of understanding, and cognitive structures. In fact, it is a type of guidance controlled by the state. Historians take part in the creation of a contemporary historical canon too. However, their paramount role is to interpret the past critically, on the basis of established rules and verifiable sources. Therefore, scientific discourse is the second of the levels mentioned, which does not have to be subordinate to the dominant canon in terms of its meaning (even if this is often the case), but, above all, to analyse independently and think critically. However, even critical cognition cannot be totally separated from the social structures in which it arises. The third dimension identified by Lipták - is a personal one. It represents the social milieu surrounding each individual and it is formed by various personal predispositions, experiences, or in the context of negotiating values among generations. It is often in contradiction to the preceding levels, but also forms their part. All of the three levels mentioned co-exist, sometime intersect, or exclude one another.

The uprising in Slovakia in 1944, called the Slovak National Uprising (SNP, Slovenské národné povstanie), constitutes an eminent part of the Slovak nation's history. In the long term, it is considered as a historical event worth remembering associated with the transition of the "Slovak statehood". A great majority of Slovakia's inhabitants "encounter" this topic at a number of levels of private and public life, without trying. For example, it appears in the names of public spaces. It is significant for this tradition that up to 1989, at least 140 dramas and documentary moving pictures were filmed about the Uprising (Mannová 2009, 222). Discussions on the SNP have oscillated from its very beginning between two principle and axiologically ambivalent attitudes, "pro" and "con". To put it simply, actors on the side of the rebels, or their sympathizers, have promoted glorification of the event as a massive act of "antifascism" and "heroism". On the contrary, people loyal to the regime of that time led by President Jozef Tiso and his sympathizers, have denounced this armed insurgency as "seditious" and as a "conspiracy against the nation", which resulted in absurd bloodshed,

and, in the first place, as a “betrayal of statehood”. It is only symptomatic in the light of social relationships that major Slovak writers declared their support for the Government or Party policies, and were engaged actively in promoting them, whether in the case of rejecting the Uprising or in the case of its glorification. Elena Mannová (2008, 229) has noted recently that in repeated sociological surveys conducted after 1989 it was confirmed that some respondents were supporters of both the SNP and Tiso's regime. This phenomenon can also be observed in the present day Slovak historiography in reference to the creation of a “new” history for that period (e.g. Lacko 2008). Like the previous stories, this version is also shaped by the current possibilities, requirements and views of its makers and the audience.

From the viewpoint of the public discourse, it is mainly the governmental and cultural elites who determine and control what is “important and correct” and, therefore, until the fall of Tiso's regime, the state promoted a deprecatory perspective of this event (Zavacká 2008). There was a cardinal turn in 1945, when the people who had been in

The celebration of the 5th anniversary of the Slovak National Uprising in Zvolen in 1949. From the left: G. Husák, M. Husáková, M. Gottwaldová, K. Gottwald, O. Pavlík. © AMSNP

power until then were criminalized for collaboration with the Nazis and expelled from public life to be replaced by (old)new politicians, often active participants in the Slovak National Uprising, which was an important point of reference for them, a symbolic “ticket” to join the prevailing anti-Nazi coalition, which still cooperated at that time. It is a frequently repeated argument that it was exactly the armed rebellion which helped the Slovaks to “clean” themselves from the dirt of collaboration with the Nazis and to legitimate further political demands. Among other things, the territorial integrity of Slovakia was acknowledged, as it had not been established as a geopolitical unit before 1918, whereas in 1938 parts of its territory were separated from it following the Munich Agreement and the First Vienna Arbitration.

In spite of the fact that after 1945 there was an unambiguous victory of the antifascist policy, the history of the SNP underwent significant transformations throughout the following decades as a result of various political goals of its organizers and, above all, of the ruling establishment. As Jablonický (1994) and Mannová (2008) pointed out, between 1945 and 1989 several principle tendencies can be distinguished in interpretation, remembering and stage-managing of the SNP. From the initial presentation of the Uprising as a coordinated action of domestic, foreign, civic and Communist resistance, to emphasizing the role of the Communists, which was manifested for example by reducing the importance of non-Communist resistance, and also by criminalizing its representatives. After February 1948 the Communist Party of Czechoslovakia had a monopoly over the official interpretation of history. However, the interpretation of the Slovak National Uprising was also influenced by internal tensions within the Party, and by the transitions of the political situation inside the Soviet Bloc, demonstrated, for example, in “dealing with the deviation of bourgeois nationalism”, which led to criminalization of selected Communists (e.g. Gustáv Husák and Ladislav Novomeský) – significant participants in the Uprising, and their subsequent “fading away” from the circle of makers of and persons inspiring the official history of the Slovak National Uprising. The Central Press Body of the Communist Party of Czechoslovakia *Rudé právo* (29. 8. 1951) even labelled them as traitors to the working class and the Communist Party who had decided to deprive the Slovak people of the fruits of victory.

The pre-eminence of the SNP and the anti-fascist resistance in discussions on World War II almost completely overshadowed public memories of the Slovak Republic from 1939 to 1945 which was politically condemned “to oblivion”. Only selected stories were reminded about “resisting people”, “Slavic fellowship” and “clerico-fascist oppression”.

Matej Berlanský (2008, 39-43) drew attention to an interesting parallel by referring to a purposeful combination of the traditions of Jánošík [a Slovak outlaw similar to Robin Hood] and the guerrilla fighters. These stories feature regular occurrences of clichés such as “resistance”, “betrayal”, “help to oppressed people”, “death of a young man for freedom”, “struggle for freedom and independence”, shared by both traditions. These two themes had been coupled as early as in the legionary tradition during World War I, and similarly, they emerged during the Slovak National Uprising as well, for instance, in the name of a guerrilla brigade – Jánošík. The symbolism of the Uprising referred to a number of the national history’s components created in the 19th century: Slovak mountains: the Tatras, the anthem: *Nad Tatrou sa blýska* (freely translated as “Lightning above the Tatras”), the poem of Samo Chalupka *Mor ho!* (freely translated as “Kill him!”) etc. The traditions of Jánošík and guerrilla fighters are also linked mutually by geographical space – difficult mountain landscape where their participants operated. A similar element of revolution, rebellion and outlaw “originating from common people” was utilized in (national) history by a number of socialist regimes. It was also used to delegitimize a previous status (feudalism and capitalism), and guerrilla fighters – Jánošíks of the new age – represented in it “undaunted popular heroes”. As Mannová (2008, 227-228) noted, in spite of the fact that the propaganda of that time declared the Slovak National Uprising as an event of founding importance, in practice it employed older cultural elements expected to be understandable to people and to invoke emotions and a feeling of identification with the ideas of Communism.

Celebrations under the aegis of state socialism were mainly held in the spirit of catchwords of friendship between Czechoslovakia and the Soviet Union, celebrations of the heroic struggle of the Communist Movement and a constant emphasis on economic and constructive performances. Along with a change of the Constitution in 1960, the state emblem was changed. A red star was added and the Slovak dou-

Partisans from the troop “Vpred” (Forward) are decorated on the occasion of the 3rd anniversary of the Slovak National Uprising in Donovaly. © AMSNP/repr. Suja

ble cross on the Czech lion’s chest was replaced with Kriváň and flames referring to the Slovak National Uprising. Further major changes were brought about by loosened circumstances in 1960s. The interpretation was also influenced by political rehabilitation of the persecuted Communists. At that time, the Slovak National Uprising was also linked with the development of Czech and Slovak relations, which was also marked by that period’s discussions of federalization of the state. In that time of political loosening, even the representatives of non-Communist resistance re-appeared both on platforms and in discussions on the Uprising. However, Gustáv Husák was the determining figure in controlling and steering the official and scientific interpretation of the Slovak National Uprising, initially from his position as a moral authority, and from 1969, as a representative of political power. The fall of state socialism in 1989 disturbed the thoroughly guarded canon of the Uprising promoted by Husák, and the discussions of the Slovak National Uprising moved more towards the European context (Findor and Lášticová 2008). Once pluralism of opinion was implemented, discussions on the development and purpose of the Uprising were reopened, which, besides its “re-population” also led to the return of the ambivalent evaluation in the sense of a “national deliverance” versus a “tragedy”.

The transformations of the Uprising's official history, under many political influences, can be examined from numerous points of view: from the position of content transformations; remodelling the meaning of the Slovak National Uprising; changing makers of the meaning and the participants; intensity, location and nature of celebrations; iconography etc. We have decided to search for answers to the questions of why, how and when the official image of the Slovak National Uprising was changed in the period from 1945 to 1960, and how this was reflected on the level of its public commemorations and historiography. This means the manner in which the Uprising was instrumentalized politically and presented to the public.

The Slovak National Uprising and public spaces

The Slovak National Council, as an institution of liberated Czechoslovakia, passed a decision as early as on its first meeting on May 19th 1945, in Bratislava that towns, villages, army units and national institutions would bear the names of heroes of the Slovak National Uprising. They decided to build memorials and sculptures, and grant awards. In this way they confirmed that the story of the Uprising would constitute a key component in negotiating the political legitimacy and official ideology of the post-war republic.

Lubomír Lipták (1995, 364) pointed out that immediately after the War local monuments and tablets were put up spontaneously as reminders of the horrors of autumn 1944. Directly on the sites where fallen warriors were put to eternal rest, plain crosses, stone memorials, but also massive pylons emerged, made by former co-warriors, families and other engaged inhabitants. This initiative "from below", inspired by common ties and experiences, carried the spirit of a traditional reverence to those who had fallen in the war. The memorial of Kremnička (1946) became a significant point in a location where over 700 people were executed. The memorial was given the traditional form of a burial mound with three crosses. It was created by Dušan Jurkovič, a well-known architect. Later on, it was supplemented with a red star, which from the 1950s became the central theme of the Uprising's iconography. After the Communist revolution of 1948, Communist symbolism gradually prevailed on monuments and tablets (stars, hammers and sickles), which is, along with much a higher degree of control of

creation of memorial sites, typical of the second stage of monument construction defined by Lipták. Such greater control "from above", by the Party and state authorities, had an impact on changes in the strategic distribution of memorials which were situated in important public spaces, in central areas of towns and villages, squares, elevated points and so on. According to Lipták, the fact that major memorials ceased to be placed primarily in the "crime scenes" indicates a relatively early transition in commemoration of the Uprising – from a reverential commemoration of tragic events to celebration of heroism and the victorious state socialism. Lipták points out that a figure of a soldier (a gun, apolitical) successively gave way to the guerrilla tradition (a machine gun made in the Soviet Union, a Communist). Changes in the official canon (Communist manipulation) are also illustrated using the iconography of "general monuments" – such as on the Square of the Slovak National Uprising in Bratislava, which presented a kind of uncertain hybrid tradition (an indistinct warrior with a machine gun). However, it must be noted that despite such apparent transitions, reverence was not abandoned completely in commemorative events, but remained a part of them. The fact that the human blood of both "those who struggled for freedom" and "the innocent ones" was shed in the Uprising's territory, that severe bloody excesses occurred and that there were many people who kept such memories, only strengthened the authenticity of commemoration of this event. Soil from a battlefield represented a more profound linkage with the Uprising, an obligation "not to forget". Merging of Czech and Slovak histories of anti-fascist resistance is also symbolized by the request of the town of Svitavy made in 1945 asking for soil from a battlefield of the Uprising which was solemnly placed inside the local liberation memorial.¹⁸

Lipták (1995, 367-368) also noted that in terms of territorial distribution, most memorials were built in Central and Western Slovakia, in similar numbers. In contrast, only a few memorials were built in Southern Slovakia, which was at that time a part of neighbouring Hungary. Memorials in commemoration of liberation by the Red Army are characteristic for Eastern Slovakia. At the same time, Lipták's research suggests that the distribution of memorials was not directly proportional to the geography of the Uprising's fighting.

¹⁸ State Archive in Banská Bystrica (SABB hereinafter), fund Miestny národný výbor v Banskej Bystrici 1945-1949 (1951), carton 24, label 6990/45.

A major part of celebrations is regularity and repetition of ceremonial rituals. In the case of the Slovak National Uprising, celebrations were organized every year on August 29th, which is the official day when the Uprising broke out. On this occasion solemn meetings of the Party, the Government and social institutions took place, a variety of cultural and social events, dance parties, travelling exhibitions were held and guerrilla bonfires were set, and wreaths placed at memorials. Meetings of youth, sports and military events, but also trips in the footsteps of the Uprising were organized. During significant anniversaries, various commitments of working and non-working nature were adopted. The commemoration of the Uprising was also associated with other events such as the end of World War II. The fact that this was an important tradition is confirmed by a myriad of activities and references commemorating the event. They include military, sporting and hiking activities, pioneer vows at the sites of the Uprising's battles, names of public spaces, but also names of production plants.

For example, the central square in the "heart of the Uprising" namely Banská Bystrica, known in the First Republic as Masaryk Square was renamed in 1945 as the Square of the Slovak National Uprising. In the same year, a memorial to the Red Army was unveiled in the midst of the Square, and in reverence to the first Czechoslovak President, the main street leading to the square was renamed after Masaryk. Such symbolic gestures refer to at least three important factors present in the post-war political discourse in Slovakia: the effort to establish continuity with the First Republic, emphasis on the importance of the Slovak National Uprising and gratitude for liberation associated with piety towards the fallen Soviet soldiers, who had been, by the way, buried exactly at this location.

We were not able not determine if these symbolic acts led to a more extensive discussion in the time after the liberation about the meaning and relationships of the traditions mentioned. However they indicate a pluralistic nature of the initial presentation of the Uprising, in which the civic and Communist stories co-existed as part of a common narrative of the anti-fascist resistance.

Celebrations of the Slovak National Uprising were initially organized in several locations in the country with great manifestations attended by governmental elites organized in a different town on every occasion. Banská Bystrica was the first one, followed by Bratislava,

Martin, Košice, Zvolen. This strategy was also associated among other things with the dispute on which place would actually be identified as the centre of the Uprising, and with an effort to establish a new capital city of Slovakia. This requirement had already appeared during the Uprising, or in the spring of 1945, with an argument that the new centre should be consecrated with the tradition of resistance struggles.

With regard to the significance attributed to the Slovak National Uprising, the foundation stone of the Slovak National Uprising Memorial was laid on the occasion of the Uprising's first anniversary, sanctified by the President of the Republic. In contrast to the original plans, the journey to establishing a central "commemorative site" was much more complicated and longer than planned originally. In the period that followed, foundation stones were laid also in Martin and in other towns too. In 1947, the Slovak National Council consecrated the foundation of the Slovak National Uprising Institute in Banská Bystrica and defined its priorities in the area of scientific, collecting and promotion activities. Three years after, the Board of Commissioners adopted a decision on a monument: *"which will, in terms of architecture, mark distinctively the sacred centre of the Slovak National Uprising and where a grave of an unknown soldier will be located, as well as soil from various Uprising areas, and a columbarium"* (Múzeum SNP 1988). It was no sooner than in 1951 that the first ever exhibition on the Slovak National Uprising was opened in

Numbers of visitors to exhibitions of the Museum of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica:

1953	-	10 000
1955	-	7 000
1957	-	13 189
1958	-	30 200
1959	-	38 987
1960	-	39 086
1968	-	32 673
1969	-	78 006
1970	-	126 390
1975	-	522 673
1983	-	296 580

Between 1955 and 2004, there were more than 9 million visitors (Stanislav 2005).

the premises of the Old City Hall in Banská Bystrica. However, at the beginning of the 1950s the Institute of the Slovak National Uprising moved to Bratislava, where it would be later renamed as the Institute of History of the Communist Party of Slovakia. On the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising in 1954, there was a plan to open a separate building of the Slovak National Uprising Memorial, but without success. This failure could have been influenced by the ongoing power-related cleansing in the highest positions (the campaign against bourgeois nationalism), or by problems associated with the 1953 currency reform. In spite of that, an exhibition was put into existence, on display firstly in Bratislava, then in Brno, to become a permanent exhibition in the Old City Hall in Banská Bystrica. This is how the activity of the Museum of the Slovak National Uprising commenced in 1955. It was gradually transformed from an institution of regional importance to a state-wide institution.

At that time, the exhibitions were intended to educate people in patriotism, to disseminate revolutionary traditions and the idea of proletarian internationalism. As far as their content is concerned, the exhibitions concentrated on the “heroic struggle of the people”, “elaborating on the outcomes of resistance”, and the “happy presence of socialism”. There was ample criticism of the bourgeoisie, which would be delegitimized by the capitulator or pro-Nazi attitude of 1938. In such diction, support for the Communist Movement appeared as the only real choice. As much as 10 out of 27 thematic units were devoted to the leading role of the Communist Party, guerrilla fighters and the Soviet Union in the struggle against Nazi Germany. The topic of “fascist atrocities in Slovakia”, illustrated by a nationwide map of reprisals, photographs of executions, exhumations and dead burned villages, also drew some attention.

A possibility to finally settle the issue of locating the Slovak National Uprising Memorial started to have more realistic contours as late as in the 1960s. Changes in the interpretation of the Slovak National Uprising are well exemplified by an ideological directive dating back to the beginning of the 1960s: *“The Slovak National Uprising Memorial should be highlighting the size of the revolutionary efforts of the Slovak people, which resulted in the uprising as a milestone in the endeavour of the Slovak people in the struggle for national and social liberation ... progressivism of the Slovak people, manifested in the revolutionary mass movement of 1944 under the*

The president E. Beneš is tapping a foundation stone of a memorial to the victims of the Uprising in Banská Bystrica. From the left: Captain M. Polák, E. Beneš, G. Husák, J. Lettrich, R. Viktorín, K. Šmidke. © AMSNP

leadership of the Communist Party of Slovakia ... Its purpose is to commemorate and highlight the leading forces in the revolutionary process, the brotherly help of the Soviet people and its army, and the international nature of the Uprising. The monument must praise the never-dying legacy of the Uprising, on which we build our socialist present ... it is also meant to lead to an understanding of the heroic past of our peoples.” The memorial building which is still in operation nowadays, was opened in celebrations on the 25th anniversary of the Slovak National Uprising in August 1969 (Múzeum SNP 1988).

Celebrations in the Spirit of Cooperation

The mobilization slogans published by the press before the celebrations of the first anniversary of the Uprising held in Banská Bystrica were an early eloquent example of the ideal of cooperation and unity in plurality: “By railway to Banská Bystrica“, “Not one house will re-

main unrepaired“, “every village, every little town...”. The celebrations as such confirmed this trend entirely by becoming a major demonstration of unity and cooperation with colossal goals to rebuild the country devastated by the war and reform the society in a new spirit of social and national justice. The cooperation on a domestic scale is presented by a variety of local organizers, activities by representatives of political parties and various associations. For example, many volunteers took part in the repair of a war-beaten town. The international context, in addition to guests, representatives of several countries which had fought fascism, was also confirmed by festive decoration of public spaces where the main platform – as the symbolic centre of the celebrations – was adorned with the state flags of the Soviet Union, France, the United States of America and Great Britain.

On August 28th 1945, a Meeting of National Committees issued a declaration reflecting that period's interpretation of the Slovak National Uprising: *“We would like to express thanks and honour to our brave rebellious soldiers and guerrilla fighters, to members of the Czechoslovak Army Corps, and all national warriors who contributed to the freedom of the nation and the Republic and whose place is now in the first ranks of building our popular-democratic state. Finally, we also express gratitude to the Allied powers of the West, who supported us efficiently in our national struggle, and showed cordial interest in the matter of our freedom”*. Even this event could not avoid the current political dimension. The legacy of the Slovak National Uprising had to legitimate the current intentions of the National Committees such as “punishing Germans, Hungarians and collaborators”, “immediate eradication of remains of fascism“, “indignation about the attempt to curtail the power of local and district national committees“, “re-distribution of the means of production (land reform and nationalization) and reforms in the area of culture and education“. ¹⁹ In the context of punishing collaborators and fascists, a simple and unambiguous duality of “good“ and “evil“ prevailed in that time's political discourse. The evil was represented by people involved in the operation of the previous regime, collaborators who were to be committed to trials before national or peoples' courts, and, most of all, Germans as mortal enemy, represented as a collective actor. On the contrary, what was celebrated was the resistance, at that time not yet so prominently

¹⁹ <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/012schuz/s012001.htm> (consulted September 9th, 2012.)

divided, as well as the civic and Communist political elites. The Government Programme of Košice from April 1945 clearly declared a requirement to “punish traitors and collaborators“ and to “purge public life“. It was a particularity of retribution in Slovakia that membership in the Hlinka Guard or in fascist parties was not automatically regarded as punishable, but the degree of engagement was determined. However, at the same time, there were stricter punishments than in Bohemia and Moravia. A special crime existed in Slovakia named “betrayal in the Uprising“. In this light, the destiny of the Nitra military garrison's commander Ján Šmigovský is notable. He was sentenced to death because he did not join the Uprising. Former President Tiso was also tried for this crime. On the other hand, involvement in the Uprising could be viewed as a mitigating circumstance (Rychlík 1998, 76-79).

It is interesting to observe that as early as in that time another strategy of “confronting the past“ appeared, based on public repentance and the so called “thick line“ under the past. The celebratory event in Banská Bystrica in 1945 was also revered by intellectual elites, until then in opposition, by the Meeting of Artists and Scientific Workers.

Celebration of the 1st anniversary of the Slovak National Uprising in Žilina, on the grandstand delivers his speech Major J. Dobrovodský. © AMSNP/Photo Tanszosová

Besides a manifestation part, the Meeting had a working part, in which the organizers took on the task to cope *“with those nasty phenomena which have appeared in our cultural life in the preceding 6 years”* (Borgulová 2004). An important moment in this regard was the performance of Ján Kostra, the poet, who publicly regretted that in the autumn of 1944 he signed a manifesto against the Uprising. Subsequently, the Meeting's chairman stated that this issue was resolved. Kostra was merely one of many who had signed the manifesto, and a major part of them were in detention camps in foreign countries. Most of them would not return to Slovakia and would not change their opinion about the Uprising while in exile. Far from that, the attitude to this event constituted an important point of conflict in discussions within exile movements.

At the time of the celebrations, Banská Bystrica was also visited by 25 members of the Soviet Union's delegation including former guerrilla commanders and delegates from other countries were also present. The celebrations were simultaneously a major manifestation of cooperation between Czechs and Slovaks, reinforced by participation of many guests from Bohemia and Moravia, government officials, and, primarily, a personal appearance by President Eduard Beneš who visited Bystrica at the beginning of May 1945 as well. Besides other points of agenda, he paid a tribute to the fallen warriors and visited the mass grave at Kremnička. In his first statement in Košice he expressed great recognition to the rebels who in his opinion, made his work abroad much easier. He also said something along those lines in August, consequently speaking about the “uprising of Banská Bystrica”, thus stressing its specific local nature. He offered the audience a picture of the Uprising as one part of the Czechoslovak resistance movement. In contrast to that, the name of “National Uprising” was pushed through in Slovakia to reflect the demand for a new quality of relations between Czechs and Slovaks sought by all relevant political entities. In addition to central commemorative celebrations offering a number of accompanying events ranging from political meetings to popular jamborees, the first anniversary of the Slovak National Uprising in Slovakia was rather marked by piety.

It was as early as on the occasion of the second Uprising's anniversary that Gustáv Husák pointed out that several histories coexist when commemorating the Uprising. He expressed an opinion that for an event which had an impact on the lives of hundreds of thousands of

people no such diversity can exist subject to personal or party needs. He evaluated the actual Uprising as an armed struggle against Germans and traitors, and an internal political struggle on two frontlines – against “Hlinka's separatism” and against “the wrong idea of Czechoslovak national unity” (Mannová 2008, 216). On the third anniversary, for which celebrations were organized in Martin, the political tension was clearly apparent between the Democratic Party, embodying civic resistance, and the Communists. The political rivalry was also reflected in differing opinions on the “true legacy of the Slovak National Uprising”. Initially, there was a consensus concerning the need to punish collaborators, however, it became clear very quickly that there were many issues on which no consensus could be attained between the civil and communist politicians. At the same time, the former resistance fighters developed an influential advocacy group – the Association of Slovak Partisans, who played an important role in support of the Communists during the Communist coup in Slovakia.

After the coup in February 1948 there was a modification of the official story, from which certain major players began to wane, or they and their activities were not mentioned, or subjected to strong criticism and persecution. The official interpretation of the SNP was under the Party's control, which was reflected in the unification of the content and ideology. After 1948, centrally prepared commemorative rituals gradually overshadowed the differentiated experiences of individuals, and as the main actors “waned”, the main axis of the story was reconfigured. The Uprising became primarily a “Communist rebellion”.

The continuous link with the current policy was also highlighted in the fifth anniversary, in which celebrations were held on a national scale in every regional capital, and a massive demonstration was organized in Zvolen. The celebrations were marked by a spirit of gratitude for the Republic's liberation by the Soviet Union and a strong criticism of the “treacherous plans of the bourgeoisie.” At this time the story was based on the absolute role of the Communists, but also on the cult of personality, as according to that period's instructions, this “massive action of the Slovak people” was to be coordinated and led from Kiev and Moscow by “the first working class president” Klement Gottwald (Mannová 2008, 218). A particularly strong emphasis was placed on the economic links with the project of state socialism, for example, with the results of industrialization.

Celebrations of the Slovak National Uprising in the 1950s

The celebrations of the 10th and 15th anniversary of the Slovak National Uprising were planned centrally on the highest level – by the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party (CC CPC hereinafter) in Prague. In this way, the Communists assured control over these events as well as informing about it. On the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising and the battle of Dukla, they specified where the celebrations should be held. The main celebrations were situated in Bratislava. The Czechoslovak News Agency, radio, press as well as Czechoslovak State Film received instructions from the CC CPC on what news should be published. A commission for preparation and management of the celebrations of the 15th anniversary of the Slovak National Uprising was created at the Central Committee of the Slovak Communist Party. All addresses pronounced at the celebrations had to be approved by the political bureau of the CC CPC, which modified the texts.²⁰ Banners concerning the 10th anniversary of the Slovak National Uprising had to be printed in the Czech, Slovak, Magyar and Ukrainian languages which shows the stress on the countrywide dimension of the celebrations.

People met issues related to the Slovak National Uprising on various occasions, more intensively during the period near the celebrations. Particular stress was put on decoration of towns, their appearance and the construction/reconstruction of buildings. On the occasion of the 15th anniversary of the Slovak National Uprising, the cemetery of fallen Soviet Soldiers was reconstructed in Zvolen and a memorial to victims of fascism was erected near lime works in Nemecká.²¹ The square in front of railway station was also completed in Zvolen, a road to the stadium and other roads in Banská Bystrica, four schools in nearby villages (in Beňuša, Ondrej, Radzovce, Bušince) were built and further schools were reconstructed. Flowers were planted, railway stations were cleaned out in order that passengers and visitors could feel com-

²⁰ National Archive Prague (NA hereinafter), label of the fund KSČ – ÚV-02/2 f: KSČ – Ústřední výbor (Central Committee) 1945 – 1988, Praha politické byro (Political Bureau) 1954 – 1962, zv. (coll.) 209, a. j. (archive item) 285, bod (point) 12.

²¹ SABB, fund KNV BB secretariat of the chairman 1951 – 1960, carton 22, no. 13, label 100.

fortable in the district of Banská Bystrica.²² The district commission for development announced a competition for the most beautiful village on the occasion of the 15th anniversary of the Slovak National Uprising, the competition was evaluated and the winner of the competition was given 20 000 crowns as a reward. Parks, villages, memorial places, memorials and monuments were tidied. Various social activities were arranged in connection with celebrations. Local public address systems broadcast programmes on the Slovak National Uprising, musical evenings were prepared, exhibitions were organized, more books on the Slovak National Uprising could be borrowed in libraries, films on the Slovak National Uprising and revolutionary traditions were screened, participants for local and countrywide celebrations were recruited, and such activities as debates with participants of the Slovak National Uprising, excursions to memorial places, unveiling of memorials and plaques, socialist competitions for helping farmers during the harvest, threshing and buying up of agricultural products, were organized.²³

During the celebrations, there were reductions on transport and catering for participants on a countrywide as well as a local level. During the summer holiday time, it was more difficult to guarantee participation of the people and moreover school children were not available to such an extent as during the school year. The Soviet and Czechoslovak anthems as well as the Internationale were played during celebrations, as a decoration Czechoslovak and Soviet flags were used which is understandable because of Czechoslovak foreign policy orientation.

The Slovak National Uprising became a part of the everyday life of people not only during the period of celebrations. The Slovak Ministry of the Interior (povereníctvo) ordered the County National Committee in Banská Bystrica to rename streets, squares, quarters “inadequately” named up to that time and to use first of all names of fallen heroes of the Soviet Army and also of the Slovak National Uprising or of combat-

²² State Archive in Banská Bystrica, branch Banská Bystrica (SABB, b. BB hereinafter), fund Okresný národný výbor in Banská Bystrica (1948 – 1954) 1955 – 1960 (1969), carton 13, no. 13 Working Plan of the ONV in BB for the second half of 1959 and minutes of August 7, 1959.

²³ SABB, b. BB (1948 – 1954) 1955 – 1960 (1969) carton 13, no. 13, Banská Bystrica, Report on Activities of Cultural Institutions from the 1st half of 1959 and preparation of the 15th anniversary celebrations of the Slovak National Uprising.

Celebration of the 15th anniversary of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica. Government delegation from the left: Prime Minister Viliam Široký, President of the Republic Antonín Novotný, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Slovakia Karol Bacílek, the Chief Secretary of the Regional Committee of the Communist Party of Slovakia in Banská Bystrica Pavol Tonhauser. © AMSNP/Photo Styk

ants from the Dukla Pass.²⁴ On the same occasion, the Kovohuty Hron and Mitas Praha factories were renamed Factory of the Slovak National Uprising.²⁵ The cooperative farm in Zvolenská Slatina was renamed Cooperative Farm of August 29th on the occasion of the 11th anniversary of the Slovak National Uprising (Pravda 29. 8. 1955). Anniversaries of the Slovak National Uprising were usually connected to other events. For example the 11th anniversary of the Slovak National Uprising was celebrated together with the 700th anniversary of the first mention of Banská Bystrica as a free town. In the same way, the 15th anniversary of the Slovak National Uprising and the 40th anniversary of the founding

²⁴ SABB, fond KNV BB, secretariat of chairman 1951 – 1960, carton no. 2, item no. 6, label 144/54, May 5, 1954 Bratislava.

²⁵ NA, fund label KSČ-ÚV-02/2, fund KSČ – Ústredný výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha, politické byro 1954 – 1962, collection 12, archive item 13, point 39.

of the Forestry Vocational School in Banská Štiavnica were combined under the slogan “Joyful days of agricultural and forestry youth”. “The myth of the Uprising opening the way to socialism was spread by means of ceremonial rituals (e. g. by organizing military oaths and Young Pioneer vows at memorial places), by seizing public space (not only by erecting memorials but also by renaming streets, squares and factories or by the ever-present propaganda slogans) by transforming the calendar of holidays” (Mannová 2008, 228 – 229).

In the fifties the Slovak National Uprising was not presented as a historical event only, but mostly as a commitment for the future. The legacy of the Uprising was changing from a legacy of fighters to a legacy of builders of socialism. According to E. Mannová (2008, 219), on the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising, the actual rebels (even from the Communist resistance) were remembered as something of second or third rank only. It was pronounced in one speech on the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising: “The legacy of the Slovak National Uprising, the blood shed together by the heroic Slovak, Czech and Soviet people commits us to strengthen the integrity of our Republic, alliance with the Soviet Union, every one commits to work and to fight for further development of our economy and culture, for the happiness of our people.”²⁶ On the occasion of the 14th anniversary of the Slovak National Uprising, the nicest task was supposed to be fulfilment of a plan to buy cereals up to a deadline.²⁷ Banners with slogans advocating the fulfilment of commitments, for example, to finalize buying of cereals by August 20 were made on the occasion of the 15th anniversary of the Slovak National Uprising. Sessions were to be convened with addresses on the Slovak National Uprising and fulfilment of commitments in the week before August 28.²⁸ Buying up cereals is most often

²⁶ NA, label of the fond KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústredný výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha politické byro 1954 – 1962, Coll. 12, archive item. 16, point 10.

²⁷ SABB, b. BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (District national committee) (1948 – 1954) 1955 – 1960 (1969), carton 17, item no. 18, Banská Bystrica August 26, 1958, Okružný list predsedu ONV v Banskej Bystrici predsedom MNV (Circular letter of the chairman of the District national committee in Banská Bystrica to chairmans of Local national committees.

²⁸ SABB, b. BB, f. Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (District national Committee) (1948 – 1954) 1955 – 1960 (1969), carton 13, item no. 13, Banská Bystrica August 8, 1959, Report on Activities of Cultural Institutions from the 1st half of 1959 and preparations for the 15th anniversary celebrations of the Slovak National Uprising.

mentioned as a commitment during celebrations, as this agricultural activity was the most relevant in this season of the year.

The Slovak National Uprising was an event of second rank from the political point of view. The County National Committee in Banská Bystrica, based on negotiations with the Slovak Ministry of the Interior (povereníctvo), cancelled its previous order to convene celebratory plenary sessions of national committees on the occasion of the 9th anniversary of the Slovak National Uprising. They did not want to convene them at the expense of working sessions and at the same time it was necessary to adhere to the principles of economy in connection with the currency reform and cancellation of rationing. In the future, the number of celebratory sessions would be reduced to a minimum and they would be convened on the occasion of liberation by the Soviet Army and the October Revolution only. Grandiose celebrations of the anniversary of the Slovak National Uprising should not take place also because the tenth anniversary would be the next year. Nevertheless, celebratory plenary sessions were held for example in the district of Brezno.²⁹ According to E. Mannová (2008, 223), the Uprising was not mentioned in newsreel *Týždeň vo filme* in 1953, that is in the period after Stalin's death and the currency reform.

The Slovak National Uprising was not commemorated as such but as part of liberation by the Red Army. The commemorations of 10th and 15th anniversaries were officially connected with commemoration of the battle of Dukla. The reason was: *"The Soviet Army liberated the nations of our republic from fascist oppression and enabled them to renew their state – the Czechoslovak Republic on a democratic basis. The Slovak National Uprising contributed to this aim."*³⁰ Moreover, commemoration ceremonies were performed at the memorials of the fallen Soviet soldiers on the occasion of the commemoration of the Slovak National Uprising or wreaths were laid in Slavín (a cemetery of fallen Soviet soldiers). The Slovak National Uprising is not commemorated as an event as such but as a part of a broader antifascist resistance. It was also not supposed to "compete" with the liberation by the Red Army and October Revolu-

²⁹ SABB, b. BB, fund Okresný národný výbor (District national committee) v Brezne 1949 – 1960, carton 246, item no. 796, document 371/1.

³⁰ NA, Label of fund KSČ-ÚV-02/2, fond KSČ – Ústřední výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha politické byro (political bureau) 1954 – 1962, item 99.

tion. Commemorations of the Slovak National Uprising faced competition from the commemorations of other events.

The celebrations had relatively poor press coverage. Their course is described only briefly, with addresses of Communist Party leaders dominating as well as ideological articles on the role of the Communist Party in the Slovak National Uprising, the merits of Soviet partisans, sabotage activities of the bourgeoisie etc. On the occasion of celebrations of the Slovak National Uprising celebratory sessions of the Slovak National Council were held and government leaders delivered their speeches. "Salutations" were sent from the celebrations to the Soviet people or a letter of the Slovak National Council to the Czechoslovak government as a mark of friendship. A jamboree used to be held at the end of celebrations, too.

Fraternity of Slovaks and Czechs is also stressed during the celebrations. It applies mostly to the period after 1954 when we can identify slogans on fraternal unity. In the press of the period, we can find

E. Beneš during his speech at the celebration of the 1st anniversary of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica. © AMSNP

articles like: *“Fraternity of Czechs and Slovaks”, “Brotherhood of Czechs and Slovaks Has Strong Roots in the Past”* by Ján Tibenský, *“In the name of the Slovak National Uprising for Fraternal Unity of the Nations of Czechoslovakia”* or, also, *“Fulfilling the Legacy of the Slovak National Uprising we will Further Develop and Strengthen the Fraternity of the Czechs and Slovaks.”* It could be connected to so called “denationalization” of the Slovak National Uprising as it was described by E. Mannová (2008, 218). The slogan for the 15th anniversary of the Slovak National Uprising reads: *“Under the leadership of the Communist Party of Czechoslovakia, in the fraternal unity of Czechs and Slovaks for completing the building of socialism!”* There was stress put not only on the unity of Czechs and Slovaks but also on the legacy of construction of the Slovak National Uprising, as in a celebration slogan from five years before: *“Alongside the Soviet Union towards strong unity of our nations forward to socialism, to peace!”*

Historiography on the Slovak National Uprising

Struggle for merits in launching the Slovak National Uprising started very soon, even during its course. Edvard Beneš stressed the merits of the Czechoslovak government in London, while Gustáv Husák underlined the leadership of the Slovak Communist Party (Jablonický 1994, 10). The Slovak National Uprising was presented by its adversaries as an anti-Slovak putsch, while its adherents underlined the importance of the Uprising. A tension also existed among various groups of rebels who highlighted their own merits. Several publications on the Uprising were issued in the years 1945 – 1948, but mostly as memoirs or documentary materials (Zemko 2009). We are going to focus on the communist interpretation of the event and its description as a whole.

Let us take, for example, a book by Miloš Gosiorovský from the late forties; Slovak Uprising leaders (G. Husák, L. Novomeský, K. Šmidke) are presented there in a more or less positive light. If they did not follow Gottwald’s guidelines it is interpreted as a mistake (Gosiorovský 1950, 40 – 42). An anthology was published on the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising; harsh verbal attacks against these leaders, treated as bourgeois nationalists at the time, can be found in it, while the attacks in an anthology published in 1959 are less aggressive. Other historians devoted themselves to the development of interpretation of the role of Slovak communists in the Uprising

depending on the political situation at home and abroad (Jablonický 1994; Jablonický 2009; Zemko 2009). We analyse, for the purposes of the present text, mostly the anthologies published on the occasions of the 10th and 15th anniversaries of the Slovak National Uprising and we complete them by several popularizing works as well as by theses of the CC CPC because they were binding for historians. Communist interpretation of the Slovak National Uprising had to be presented to the general public mostly in popularizing booklets. Let us take, for example, a booklet by M. Hysko (1954); in comparison with scientific works it is written in a more attractive way, a reader can find there more events and it devotes much more space to a description of the Slovak Republic.

Historians dealing with official interpretation of the Slovak National Uprising were under the supervision of political leaders. For example, a scientific conference of 1959, proceedings of which were published later, was fully planned by the political bureau of the CC CPC. The conference conclusions were to be used for further treatment of the Uprising for development of ideological work and this clearly shows its goal. The conference was supposed to be attended by historians, party propagandists, participants in the Uprising and the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union would send scientists and commanders of the Soviet partisans, together about 200 participants. The CC CPC approved speakers as well as the titles of their contributions. Further historians were to take part in the debate with chosen topics.³¹

At the same time, authors of works on the Slovak National Uprising took a stance on the international situation which they described in black and white. A point of departure for them is a story about the so called Munich betrayal (Munich Agreement). They point to the fact that the Western allies, mostly France and Great Britain but also the United States left Czechoslovakia in the lurch which alone was not able to face up to Hitler’s Germany. The United States were to stand behind the preparation and organization of Munich together with the treacherous help of the Czechoslovak bourgeois politician Edvard Beneš. The Soviet Union offered help through Klement Gottwald, not connected to that of France, but E. Beneš refused it. The bourgeoisie could

³¹ NA, fund label KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústředný výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha politické byro (political bureau) 1954 – 1962, item 99.

still pretend, according to official historians, that it was against their will and in this way claim certain moral capital as well as the hope of re-establishing the bourgeois pre-Munich republic.

Historians of the period present the Soviet Union in an opposite way in comparison with the Western countries, as well as its alleged preparedness to help Czechoslovakia in a crisis situation. Munich became an important trump card in the hands of home Communists as well as those of the Soviet Union and it was omnipresent, mainly during Stalin's period (Marès 2009, 120). The purpose of the Slovak National Uprising was, besides other things, to ensure the re-establishment of Czechoslovakia and to prevent a repeat of the "Munich betrayal". The year 1938 allegedly proved that the independence of Czechoslovakia was only possible in close alignment with the Soviet Union (Holotík 1954, 32, 240). The bourgeoisie was not able to maintain independence.

The Molotov-Ribentrop Pact is mentioned only minimally in the majority of publications. B. Graca admits that this treaty was a "certain surprise", but only because of ignorance of the real reasons. Light was shed on this move by a standpoint of the CC CPC in a newspaper *Rudé právo* and a leaflet of the Central Committee of the Slovak Communist Party and especially the fact that the Soviet Army was to set out westward to prevent enslavement of Belarusian and Ukrainian populations. While bourgeois exiles explained it as "Soviet imperialism" the people should see it as a manifestation of the strength of the Soviet Union from which even Hitler had to back away, for the first time (Graca 1959, 19). Miloš Gosiorovský offers another explanation in the same anthology, he argues that the Soviet Union was forced to conclude the Treaty – by the Munich Agreement – arranged by the Western imperialists; it was at the time when the Soviet Union was isolated and the whole matter was extremely disadvantageous. In this way, they wanted to drive the Soviet Union into a one-sided war.

The Allies waged war together with the Soviet Union but according to official historians, this alliance could only be temporary until they defeated the common arch-enemy – Nazi Germany. The alliance with the civil resistance in Slovakia and cooperation with the foreign resistance led by Edvard Beneš were similarly presented. According to Antonín Novotný, part of the bourgeoisie formed an alliance with the Germans and although the other part fought against Germany they still had a hostile attitude to communism.

They describe a big disagreement between the civil and communist segments of the resistance at the very beginning of the Slovak National Uprising. While the communists demanded an uncompromising armed struggle against the regime, the civil segment wanted to promote playing a waiting game. When the Soviet Army achieved triumphs at Rostov in the end of 1941, the group of Ursíny supposed victory and agreed to cooperate with the communists. However, when it seemed in 1942 that the war was not still decided and was to continue, Ursíny and his associates started to refuse cooperation. The so called London-oriented Slovak bourgeoisie allegedly consorted with moderate members of the People's Party (*Ľudáci*), and they resolved to open fight against fascism, as the Communist Party continued to propose, only after the battle of Stalingrad in 1943. Even the so called Christmas Agreement was not signed until the Czechoslovak – Soviet Treaty was concluded; the bourgeoisie wanted in this way to ensure participation in power after the end of war. The bourgeois nationalists were presented in a similar way. Historiography presents their hesitation, playing a game and reluctance to face the regime "intransigently" in Slovakia, as the beginning of their harmful activities and bourgeois-nationalistic tendencies.

According to communist historians, the civil segment of the resistance as well as the bourgeois nationalists obstructed the outbreak of an armed uprising with the aim of preventing a mass character of resistance; in this case the influence of the bourgeoisie would have diminished and, on the contrary, the influence of the people would have increased and this would also have meant increased influence for the Communist Party. That is the reason why the bourgeoisie staked all on Golian's command of the army. All plans of the bourgeoisie for resistance were buck-passing and in reality they were only interested in seizing power. *"The more the national liberation fight was becoming a fight on a massive scale, the more it assumed a popular character, the more the influence of the bourgeoisie diminished and the more treacherous its policy had to be, the more the bourgeoisie placed all its hopes in the leading clique of the insurgent army"* (Holotík 1954, 256). The only real alternative to ensure freedom for the Czechoslovak people was the victory of the Soviet Union, but the representatives of the bourgeoisie took vigorous actions against

such a development. Moreover, the Czechoslovak bourgeoisie allegedly counted on a compromise end of the war.³²

A Soviet historian A. I. Nedozerov regarded the arguments that the Uprising was premature as a hostile defamation spread by some revisionists and bourgeois nationalists. If the Uprising broke out later, he argued, much worse national enslavement would have come, terrorist forms of rule would have been imposed and ended up with a German occupation of the country. The Slovak working class understood this very well and that is why it became more active (Graca 1959, 109).

According to the communist historians, the Slovak resistance was definitely led by the Communist Party and by partisans, mainly Soviet. The records of local chronicles should have served as proof or memory of this, if, of course, they were not written by *“bureaucrats as an official duty, by notaries or intellectuals...”* The names of Gustáv Husák and Ján Ursíny could not be mentioned anywhere. It was necessary to prove that the Slovak National Council *“was not a revolutionary body representing the will of people and it did not intervene, in a revolutionary manner, into the life of the nation at this time”* (Holotík 1954, 11). The revolutionary national committees and partisans had to be presented as the main promoters of revolutionary feelings.

Moreover, the struggle against the Germans could not stem from *“old-age hatred”* towards the German nation as it was allegedly presented by bourgeois nationalists, but because Hitler's Germany had become a pillar of the most disgusting exploitation and social oppression in Slovakia and a source of national oppression. The Slovak National Uprising had to be a consequence of the class struggle (Holotík 1954, 19). The bourgeois nationalists tried to veil this fact and thus create an illusion of the *“above class character”* of the Slovak State.

It is also interesting to study in what way the communist historians presented the Slovak people or ordinary soldiers from the army. It was always a black and white picture and ordinary people and ordinary soldiers were never treated negatively. Ordinary soldiers were, for example, supposed to have expressed their disapproval when several garrisons opposed waging the war against Soviet Union and deserted to the partisans. The discrepancy between the political leaders,

³² NA, fund label KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústřední výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha politické byro (political bureau) 1954 – 1962, item no. 99

meaning the Slovak National Council and masses of working people was projected also into the army as a discrepancy between the army command and the masses of ordinary soldiers when the army could be a witness of the exemplary resistance activity of the partisans“ (Holotík 1954, 77). The working class, of course, was the best in this regard; it had to be sufficiently class-conscious. Ordinary people according to this scheme were not to be bad, but they either lacked a sufficient class-consciousness or were taken in by bourgeois politicians. It was similar in the army, ordinary soldiers were presented positively, and the army commanders negatively.

The Uprising was almost *“depopulated”* in historiography. According to historians, the Communist Party led the Slovak people in the Uprising. *“The greatest and most valuable thing is, however, the fact that the Uprising was a matter of the whole people, the mass of the people led by the Communist Party”* (Doležal 1954, 134). If it was to be personalized, the importance of K. Gottwald, V. Široký, and Soviet partisan commanders such as Piotr Veličko, Alexej Jegorov, Michail Šukajev was highlighted. On the occasion of the 10th anniversary of the Uprising, the comments of the Political Bureau of the CC CPC ordered that the role of comrade J. Šverma should be emphasized.³³ An active participant in the Uprising A. S. Jegorov openly criticized the works of historiography up to that day that depopulated the Slovak National Uprising and so did not deal at all with active participants in the rebellion (Graca 1959, 113 – 120).

Interpreting the Uprising, historians did not neglect the Slovak question, either. They had to explain why the 1st illegal Central Committee of the Communist Party of Slovakia tried to incorporate Slovakia into the Soviet Union in the first years of war. It had to be under the impression of its successes and manifestations of its strength on the eastern border with Poland from which even Hitler was forced to back away (to be understood by the Molotov – Ribbentrop Pact) and also incorporation of the Baltic countries into the Soviet Union. Moreover, the London Government did not express clearly and unambiguously its opinion on relations between the Czechs and Slovaks and also con-

³³ NA, fond label KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ – Ústřední výbor (Central Committee) 1945 – 1989, Praha politické byro (political bureau) 1954 – 1962, item 99. Jan Šverma was a close associate of Klement Gottwald and a political representative of the CPC; he was sent to the Uprising territory from Moscow. He died as a result of complete exhaustion during a retreat over Donovaly to the Low Tatras in October 1944.

From the celebration of the 1st anniversary of the Slovak National Uprising in Martin. The Commander A. Veličko on a grandstand. A. S. Jegorov is sitting by the grandstand the first from the left. © AMSNP/Matica slovenská

nection with the leadership of the Moscow Czechoslovak Communist Party was interrupted. They also had to underline that only the Czechoslovak Communist Party understood the Slovak question and was able to solve it. The London exiles led by Beneš, Šrobár and other politicians supported the stance of a unitary Czechoslovak nation. On the other hand, the Slovak people itself allegedly rejected an independent Slovakia in the Uprising. According to them, only the Communist Party of Czechoslovakia rigorously promoted the principle that the Czechs and Slovaks are two fraternal and equal nations. The national character of the Uprising was rather ignored in the fifties. In connection with reducing the authority of Slovak autonomous bodies and also with the struggle against “bourgeois nationalists”, it was pointed out that in the Uprising Slovaks fought for freedom side by side with Czechs. Both nations were to strive together for the re-establishment of Czechoslovakia in the national liberation struggle. Czech workers were not only to cross the border and help in the Uprising but under its influence to escalate the fight against the occupiers in Czech lands. The bourgeois nationalists allegedly presented the Slovak National Uprising as an exclusively Slovak action without any connection to the Czech resist-

ance (Holotík 1954, 21). A publication on international solidarity in the Slovak National Uprising was symbolically written by a Czech author and a Slovak one as an example of creative cooperation of scientists of these two nations (Doležal and Hrozičák 1959). On the occasion of the 10th anniversary of the Slovak National Uprising, The Central Committee of the Communist Party of Slovakia proposed in theses on the 10th anniversary of the Uprising the following wording: “In 1939, the illegal leadership of the Communist Party of Czechoslovakia for Slovakia decided to become organizationally independent.” The Political Bureau of the Central Committee of the CPC ordered reformulation of the wording as follows: “In 1939, it was therefore decided to make the illegal leadership of the CPC in Slovakia organizationally independent.”³⁴ The leadership of the Communist Party of Slovakia was thus displaced from the position of a prime mover of the decision. In this way, the Prague comrades probably wanted to point out to the centralization and unity of the Communist Party and restrict any tendencies towards “bourgeois nationalism”.

The main aim of manipulating and interpreting the Slovak National Uprising by historiography was to legitimize the communist regime in the Czechoslovak Republic and its orientation to the Soviet Union, which was, however, dictated by the political headquarters. The year 1944 is presented as the beginning of the national-democratic revolution and thus the seizure of power by the communists. “It was at the same time proved that from the Uprising leads only one true path, the road of people’s democracy towards socialism” (Kropilák 1954, 125). A big discrepancy is depicted, as a whole, between the period before and after 1948, that is after the seizure of power by the communists. The bourgeoisie mercilessly exploited the working class and after the putsch this was to change. All regimes, whether democratic or totalitarian, create a picture of the past and at the same time spread stories with the aim of showing the superiority of the respective regime over the previous one. Thus they provide citizens with stories to calm them and give them a feeling of a quiet environment (Prochasson 2008, 168).

The official version was that during World War II, the national liberation struggle broke out in the territory of Slovakia and its culmination was to be the Slovak National Uprising. The mass of the people assumed the power led by the Communist Party which was the van-

³⁴ NA, fund label KSČ-ÚV-02/2, f. KSČ - Ústředný výbor (Central Committee) 1945 - 1989, Praha politické byro (political bureau) 1954 - 1962, item 99.

guard of the resistance (Slovenské národné povstanie revolučná 1959, 7 – 11). The working class was to be the backbone and driving force of the resistance. This thesis did not have to be stated due to any political reasons but as an objective historical fact. The whole resistance had to rely mainly on the Soviet Union represented by the Soviet partisans in the Uprising. These together with domestic partisans had to be the most effective military force.

František Cséfalvay wrote (1996, 88 – 90) that it was still admitted in the years 1945 – 1948 that the Slovak National Uprising was defeated but after 1948, namely when the communists took power, people were not allowed to speak about defeat, or maximally about a military defeat. After 1948, the Slovak National Uprising started to be presented not as a military event but as a political one. Theories had been developed that the Uprising was not defeated politically and officials spoke about a “retreat of the Uprising into the mountains” or “being driven into the mountains”. For example, one chapter in a booklet for lecturers and propagandists published on the occasion of the 15th anniversary of the Uprising is entitled *Ústup do hôr a ďalší rozmach celonárodnej partizánskej vojny* (Retreat into Mountains and Further Expansion of the Nationwide Partisan War) (Slovenské národné povstanie významná 1959, 40).

On the other hand, historical literature about the Slovak National Uprising from the years 1945 – 1960 but mainly of the period after 1948 was written in the time when many participants in the Uprising were tried in fabricated trials and then persecuted. In this period, politicians, judges, policemen or prosecutors could officially and with more significant effect on the public, interpret the Uprising while historians only repeated the fabrications of the power structures (Jablonický 1994, 15).

We would like to express our deep sense of gratitude to Marek Syrný, Ján Stanislav, Milan Gajdoš and employees of the State Archive in Banská Bystrica, the State Archive in Banská Bystrica, branch Banská Bystrica and the Museum of the Slovak National Uprising for their help and obligingness.

Translated by Igor Kšiňan and Martin Katuščák

Pražské povstání

EVA PALIVODOVÁ, JAN RANDÁK

Na konci dubna 1945 ztrácela okupační moc v Protektorátu Čechy a Morava pevnou půdu pod nohama. Jak postupovala Rudá armáda na východě i spojenecká vojska na západě, obyvatelé pochopili, že konec války se blíží, pro okupanty bylo stále obtížnější udržet v zemi klid. Vzrůstalo naopak napětí a opadával strach. Z těchto kořenů vyrostla spontánní protiněmecká povstání, která v českých zemích propukla v prvních květnových dnech. Bezprostředním podnětem k zahájení povstání a k protiněmeckým bouřím v českých městech byly zprávy šeptandy, šířené fámy o konci druhé světové války, kapitulaci Německa či příjezdu amerických vojsk. První povstání vypuklo na Svátek práce 1. května 1945 v Přerově a bylo týž den potlačeno. Revoluční nadšení se ale šířilo, nepokoje se v dalších dnech odehrály v Nymburku, Poděbradech, Turnově, Semilech, tedy především v městech severovýchodních Čech. Tyto nepokoje se ještě německé armádě podařilo potlačit. Dne 4. května 1945 se ale revoluční nálada přenesla z periferie do centra země a ohniskem napětí se stala Praha (Kokoška 2005, 102-109). Pražské povstání, které naplno propuklo v sobotu 5. května 1945, bylo ze vzbouření největší a německým jednotkám se již nepodařilo je rychle potlačit.

I když vypuklo spontánně, brzy se jeho další organizace chopili příslušníci domácího odboje, kteří povstání již delší dobu plánovali a připravovali. Do čela vzbouření se postavila výrazně levicová Česká národní rada (ČNR) s předsedou prof. Albertem Pražákem, v níž byli zastoupeni i komunisté, a Vojenské velitelství Velké Prahy vedené gen. Karlem Kutlvašrem. Velký vliv mělo také vysílání Českého rozhlasu, které dalo jeden z prvních impulsů k povstání a nebylo po celou dobu vzbouření přerušeno, rozhlas volal o pomoc pro Prahu. I proto se stala budova Českého rozhlasu na Vinohradech jedním z důležitých míst útoku německých jednotek a velkých bojů s povstalci (Hankus 2004). Rozhlas také informoval o jednáních České národní rady s německým velením o kapitulaci a vyzýval vzbouřence k stavbě barikád a k boji. Barikády ve městě vyrostly v noci na 6. května, Stanislav Kokoška uvádí, že v průběhu povstání vzniklo v Praze celkem 1583 barikád (Kokoška

2005, 140). Právě barikáda se později stala hlavním symbolem povstání.

Barikáda. © NA, f. Osvobození Československa Sovětskou armádou 1945 (značka OČRA - 1945), kniha 3, foto č. 05/58 - 6

Proti povstalcům bojovali příslušníci SS a vojáci ze skupiny armád Střed pod velením polního maršála Ferdinanda Schörnera, kteří se snažili dobýt Prahu zpět. Nedostatečně ozbrojeným povstalcům 6. května pomohli tzv. vlasovci, příslušníci Ruské osvobozené armády – ruští vojáci, kteří bojovali proti komunistům na straně Němců pod velením generála Andreje Vlasova. S vědomím neodvratitelnosti německé porážky pomohli Praze, aby si vyjednali přijetí do amerického zajetí (Cuhra 2006, 149). Česká národní rada byla však vůči nim obezřetná, protože pro důležitého spojence, Sovětský svaz, byli vlasovci zrádci. Když velení Ruské osvobozené armády zjistilo, že Američané nepostupují k Praze, ale kvůli demarkační linii zůstali v Plzni, a Praha má být osvobozena Rudou armádou, opustili vlasovci v noci ze 7. na 8. května město a stahovali se do západních Čech. Praze však jistě pomohli zvláště svými těžkými zbraněmi, kterých se povstalcům nedostávalo.

K nejtěžším střetům s německými jednotkami došlo v noci ze 7. na 8. května, kdy povstalcům docházelo střelivo, a německé jednotky postoupily do centra města. Němci se dostali až na Staroměstské náměstí, kde byla zapálena Staroměstská radnice, která musela být poté zbourána (Kokoška 2005, 207-212). Dne 8. května odpoledne se konečně České národní radě podařilo dojednat dohodu o zastavení bojů a stažení německých branných sil z Prahy, večer se většina německých vojsk stahovala z města. Místy ale boje v Praze pokračovaly i 9. května, zapojili se do nich především příslušníci SS. V ranních hodinách 9. května 1945 přijely do Prahy první tanky Rudé armády. Pražské povstání skončilo. Zapojilo se do něj přes 30 tisíc vojáků, kteří podléhali Vojenskému velitelství Velké Prahy, a množství občanů budujících barikády. Za obět mu padlo celkem 1694 Čechů, asi 1000 Němců, 300 vlasovců a asi 20 vojáků Rudé armády (Kokoška 2005, 258).

Připomínání v období tzv. třetí republiky (1945-1948)

Interpretace pražského povstání

Vzápětí po svém skončení se pražské povstání stalo předmětem vzpomínání, ale také politických sporů. Střetávaly se dvě interpretace – osvobození Prahy revolučním povstáním českého lidu, tedy aktivní samostatné svržení německé okupační moci versus osvobození Prahy a Československa Rudou armádou, popř. dalšími spojeneckými vojsky, tudíž pasivní záchrana Sovětským svazem. Již v květnových dnech 1945 začala převažovat druhá interpretace osvobození Prahy pomocí Rudé armády. Tato verze v dalších letech, především po komunistickém převratu v únoru 1948, převážila. Zatímco pomoc Rudé armády při osvobození byla velkolepě oslavována, pražskému povstání byla věnována stále menší pozornost.

V roce 1945 střet obou interpretací souvisel také s pozicemi představitelů domácího a zahraničního odboje v nově obnovené Československé republice. V košické vládě a na dalších významných postech zasedli představitelé zahraničního odboje, zatímco domácí odboj, který především vyzdvihoval význam pražského povstání, byl postupně odstaven od moci.

Stanislav Kokoška uvádí, že ještě 9. května odvysílala Česká národní rada do Košic dvě depeše určené prezidentu Edvardu Benešovi

a československé vládě, v nichž vystupuje „jakožto představitelka revolučního lidu, který svojí silou dobyl Prahy a zlomil moc ozbrojených německých sil.“ V depeši československé vládě se uvádí: „Revolučním povstáním českého lidu v Praze i na venkově bylo dovršeno osvobození našich zemí od německých okupantů. Německá vojska v Praze i na venkově kapitulovala. Vláda přešla do rukou lidu a jeho orgánů“ (Kokoška 1995, 99). Také prezident Beneš ocenil význam povstání a domácího odboje ve svém projevu na Staroměstském náměstí 16. května 1945: „slovenské povstání z roku 1944, naši partyzáni na Moravě a na Slovensku, a konečně náš rozhodný boj v Praze v posledním týdnu války budou mít pro nás význačné místo v této válce“ (Kokoška 2005, 5).

Již v této době se ale prosazovala odlišná interpretace osvobození Prahy od Němců. Dne 11. května 1945 oslavoval předseda vlády Zdeněk Fierlinger ve svém telegramu Josipu Stalinovi Rudou armádu za osvobození Prahy: „sovětská vojska nejen Prahu osvobodila, nýbrž uchránila toto krásné historické město před zničením německými vandaly“ (Kokoška 2005, 5). Jednání vedení pražského povstání se také stalo terčem řady kritik. Kritizována byla především dočasná spolupráce s vlasovci, předčasné vypuknutí povstání a úmluva s německým vojenským velením o odchodu německých jednotek z Prahy. Politicky důležitá byla oficiální nota sovětského velvyslance V. A. Zorina z 31. května 1945, ve které byli představitelé povstání obviněni, že se pokoušeli zachránit německé jednotky před zajetím Rudou armádou (Kokoška 2005, 5). Proto nebyli považováni za spolehlivé a důvěryhodné pro sovětskou stranu a byli záhy zbavováni politických funkcí, vojenští velitelé byli posíláni do výslužby.

Kromě střetu mezi představiteli zahraničního a domácího odboje, v němž zahraniční odboj mocensky zvítězil, došlo také k stranickým střetům. Povstání bylo přehodnocováno zvláště v rámci Komunistické strany Československa, která se je snažila využít ideologicky, prezentovat je jako revoluční povstání českého lidu vedené hrdinnou a vždy věrnou komunistickou stranou. Česká národní rada sice ukončila 11. května 1945 svoji politickou činnost, nadále se ale scházela, „aby strážila ovoce revoluce.“ Z jejích členů se obhajobě jejích kroků za povstání nejvíce věnoval komunista Josef Smrkovský. Údajné chyby, ke kterým během povstání došlo, byly dány za vinu představitelům vojenského odboje za povstání (gen. František Slunečko), popřípadě v souladu s učením o třídním boji nijak nespecifikované „reakci“. Rehabilitování

měli být jen komunisté z ČNR, naopak v květnu 1946 začaly i v ČNR čistky, když z ní byl vyloučen zástupce Obce sokolské MUDr. Miroslav Kavalír za údajnou neloajalitu a špatné jednání za povstání (Kokoška 1995, 102-103).

Oficiálním pramenem pro interpretaci pražského povstání komunistickou stranou v tomto období je brožura Vladimíra Kouckého *Illegální KSČ a pražské povstání* vydaná roku 1946. V ní je pražské povstání prezentováno jako projekt připravovaný ilegální KSČ a Česká národní rada jako nástroj KSČ k organizaci povstání. I když povstání mělo vzplanout spontánně, bylo vypuknutím „hněvu českého lidu proti nenáviděnému nacistickému režimu“, vzápětí se do jeho vedení postavili komunisté, kteří řídili bojové akce i práci ČNR. Jejich práci prý však mařila reakce, které byla ostatně přičtena i kritizovaná spolupráce s vlasovci. Tito zločinci s rukama od krve českých a slovenských partyzánů bojovali za povstání proti Němcům, protože „měli svou úlohu v této souhrě reakčních sil. Doufali, že podaří-li se zvrátit politickou situaci u nás ve prospěch reakce, urvou také nějaký ten kus moci; tak chtěli v posledních dvou dnech války ujít trestu za čtyři léta zvěrstev, za něž je proklínají skoro všechny národy Evropy“ (Koucký 1946, 33). Jedinou chybou komunistů v ČNR měla být formulace protokolu o kapitulaci Němců, která umožnila německým jednotkám útek na západ. Došlo k ní však jen z toho důvodu, že vedení nemělo informace o rychlém postupu Rudé armády k Praze a vycházelo při jednání jen z velmi špatné situace povstalců, kteří měli již katastrofální nedostatek střeliva.

Celkově bylo povstání hodnoceno jako „jedna z nejslavnějších etap osvobozovacího boje českého národa“, „vyvrcholení šestiletého trvalého boje nejlepších českých vlastenců v podzemí a v partyzánských oddílech, je skvělým vítězstvím šestileté tvrdé práce ilegální komunistické strany, jejímž cílem bylo zapojit všechny síly národa do otevřeného boje proti okupantům. A tak jako komunisté po šest let stáli v čele podzemního boje za svobodu národa, stáli komunisté také v čele pražského povstání“ (Koucký 1946, 38-39). Pomoc Rudé armády byla oceňována, hlavní zásluhy ale byly přisuzovány domácímu komunistickému odboji.

„Hrdinství bojovníků z pražských barikád způsobilo těžké ztráty německým armádám, avšak nejen to: zmařilo všechny plány Němců, zvrátit politický vývoj v našich zemích, zabránit tomu, aby naše osvobozená republika se stala jednou z bašt boje proti zbytkům fašismu. Zmařilo plány české reakce, která se paktovala s největšími bandity a vrahy, jen aby zachránila své hospodářské

a politické posice, která byla odhodlána učinit všechno, jen aby nepřišla Rudá armáda, jen aby se nevrátila košická vláda a nemohla uskutečňovat svůj program. Nástup všeho lidu do otevřeného boje proti německým okupantům zabránil tomu, aby reakce volně sprádala své politické pletichy, aby se v dohodě s Němci dále pokoušela nastolit u nás protilidový, protidemokratický režim“ (Koucký 1946, 39). Pražskému povstání byly přisouzeny velké zásluhy na zřízení lidově demokratického státního uspořádání, které bylo hodnoceno jako pokrokové. Povstání mělo v této době legitimizační funkci nového režimu, kterou ale postupně ztrácelo.

Místa paměti a rituály vzpomínání

„...a desítky kapliček na nárožích, ve výklencích i na stupních chrámů hlásají, že tam tekla česká krev“ (Hrubín 1946, 63).

První improvizovaná místa vzpomínání vznikla okamžitě po skončení bojů v Praze. Byly jimi malé pomníčky konkrétním i neznámým padlým povstalcům v ulicích, často jen kus papíru s nápisem např. „V tomto domě padl neznámý obránce Prahy,“ „Zde padl neznámý hrdina, který zničil první německý tank na Staroměstském nám. Čest jeho památce,“ „Zde čestně pro vlast padl český hrdina“.³⁵ Malé dřevěné křížky obklopené květinami, československými a sovětskými vlajčkami. Centrem piety se stal především symbolický památník padlým na Staroměstském náměstí a památník před budovou rozhlasu na Vinohradech. Po několika měsících dostala improvizovaná pietní místa jednotnou uměleckou podobu, plakety navrhl Karel Pokorný (Soukupová 2010, 39). Spontánní připamatování padlých povstalců bylo však nahrazeno vzpomínáním oficiálním, řízeným „shora“. Byly budovány především památníky připomínající sovětskou pomoc Praze a padlé rudoarmějce. 29. července 1945 byl odhalen pomník – tank č. 23, pomník rudoarmějce padlým při osvobozování Prahy (Věstník hlavního 4. 8. 1945, 143-144). Od května 1945 do listopadu 1947 bylo na Olšanských hřbitovech budováno za spoluúčasti Rudé armády čestné pohřebiště 435 rudoarmějců, kteří padli při osvobozování Prahy (Věstník hlavního 27. 10. 1945, 413-414). Čeští povstalci se dočkali většího pomníku až v 80. letech, kdy byl Josefem Malejovským vytvořen Pomník pražských barikádníků u Mostu barikádníků v Kobylisích.

³⁵ Národní archiv, fond 1329 - Osvobození ČSR Sovětskou armádou - 1945, album č. 3.

Pražské povstání bylo připomínáno a oslavováno již po skončení války roku 1945. Zdůrazňována byla především pieta, připomínka zahynulých barikádníků, účastníků povstání (Věstník hlavního 28. 6. 1945, 23). Ocenění byli ale i přeživší – např. 30. července 1945 byl předseda České národní rady dr. Albert Pražák jmenován čestným občanem města Prahy (Věstník hlavního 28. 7. 1945, 146-148). Výročí pražského povstání a později především osvobození Prahy Rudou armádou se staly státními svátky, které byly spojeny s důležitými rituály vzpomínání.

Oslavy prvního výročí pražského povstání se konaly ve dnech 4. – 9. května 1946. Oslavy „Pozdvižení českého lidu“, jak byl svátek květnového povstání také nazýván, byly zahájeny 4. května 1946 smuteční tryznou za padlé na Václavském náměstí a vyvrcholily 9. května vojenskou přehlídkou na strahovském stadionu. Oslavy pražského povstání tvořily jeden sémantický, potažmo vzpomínkový celek se slavnostmi osvobození republiky od nacismu (Kokoška 2005, 7).

Památník padlým na Staroměstském náměstí v květnu 1945. © NA, f. Osvobození Československa Sovětskou armádou 1945 (značka OČRA - 1945), kniha 3, foto č. 05/42 - 14

Svátek byl zahájen ceremonií přenesení symbolických ostatků obětí nacismu ze společného hrobu ve strašnickém krematoriu k důstojnému uložení v Památníku osvobození. Ostatky byly v doprovodu čestné vojenské stráže automatčků převezeny v slavnostním průvodu od Náměstí Republiky na Václavské náměstí, kde v části na Můstku probíhala slavnostní trýzna za účasti prezidenta Edvarda Beneše. Poté byly ostatky uloženy v Památníku osvobození. Dne 5. května 1946 se na Můstku konaly oslavy výročí povstání. Centrem dění byla tribuna postavená v závěru Václavského náměstí Na Můstku, diváci tedy stáli zády k soše sv. Václava a budově Národního muzea (Věstník hlavního 1. 6. 1946, 373). Ústřední tribuna pro čestné hosty a řečníky byla ozdobena československou státní vlajkou, po stranách visely vlajky spojenců – Sovětský svaz, Spojené státy, Jugoslávie, Velká Británie, Čína, Francie, Polsko. Nad tribunou se tyčil pylon s flambonem. Po stranách náměstí stály další dvě vedlejší tribuny. Celá oslava měla promyšlený rituál, ve kterém se proměňovaly role diváka a herce podobně, jako to Roman Krakovský popsal u rituálů 1. máje. Nejprve se na tribuně shromáždili čestní hosté – představitelé státu a vlády (předseda vlády Zdeněk Fierlinger, ministr školství prof. Zdeněk Nejedlý), armády (náčelník hlavního štábu div. gen. Boček), města Prahy (primátor Zenkl, náměstek Vacek) a povstání (prof. Albert Pražák, Smrkovský).

Dalším bodem programu, na který byla upřena pozornost diváků, byla štafeta, která byla oblíbeným prvkem pozdějších komunistických rituálů. K tribuně přibíhali běžci se štafetou z měst, která v květnu 1945 poslala pomoc Praze. Nejprve přiběhla štafeta z Českých Budějovic, poté z Pardubic a dalších měst. Štafeta měla být symbolem jednoty lidu, spolupráce, propojení země – geografické i symbolické. Na flambonu nad tribunou vzplál oheň přinesený z Lidic. Oheň spojený se symbolem nacisty vypálené obce – zosobnění hrůz a zřůdnosti nacismu – byl první připomínkou obětí nacismu. Před tribunou na určených místech zasedli pozůstalí po padlých bojovnicích, zranění, invalidé – další připomínka obětí. Následoval průvod účastníků povstání – vojáků, dělníků z pražských závodů, žen, průvod byl přesně organizovaný a jednotlivé skupiny nesly prapory. Při průvodu znělo z amplionů historické hlášení pražského rozhlasu. Historická událost se měla aktualizovat, diváci se měli psychicky přenést do období povstání. Hlášení dodávalo slavnosti na autenticitě a mělo zapůsobit na emoce zúčastněných. Následovaly proslovy přítomných funkcionářů v roli vůdců lidu. Role se

poprvé proměňují, účastníci průvodu stojí a naslouchají „moudrým“ slovům svých vůdců vyvýšených na tribuně. Proslovy přednesl prof. Grňa, Albert Pražák, Zdeněk Fierlinger, Josef Smrkovský, za město primátor Petr Zenkl. Slovo bylo dáno i účastníkům povstání, promluvil „*neznámý bojovník z barikád, žena-bojovnice, partyzán a za vojáky revoluce škept. Nechanský*“ (Věstník hlavního 7. 5. 1946, 1). Hovořilo se především o významu povstání, pomoci a oběti Rudoarmějců a závazcích do budoucna zachovat odkaz povstání, věrnosti odkazu padlých.

Po projevech následovalo ve 12 hodin vyvrcholení slavnosti, kdy nad náměstím prolétla letka devíti letadel, v dálce duněly slavnostní salvy z děl, rozezněly se všechny zvony a sirény a na stožárech a z oken se rozevlály vlajky. Přitom bojovníci z barikád pochodovali kolem tribuny seřazení podle organizací – nejprve organizace Alex, železničáři, posádky obrněných vlaků, Svaz brannosti, bojovníci o rozhlas, finanční stráž, barikádníci z různých částí Prahy, závodní revoluční gardy z podniků, poštáci, Černý lev, SNB a další. Na závěr průvodu šly skupinky skautů. Zde se znovu proměňují role, znovu jsou aktéry barikádníci a státní představitelé na tribuně přihlížejí jako diváci jejich pochodu. Pochod má formu vojenské přehlídky, defilé bojovníků, vojáků před vůdci. Zajímavá je role dětí-skautů v pochodu, objevuje se zde symbolicky spojení revoluce a dětí – symbolu budoucnosti. Odpoledne pak stály čestné stráže u všech památníků padlých ve městě. 6. května prezident uděloval vyznamenání představitelům odboje.

Součástí oslav byla také výstava *Pražská květnová revoluce 1945*, která se konala ve dnech 5. - 20. května 1946 v Památníku odboje. Výstavu připravil podle ideového návrhu plk. Jana Soukupa propagační referent města Prahy Josef Vondráček, výtvarně stránce se věnoval arch. Vlastimil Hofman a technické realizaci Ing. arch. J. Kodl (Věstník hlavního 27. 4. 1946, 255). Výstava měla pět hlavních částí. Po čestné praporečné síni města Prahy a čestné síni věnované padlým bojovníkům povstání následoval Vojenskohistorický výstavní sál, kde byly především mapy a plány bojových situací za povstání, vojenská hlášení, organizace vojenského odboje za povstání. Druhý sál byl Statistický, obsahoval statistiky povstání, počty účastníků, padlých, zničených budov. Třetí sál byl Vojenské muzeum povstání, kde byly vystaveny zbraně Němců i povstalců. V čtvrtém sále byly dokumentární fotografie revoluce a poslední sál se věnoval ohlasu revoluce v tisku a umění (Javůrková 1946, 111-112).

V Památníku osvobození v Praze byla zahájena výstava „Pražská květnová revoluce 1945“ za účasti prezidenta Edvarda Beneše a Hany Benešové. © ČTK

Výstava pojímala povstání jako vyvrcholení odporu a boje českého lidu proti německým „barbarům“, zdůrazněna byla kontinuita s první republikou. Akce se hlásila k národní myšlence, zároveň se hlavním aktérem stává lid, jsou zdůrazňovány zásluhy celého kolektivu lidu nad zásluhami jednotlivců v odboji. „Ale národ československý vždycky bude s pocitem pýchy a hrdosti právem a pravdivě tvrdit, že naše květnové povstání, ať v Praze, či na venkově, bylo dílem lidu, že lid jím napjal všechny své mravní a fyzické síly proti vetřelcům, zrádcům a odrodilcům. Síly, které náš lid o povstání cele rozvinul, jsou nejhodnotnějším přínosem znovuosvobozenému našemu státu, základním pilířem naší budoucnosti a československé demokracie. Neboť živelná touha po svobodě, v našem povstání se projeví, nemůže být hodnocena měřením zásluh jednotlivců, nebyla-li by právem hodnocena zásluha všeho lidu, který pro svobodu trpěl, pro ni bojoval, za ni umíral a který si svobodu také vybojoval“ (Věstník hlavního 27. 4. 1946, 253).

Sborník *Pražská květnová revoluce 1945*, vydaný u příležitosti výstavy a redigovaný Jarkou Javůrkovou, zdůrazňoval především české národní tradice, květnové povstání bylo pojímáno v kontextu dějin českého národa od husitství až po první republiku, mělo se stát součástí příběhu českého národa. Publikace plnila spíše reprezentační roli než historicko dokumentaristickou. Svými články do ní přispěly významné osobnosti povstání, ale i tehdejší elity státu a Prahy (např. E. Beneš, L. Svoboda, A. Pražák, P. Zenkl, J. Kvapil, J. Masaryk, univerzitní profesoři A. Matějček, V. Vojtíšek, V. Chaloupecký atd.) Příspěvky je možné rozdělit do tří skupin: 1. dokumentační, popisující vlastní průběh povstání i s vojenskými plány (pplk. Jan Soukup), 2. zapojení různých organizací do povstání a odboje (např. role ČTK, Československého červeného kříže, věda, umělci v odboji, tisk), často osobní vzpomínky na prožitek povstání (V. Vacek, A. Pražák), 3. ohlasy povstání, povstání jako součást českého národního příběhu (např. J. Kvapil, K. Chotek: o českém lidu, V. Chaloupecký: Praha na úsvitu dějin). Již dobová recenze ve Věstníku hlavního města Prahy od dr. I. Malínské oceňuje krásnou a výpravnou publikaci, zároveň ale upozorňuje, že obraz povstání je dosti neúplný, v knize chybí informace o některých důležitých složkách povstání (např. Revoluční hnutí žen, místní revoluční národní výbory) a také každodennost, vlastní prožitky obyčejných účastníků povstání, život na barikádách se všemi bolestmi. Kniha je oficiální a reprezentativní (Věstník hlavního 15. 6. 1946, 419-420).

Oslavy povstání v roce 1947 byly méně okázalé a mohutné, i když hlavní části rituálu se opakovaly – trýzna za oběti nacismu, slavnostní manifestace spojená s proslovy, salvami z děl a také s dvěma minutami ticha za oběti, štafeta z různých míst republiky do Památníku osvobození v Praze. V projevech rétorů se nově objevují politické aktuality – výzva k budování republiky, myšlenka oběti ve formě práce v dvouletce (Grňa), ale také útok proti „rozbíječům národní jednoty“, novým nepřátelům (Smrkovský) (Rudé právo 6. 5. 1947).

Povstání ve slově i v obrazu

„Všude to bylo jiné, u nás po ránu stavěli barikádu z rozkvetlých kaštanů.“
(Jaroslav Seifert)

V době tzv. třetí republiky nebyla ještě událost pražského povstání reflektována odbornou historiografií, ale především prostřednictvím pamětních brožur (Záruba 1947; Kozák 1947), sepsaných vzpomínek účastníků a literární tvorby (např. Nohejl 1946). Významné byly také obrazové připomínky – fotografie z povstání a z příjezdu Rudé armády do Prahy, které byly zveřejňovány v pamětních brožurách (Hrubín 1946; Doskočil 1946). Také byly vyhlašovány soutěže shromažďující fotografie z povstání a osvobození (Československá fotografie červen 1948, 96).

Na Václavském náměstí v Praze se konala 5.5.1946 v den prvního výročí pražského povstání velká manifestace za účasti členů vlády. © ČTK

V literárních dílech i fotografiích se opakují stejné základní motivy obrazu povstání – barikáda, oběť, mládí a boj, německá zvěrstva. Významný je obraz krutého nepřítele nacisty a nevinných obětí. Nepřítele zosobňují vzdávající se vojáci, ale i fanatičtí esesmani, zákešní střelci, kteří skryti střílejí z vikýřů po lidech na ulicích a neštítí se ani vraždy dítěte (Drdova povídka Zámečnick). Oproti nim povstalci jsou obyčejní lidé (dělníci, tramvajáci, dívky), kteří si žili svým každodenním životem, ale když je vlast a Praha potřebovaly, neváhali bojovat, stavět barikády, cedit vlastní krev i obětovat život. Představují hrdinství lidu, stali se hrdiny bez jakýchkoliv mimořádných schopností, jen svým odhodláním. Zvláštní místo mezi nimi náleží mládeži, která je zosobněním budoucnosti, pro kterou barikádníci bojovali. Zásadním prvkem v literárních i obrazových zobrazeních i rituálech připomínajících povstání je oběť, padlí hrdinové, kteří obětovali svůj život pro vlast. Objevují se motivy obětování života při obraně barikády (Němá barikáda), fotografie řad zabitých osob i provizorních pomníčků (Památník pražského povstání). Jedná se o religiózní prvek lidské oběti, která má zaplatit svobodu zemi či demokracii. Opakována byla rovněž myšlenka, že je třeba rozvíjet vlast a pracovat pro lepší budoucnost, aby oběť padlých nebyla zbytečná.

Oběti podává i město – zničené budovy. Zvláštním příkladem je zbořená budova Staroměstské radnice, která se stala symbolem německého barbarství. Posledním důležitým motivem jsou oslavy konce války, osvobození Rudou armádou, radost, květy, mladé dívky v krojích, vítání vojáků Rudé armády i prezidenta Beneše.

Připomínání v domě komunistické diktatury (1948-1960)*Interpretace a „lokalizace“ pražského povstání*

V porovnání s předcházejícím obdobím se komunistický příběh povstání po únoru 1948 prakticky neměnil – vyzdvihovány byly odbojové zásluhy českých komunistů, akcentován byl podíl Rudé armády v procesu osvobozování československé vlasti. Vypozorovat lze však tendenci vytrácení komemorace povstání z veřejného prostoru. Interpretace pražského vzbouření přitom ve sledovaném období nabízela mnohem více popularizační literatura. Odborná historiografie k pražskému povstání stále ještě spíše mlčela.

Události května 1945 i následujících týdnů a měsíců byly záhy vykládány jako tzv. národní či demokratická revoluce. K té se samozřejmě přihlásila i poúnorová komunistická moc, jež sama sobě v tomto procesu nadále přisuzovala výsostnou roli. V *Kronice únorových dnů 1948* akcentoval Jindřich Veselý konkrétní momenty: „*Květnová revoluce 1945, nerozlučně spjatá s vítězstvím Sovětského svazu ve druhé světové válce a s osvobozením naší vlasti Sovětskou armádou, začala jako revoluce národní a demokratická.*“ Mezi její bezprostřední cíle mělo v poúnorovém podání patřit vyhnání německých okupantů, likvidace fašistické diktatury, vybudování nového lidově demokratického státu opírajícího se o moc lidu v čele s dělnickou třídou, trvalé zabezpečení národní svobody a státní nezávislosti naší země na podkladě nerozlučného spojení se Sovětským svazem. Veselý přitom neopomněl dodat, že tuto stále ještě národní a demokratickou revoluci vedla dělnická třída v čele s komunistickou stranou: „*uskutečňovaly ji lidové vrstvy našich národů a měla za spojence první socialistickou zemi na světě.*“ Byť se tedy ještě nejednalo o revoluci socialistickou, přesto již hájila zájmy proletariátu. Díky proklamované vůdčí roli dělnické třídy národní revoluce údajně dokonce obsahovala řadu prvků diktatury proletariátu „*spočívajících zejména v dosažené hegemonii dělnické třídy, v jejím význačném podílu na státní moci, v praktickém uskutečnění dělnické kontroly výroby zřízením závodních rad, národních správ apod.*“ (Veselý 1958, 224-225).

Pražské povstání, coby proklamativně největší ozbrojené vystoupení českého národa na domácí frontě boje proti nacismu, mělo představovat jasný signál o tom, že český národ bojuje za novou republiku (Rudé právo 5. 5. 1950). Takto mohl být květen 1945 vykládán i jako nový počátek moderních československých dějin, přičemž řada poúnorových autorů píšících o pražském povstání vztahovala moment národní revoluce ke třem fundamentálním momentům novodobé historie. Především zde byl 28. říjen 1918, vznik Republiky československé, od něhož se komunistická moc svým způsobem distancovala s poukazem, že vznik republiky byl dělnictvu ukraden buržoazií. Ve svém projevu k patnáctému výročí pražského povstání pronesl náměstek předsedy vlády Jaromír Dolanský na jedné z pražských veřejných schůzí mimo jiné, že již v roce 1918 vznikl nový stát jako plod velkého revolučního přelomu v dějinách – Říjnové revoluce a osvobozenického hnutí národů, jež podnítila. Ovšem jen „*nezkušenost a zrada, jen to, že proletariát tehdy ještě neměl svou revoluční marxistickou stranu, způsobily, že se buržoazii*

podarilo uchvátit nad ní vládu.“³⁶ Nicméně brožura *Volá Praha* v roce 1950 čtenáře ujistila, že díky „*Rudé armádě a díky komunistické straně, tomuto bojovému oddílu naší dělnické třídy, neopakovala se historie let 1918.*“ Byť prý obdobně zrádné plány měly buržoazie a reakce i v květnu 1945... (Hradecký and Skálová 1950, 50).

Druhým momentem pomáhajícím definovat historický význam května 1945, k němuž se autoři píšící právě i o pražském povstání vztahovali, bylo „dvoudatum“ 30. září 1938 (konference v Mnichově rozhodující o odstoupení československého pohraničí ve prospěch nacistického Německa)/ 14 a 15. březen 1939 (vznik Slovenského štátu a následná okupace zbytku republiky německou armádou). Z těchto okamžiků si měl vzít československý lid „*definitivní poučení, že buržoazie nikdy nechtěla a nebude chtít hájit zájmy republiky a svého lidu, nýbrž jen své kapsy*“ (Hradecký and Skálová 1950, 11). Pomyslně na podzim 1938 se tudíž československá velkoburžoazie úplně rozešla se zájmy národa a sama se vyloučila z jeho kolektivu. Odezvu našla její zrada i v beletrii – např. v románu Jana Drdy *Jednou v máji*, který pojednává o osudech malého Pepíka Hoška v průběhu pražského povstání: „*Pepíku Hoškovi je teprve půl šestnácti roku, ale co všechno už je uloženo v jeho paměti, jak veliký a strašný kus českých dějin on sám prožil! Copak může zapomenout na tu záříjovou noc v osmáctátém, na noc mobilizace, kdy táta vstal od rozhlasové skříňky, políbil mámu i devítiletého Pepíka, a utíkal s kamarády na nádraží poklusem, aby stihl první vlak ke svému pluku! A jak se potom jednoho deštivého večera vrátil, smutný a vzteklý, praštil kufříkem do kouta a křičel přejinačeným, jako bolavým hlasem: Proдали republiku! Pakáž panská!*“ (Drda 1958, 12).

Třetím momentem, k němuž byl květen 1945 komunistickou mocí vztahován, byl nástup komunistického režimu v únoru 1948 s tím, že mezi květnem 1945 a únorem 1948 byla vytvářena přímá evoluční linie. Historický význam únorových událostí měl totiž spočívat i v tom, že v jejich průběhu došlo k završení procesu přerůstání národní a demokratické revoluce května 1945 v revoluci socialistickou, v níž přešla definitivně veškerá moc ve státě do rukou dělnické třídy (Veselý 1958, 226). Výmluvně se k nyní až krvavé návaznosti pražského revolučního května a února vyjádřil Adolf Hradecký: „*Kdyby se byl reakci tento pokus [údajný reakční zvrát v únoru 1948 – demise ministrů několika nekomunis-*

³⁶ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – politické byro 1954-1962, č. fondu 259, a. j. 341/9

tických stran, pozn. JR] podařil, znamenalo by to rozbití všech vymožeností květnového povstání národní a demokratické revoluce, návrat k tomu, proti čemu pracující lidé ve slavném pražském povstání se zbrani vystoupili.“ Proto následně „slavné únorové vítězství, ve kterém sehráli vítězové května znovu rozhodující úlohu, zajistilo již navždy vymoženosti lidově demokratického řádu, zabezpečilo, že oběti pražského povstání, oběti šestiletého boje proti okupantům nebyly přineseny nadarmo“ (Hradecký and Skálová 1950, 49-50). Nástupem komunistů k moci se tedy měla údajně završit etapa počínající již ve chvílích osvobození třeba i na barikádách pražského povstání.

Povstání pod rudým praporem

Pražské povstání bylo prezentováno jako vyvrcholení celonárodní vzpoury proti okupantům, do níž byl s naprostou poúnorovou samozřejmostí promítán sociální a třídní rozměr. Vzbouření se tudíž stalo nejen národně osvobozovacím aktem, ale rovněž i symbolem generálního politicky a sociálně emancipačního aktu zapojeného do celonárodního dění vrcholícího v únorové změně režimu. Například v pojetí náměstka předsedy vlády Jaromíra Dolanského pražské povstání, spolu se slovenským, patřilo k největším revolučním tradicím a jako takové mělo zůstat živým zdrojem národní hrdosti a vlastenectví. Ty se měly údajně projevit v průběhu politických zvratů na konci února 1948: „Těžko docenit, co znamenala zkušenost revolučního vystoupení v květnu pro odražení puče v únoru, co znamenala krví stvrzená jednota dělnické třídy, odborů i mládeže v boji proti okupantům, pro odražení rozbíječských plánů reakce (...).“³⁷

Představa o trvalejší historické tradici ovšem nebyla jen vizí Dolanského. V textu k pátému výročí povstání pražského lidu určeném v roce 1950 moskevské *Pravdě* se podobně vyjádřil i pražský primátor Václav Vacek prezentující květen 1945 jako mezník v dějinách Prahy. „Pražský lid se v něm projevil jako důstojný dědic nejlepších tradic, revolučních tradic našich dějin, jako tlumočník zdravých sil.“ A mimo jiné proto „vyzněl únor 1948 tak mohutně a manifestačně. Lid, který dovedl se zbraní v ruce

³⁷ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – politické byro 1954-1962, č. fondu 259, a. j. 341/9

na barikádách hájit svá práva proti cizácké nadvládě, dovedl dát také pádnou odpověď i domácí pučistické reakci (...).“³⁸

Ideologizovaný obraz pražského povstání hovořil jasně – vzbouření v Praze vzniklo sice jako spontánní akt, nicméně prakticky obraťtem se měli do jeho čela postavit komunisté. Vrcholným okamžikem adekvátně vykládaného povstání bylo brzké ráno dne 9. května, kdy do města dorazily první sovětské tanky – německý odpor byl rychle zlomen a povstání Pražanů končilo osvobozením města vítěznou Rudou armádou. Pražský lid jásal, radoval se, objímal své osvoboditele a byl vděčný Rudé armádě za osvobození. Komunistická moc se tímto výkladem prezentovala jako úspěšný vůdce národa...

My a ti druzí

Z komunistické perspektivy představovalo osvobození a ozbrojený květnový boj českého lidu rovněž možnost vymezení se vůči domácím i zahraničním politickým protivníkům. Pochvala sebe sama totiž poskytovala možnost pohanět TY DRUHÉ. Především zde byl protivník domácí – buržoazie a reakce. Právě Drdova „pakáž panská“ měla být zodpovědná za mnichovskou národní tragédii, kdy zaprodala národ a hleděla pouze na svůj hmotný prospěch. Zatímco v komunistické straně měl mít český lid spolehlivého vůdce na cestě za národním osvobozením, na straně druhé prý rozhodující část české a slovenské buržoazie kolaborovala s hitlerovským fašismem. To byli reakcionáři a zrádci Beran, Preiss, Hácha, Tiso, Tuka, Ďurčanský a spol. Vedle této domácí kliky vypočítávala poúnorová komunistická propaganda ještě druhé československé buržoazní křídlo, jehož představitelé působili v emigraci a orientovali se na západní mocnosti.

Buržoazní kruh prý usiloval zformovat na troskách protektorátu novou protilidovou kapitalistickou vládu a tím připravit vlastní porobu. Pomoci mu měli západní imperialisté, vysílající vojska „do porobených zemí ne proto, aby je osvobodili, ale proto, aby jednu okupaci (...) nahradili druhou.“ Od zásahu armád západních mocností si československá buržoazie slibovala návrat předmnichovských poměrů. „Londýnští páni spekulovali na to, že za pomoci anglo-amerických armád zavedou doma starý

³⁸ Páté výročí povstání pražského lidu. Rukopis článku s. Vacka pro Moskevskou Pravdu k výročí 9. května 1945, Národní archiv, fond Václav Vacek, č. fondu 598, a. j. 99.

Na Václavském náměstí v Praze se konala 5.5.1946 v den prvního výročí pražského povstání velká manifestace za účasti členů vlády. © ČTK

kořistnický řád, s nímž se československý lid již dávno rozhodl zúčtovat“ (Hradecký and Skálová 1950, 6).

S názory útočícími na západní odboj či na spojenecká vojska se setkáme v československém poúnorovém prostředí často. Bylo tomu tak kvůli specifické situaci v závěrečných dnech války. Zatímco v Praze propuklo květnové povstání, západní Čechy byly postupně osvobozovány americkými jednotkami. Ty však Praze na pomoc nedorazily. Vysvětlení, proč tomu tak bylo, nabídla i poúnorová propaganda, přičemž jeden z barvitých názorů vložil do úst svému hrdinovi na pražské barikádě spisovatel Drda: „Tramvaják, jenž se rozplakal, když SS vraždili české lidi před barelovou překážkou, zvedl svěšenou hlavu a řekl rozkymáčeným hlasem: <Já jen nechápu, kde jsou Američané. V sobotu byli v Plzni, to je fakt.> <A co když se jim hodí, že se tu podusíme ve vlastní štávě?> Tramvaják vytřeštil na Frantu oči: <Prosím tě, jaká by to byla šílená taktika, nechat nás tady v rejži?> <Právě že taktika!> naostřil se Frantův hlas. <To si vypočtou na prstech, kdo tady drží flinty v rukou. Kšeftsmani a fabrikanti, ti nemají zvyk chodit na barikády. A nám když němci pustí žilou, proto Američané plakat nebudou!> <Ale proč? Proč?> stiskl si tramvaják rukama spánky, jako když přemáhá prud-

kou bolest hlavy, <cožpak my chceme něco jiného než Američané?> <Chceme, kamaráde. To je ta nesnáze... pro ně!>“ (Drda 1958, 182). Ministr Nejedlý k věci dodal, že americké vojsko obsadilo nejzápadnější cíp Čech a Plzeň ne proto, aby toto území osvobodilo, ale pouze kvůli tomu, aby zabránilo postupu Rudé armády právě do západních Čech a přímo do Plzně (Nejedlý 1955, 122). Podle jiného názoru dokonce Američané sledovali „s velkým zájmem rejdý reakce bojující v Praze a chystali nacistickým hordám útočiště“ (KSČ 1949, 258).

Povstání vs. osvobození

V otázce poměru českého tábora či pražské veřejnosti a sovětské armády, potažmo Sovětského svazu, v kontextu interpretace osvobození neměl být dobový pozorovatel na rozpacích – měl být pyšný na odvalu a rozhodnost členů vlastního národa, nicméně samotný akt pražského květnového povstání by nebyl úplný bez vyzdvihovaného podílu Stalinova Sovětského svazu. Příhodně se k vzájemnému poměru povstání jako samostatného vystoupení českého národa na jedné straně a sovětského osvobození přinášejícího záchranu vyčerpaným povstalcům na straně druhé vyjádřil Zdeněk Nejedlý. O pražských barikádnících prohlásil, že jim patří všechna čest, neboť povstali a v mnoha případech i obětovali vlastní životy. Svým skutkem zachránili čest národa. Nicméně obratem dodal, že by došlo k znevažení jejich krásného díla, „kdybychom prohlašovali, že nás toto povstání osvobodilo.“ To v Nejedlého podání neplatilo o žádném povstání na českém území na přelomu dubna a května 1945, neboť žádné „z těchto povstání samo nemělo dost sil, aby zmohlo nepřitele. Ale ne o to jde a šlo, nýbrž o něco nesmírně většího: o osvobození z okovů kapitalismu. A to osvobození nám i jiným přinesly docela jiné síly“ (Nejedlý 1955, 124). Nemělo být tudíž ani na chvíli pochyb, co za činitele stálo u zrodu nové národní, politické i sociální svobody české společnosti, co stálo za vítězstvím českého-pražského povstání. Byl to legendární osvoboditelský čin Sovětské armády, jejíž bojovníci, plníc údajnou historickou roli osvoboditelů národů, nesli na svých bedrech boj za československou svobodu a svými životy platili největší cenu za budování nové československé budoucnosti.³⁹

³⁹ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – politické byro 1954-1962, č. fondu 259, a. j. 341/9

Jednalo se tak o vizi vznášející na poválečnou, potažmo poúnorovou českou společnost samozřejmý nárok loajality a přinejmenším vděku vůči Sovětskému svazu, nota bene když samotné pražské povstání mohlo být vykládáno rovněž jako akce, jež splynula v jednotě s bojem sovětské armády a zpečetila svazkem krve přátelství obou národů.⁴⁰ Český národní boj se tímto způsobem zařadil pod pomyslná křídla velkého slovanského bratra. Nejen pražský, ale obecně československý lid tudíž netriumfoval v prvních dnech května sám, jeho vítězství mu bylo de facto umožněno. Charakteristicky znělo v tomto ohledu heslo *Rudého práva* z 5. května 1950: „*V den pátého výročí pražského povstání vzpomíná všechen československý lid s láskou a vděčností na hrdiny slavné Sovětské armády, která zachránila bojující Prahu a přinesla naší zemi svobodu*“ (*Rudé právo* 5. 5. 1950).

Výročí v roce 1955

Pro sledované období do roku 1960 hovoříme o tendenci upozadit veřejné vzpomínání pražského povstání ve prospěch oslav osvobození Rudou armádou. Příkladem může být průběh desátého výročí osvobození Československa. Kulturně-propagační oddělení ÚV KSČ vytklo oslavám jednoznačný leitmotiv – kulaté výročí osvobození v roce 1955 mělo vyjádřit nesmírnou lásku a vděčnost lidu vůči Sovětskému svazu.⁴¹ Jejich projevem měly být například vyhlášené socialistické závazky a soutěžení.

Tohoroční celostátní oslavy měly začít slavnostmi výročí bojů o Duklu následované slavnostními akademii na dalších místech. Ústřední oslavy byly naplánovány na 1. – 9. květen v Praze. Zde a dále v Plzni, Brně, Bratislavě a v Košicích byla pro tyto oslavy naplánována vojenská přehlídka spojená s manifestacemi pracujících. Vedle jmenovaných centrálních míst byly plánovány akce i pro ostatní lokality – na vesnicích a ve městech se měly konat 9. května slavnostní veřejné schůze pořádané organizacemi komunistické strany či národními výbory.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Zpráva o přípravě oslav 10. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení kulturně-propagační a ideologické, a. j. 100.

Ústřední oslavy byly koncipovány pro prvních devět květnových dnů samozřejmě pro Prahu. Během nich se konala prvomájová manifestace, slavnostně byl odhalen pomník J. V. Stalina, na Pražském hradě byly uděleny státní ceny, za velké pozornosti médií se konalo slavnostní zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa, československé vlády a Ústředního výboru Národní fronty.

K vyvrcholení oslav osvobození, mlčících o pražském povstání, došlo v Praze 9. května. Vše zahájila vojenská přehlídka na Letenské pláni spojená s manifestačním průvodem *pracujících* za účasti delegací ze všech československých krajů, přičemž onen průvod měl v podání stranického tisku vyjadřovat „*rozhodnou vůli národů Československa jít dále po cestě budování socialismu v naší zemi*“ (*Rudé právo* 10. 5. 1955). Slavnostní prezentaci vojenské síly a mobilizace mas přihlíželi z tribuny představitelé státu a komunistické strany, mimo jiné Alexej Čepička, Jaromír Dolanský, Zdeněk Fierlinger, Václav Kopecký, Antonín Novotný, Antonín Zápotocký. Spolu s nimi byli v lóži přítomní členové sovětské vládní delegace v čele s prvním náměstkem předsedy Rady ministrů KSSS Lazarem Mojsejevičem Kaganovičem. Na hlavní tribuně byly k vidění vládní delegace spřátelených zemí, mimo jiné NDR, Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko či Albánie. Ještě před přehlídkou promluvili ke shromážděným Antonín Zápotocký a Alexej Čepička. Slavnostní den po setmění zakončila dělostřelecká salva a nad Prahou byl vypálen ohňostroj.

Z pohledu kulturně-propagačního oddělení mělo být kulaté desáté výročí chápáno jako „*příležitost, abychom s hrdostí hodnotili budovatelskou práci, kterou jsme za deset let vykonali, abychom podali důkazy o síle naší republiky, o radostném životě jejího lidu, abychom podali důkazy o správnosti naší vnitřní i zahraniční politiky a o pevnosti našeho státního zřízení*.“⁴² Vyzdvížena měla být rovněž vděčnost československého lidu vůči svému sovětskému osvoboditeli. Za všechny hlasy připomeňme projev prezidenta Antonína Zápotockého rekapitulující vývoj československé společnosti od května 1945.

Zápotocký bilanci otevřel připomínkou stále se rozvíjejícího bratrství českého i slovenského národa se Sovětským svazem, který charakterizoval jako stálou oporu československého budování. V rámci

⁴² Zpráva o přípravě oslav 10. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – oddělení – oddělení kulturně-propagační a ideologické, a. j. 100.

vnitropolitických poměrů posléze připomněl roli komunistické strany coby vedoucí síly Národní fronty a záštity československého lidu, pod jejímž vedením bylo možné napravit škody kapitalistického hospodářství i okupačních vlád. Schopnosti lidu se přitom mohou „plně rozvíjet teprve nyní, když bylo odstraněno vykořisťování člověka člověkem a kdy v čele pracujícího lidu stojí naše drahá Komunistická strana Československa.“ V souvislosti se zahraniční politikou Zápotocký připomněl budování světového tábora míru. Ve vztahu k minulosti se ostře vymezil vůči buržoazní zradě československé vlády, jež „místo obrany samostatnosti hanebně kapitulovala před fašismem v roce 1938. (...) Svou zradu na zájmech vlasti korunovala buržoasní vláda v březnu 1939. (...) Tyto dny potupy a zrady nechceme nikdy více prožívat.“

Občané měli mít jen jeden cíl – sloužit vlasti. Sloužit vlasti přitom v Zápotockého podání znamenalo „rozvíjet dále naši průmyslovou výrobu a její základ – těžký průmysl. Zlepšovat usilovně výnosy našeho zemědělství. Zvyšovat produktivitu práce. Upevňovat režim hospodárnosti ve všech oblastech našeho hospodářství. (...) Sloužit vlasti znamená semknout se ještě pevněji a svorně v Národní frontě pod vedením naší rodné Komunistické strany Československa. Sloužit vlasti znamená dále upevňovat naše přátelství a spojení s naším osvoboditelem, přítelem a spojencem Sovětským svazem i ostatními zeměmi tábora míru.“ V závěru konečně Zápotocký zvolal opět příznačně: „Ať stoupá naše výroba v továrnách i na polích, ať roste produktivita práce, zaručující uspokojování stoupajících potřeb i požadavků všech! Ať se dále rozvíjí a vzkvétá naše lidově demokratická Československá republika ve prospěch všeho lidu i v zájmu upevnění míru na celém světě!“ (Rudé právo 10. 5. 1955).

Mohutné celorepublikové oslavy desátého výročí osvobození (nejen) tehdy dokonale upozadily připomínání pražského povstání. Na stránkách stranického Rudého práva byl nejviditelnějším text *Desáté výročí pražského povstání* uveřejněný 5. května, tedy skutečně v den kulatého výročí, ovšem až na druhé straně novin, což lze pokládat za symptomatické (Rudé právo 5. 5. 1955).

Ptejme se tudíž po skutečném významu a poslání oslav osvobození v letech 1948-1960, nota bene mlčících o pražských květnových událostech roku 1945. Každoročně se opakující rituály oslav osvobození po roce 1948 představovaly akty reprezentace komunistické moci, jejích hodnot či údajných kladných výsledků její vlády. Jako takové je vnímejme coby pravidelně opakovaný způsob upevňování chtěné kolektivní identity československé společnosti i jejích představ o ne-

K oslavě 9. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou se konala 9. května v Den vítězství v Praze na Letenské pláni slavnostní přehlídka útvarů československých ozbrojených sil. Na sn. jezdectvo před hlavní tribunou. © ČTK

dávné minulosti. Komunistická moc s obyvatelstvem státu takovýmto způsobem komunikovala – předávala mu závazná sdělení a představy o fungování světa a potvrzovala stávající společensko-politické poměry jako neměnné a (ideálně) trvalé.

Při čtení dobových projevů rekapitulujících pokroky národního hospodářství či hodnotících situaci na mezinárodní scéně se ostatně ptejme, do jaké míry se oslavy konce druhé světové války staly pouze vnější příležitostí hovořit, prezentovat se a připomínat aktuální současnost přesně v duchu teze, že minulé osvobození a národní revoluce byly „pouze“ počátkem aktuálně zažívaného budování československého socialismu. Osvobození státu se spíše proměnilo v symbol, jenž byl v každoroční komemoraci naplňován politicky stabilním poselstvím. Koneckonců pokud hrál pro komunistické Československo

dominantní roli Sovětský svaz, mohlo být připomínání samostatného vystoupení pražského lidu ne vždy vítané, respektive význam pražského povstání neměl v žádném případě ohrozit důležitost sovětského osvobození...

Příklady možností formování paměti na povstání

Z hlediska oficiálních oslav komunistické moci se pražské povstání proměnilo v událost „druhé kategorie“ skrývající se v pomyslném stínu osvobození sovětskou armádou. Jako akt odporu české společnosti nicméně nemělo být zapomenuto. Mezi nástroji formující paměť na tuto událost figurovaly mimo jiné dva vlivné instrumenty – učebnice a beletrie.

Ve snaze implementovat adekvátní podobu historie v poúnorové společnosti obrátila komunistická moc pozornost i do škol. Školní výuka měla hrát zásadní roli v procesu formování loajálních občanů komunistického státu, či ještě lépe občanů politicky uvědomělých, konkrétně pak hrdých vlastenců a Slovanů, statečných obránců vlasti a oddaných zastánců pracujícího lidu a socialismu. Přímo dějepis měl upevňovat v mladých lidech postoj k výstavbě lidově-demokratického státu a formovat porozumění pro aktuální otázky světa. Prostřednictvím výuky historie usilovala komunistická moc vytvořit nejen kánon závazných vědomostí o minulosti i současnosti, ale rovněž i svého druhu „předporozumění“ pro další agitaci a konkrétní politiku dějin, s nimiž se měl jedinec v průběhu života setkávat.

Na stránkách učebnic bylo prezentováno i pražské povstání, přičemž jeho školní výklad se nelišil od výše naznačeného obrazu – povstání bylo dílem pracujících vedených komunistickou stranou, představovalo akt osvobození nejen národního, ale i společenskopolitického, čin významný pro národní budoucnost. Učební text *Československé dějiny pro IV. třídu gymnasií a vyšších odborných škol* z roku 1950 psal v souvislosti s povstáním mimo jiné: „Nastal hrdinný boj prostého lidu. Ve městě se rozpoutaly těžké boje. Revoluční gardy a bojové skupiny prostého lidu obsadily rozhlas (...).“ Učebnice samozřejmě nemohla opominout ani onu „pakáž panskou“: „Prahu bylo třeba také bránit proti politickým plánům českých reakcionářů a západních reakčních kruhů.“ Nicméně to se podařilo, vždyť v čele povstání stáli společně s Českou národní radou komunisté. Pod jejich vedením pražské povstání překazilo všechny intriky reakcionářů

a „*Náš lid nastoupil cestu k budování socialistické budoucnosti*“ (Doležal and Husová and Filip 1950, 207-209).

Jiným příkladem, vzhledem k věku cílového publika i mnohem barvitějším, jsou představy učebního textu *Obrázky z našich dějin* z roku 1960. Část věnovaná pražskému povstání je příznačně obsažena v kapitole *Cesta našeho lidu k socialismu*. Dětské publikum mělo oslovit částečně beletristické zpracování tématu. Vzorem se jim měla stát fiktivní postava malého Pavlíka bydlícího kdesi na pražském Smíchově: „*A ovšemže byl z prvních, kteří se zúčastnili stavby barikády ve své ulici. Jeho ruce, ruce desetiletého chlapce, obolavěly, zkrvavěly a ztvrdly od dlažebních kostek, které přivlékal na ohromnou stavbu. (...) Cítil se najednou dospělý. Byl pyšný na to, že je nyní mezi opravdovými bojovníky a že jim pomáhá.*“ O tom, kdo byli oni opravdoví bojovníci, se žáci dočetli v navazující výkladové části kapitoly: „*Čeští vlastenci, dělníci, rolníci a všichni ostatní pracující příslušníci našeho národa, vedeni komunistickou stranou, která ani v době strašlivého pronásledování neustala bojovat proti nepříteli, však nezaháleli. Připravovali se k otevřenému boji, který zahájili 5. května 1945*“ (Kratochvíl and Dřevo 1960, 119, 122).

Jiným médiem formování paměti a nástrojem připomínání událostí je literatura, potažmo beletrie. Vždyť adekvátně sepsaná literární díla podněcují představivost čtenářů, artikulují, tím de facto spoluutváří, jednoznačné hodnoty, mohou nabízet nekomplikované příběhy dobra a zla, prostřednictvím metafor rozněcují čtenářovu imaginaci. V případě literárního zpracování pražského povstání, coby historické události, přitom situují děje na hranici reálného – v rámci skutečných historických souvislostí mohou autoři beletrie rozehrávat dílčí příběhy získávající chronologickou i místní lokalizaci punc uskutečnitelnosti.

Tak si čtenáři Drdovy hojně vydávané *Němé barikády* mohli živě představit účastníky bojů o pražský Trojský most. Výmluvné a návodné jsou scény Drdovy povídky *Padlý beze jména*, v níž ústřední roli v průběhu protifašistického povstání v nejmenovaném městě sehrává sovětský uprchlík Hryhoryj Jakimčuk: „*Po druhém chodníku přeběhne náhle německý automatčík. Esesák v kropenatém plášti. Obrátí se napolo obličejem k Hryhori-jovi. S gestem vzteklého překvapení trhne v běhu celým tělem, snaží se stočit hlavě tím směrem. Vzlyk předsmrtného úděsu vyskočí z úst neznámého soudruha, jenž stojí vedle Hryhori-je. Tu jde o rychlost. Hryhoryj vypálí od boku. Esesák, zasažen do krku, v groteskní piruetě s podkleslými koleny, grimasu nesmírného údivu v obličeji, se zřítí na chodník*“ (Drda 1951, 81). Tedy vztekly a zároveň

groteskní Němec, statečný a duchaplný Hryhorij a český spolubojovník zachráněný sovětským hrdinou.

Na konkrétních postavách mohli autoři nabízet chvályhodné atributy hrdinů i podlost a povahy antihrdinů-nepřátel, ti všichni jsou charakterizovatelní popisem vzhledu, oděvu, fyziognomie. Navíc literatura nabízí možnost opakovaného individuálního i kolektivního čtení, tudíž i reprodukce nabízených hodnot či v našem případě obrazů a výkladů minulosti. Taková literární díla s jasným společensko-politickým posláním přitom nejsou jen zdrojem zábavy, ale rovněž poučení a vědění.

Poslání a pragmatickou roli Drdovy knihy pro mládež *Jednou v máji* nijak neskrývala ani její nakladatelská anotace: „*Pro čtenáře kolem deseti let je květen v roce pětáctýřicátém historickou událostí. Součástí historie je pro ně i protektorát a okupace. Narodili se v míru a nezažili dupot okovaných bot na pražském dláždění a na travnatých návších českých vesnic, neslyšeli zlověstné bubeníky a pištce, za nimiž jako za krysaři vylézaly z temnot všechny podoby zla. Desetileté dítě zná ty události z učebnic jako letopočty a historická fakta, o nichž se učí a jež musí podržet v paměti.*“ A proto byli rodiče mladých čtenářů vyzýváni: „*Dejte svým dětem číst tuto knihu! Ať vědí, co je válka a jak bojuje fašista! Že s bílým praporem přijde vyjednávat o příměří, aby mohl v klidu zaútočit tanky! Že si před ně postaví bezbranné ženy a děti a pod jejich záštitou postupuje vpřed! Ať to vaše dítě ví a nezapomene! Ať s bojovníky na oněmělé barikádě bojuje do poslední střely, do posledního dechu, do poslední minuty. (...) Do Prahy vjížděl první sovětský tank. Stál na něm bohatýr jako z pohádky a zčernalou hlaveň děla měl ověnčenou bezem. Takový je šťastný konec knihy, nikoli konec boje. Ten pokračuje. Ať vaše dítě ví, kterou stranu barikády má bránit!*“ (Drda 1958, nakladatelská anotace na přebalu knihy).

Závěrem

Zabýváme-li se problematikou komunistické interpretace, ritualizace a komemorace pražského květnového povstání roku 1945, pak se musíme vyrovnat přinejmenším pro období let 1945 – 1960 s několika na první pohled protikladnými tendencemi. Zatímco v prvních momentech po osvobození zaujímá pražské povstání významné postavení v oficiálním vzpomínání českého kolektivu a odvíjí se od něj identitotvorné tendence poválečné české společnosti, v následujících letech není interpretace pražského vzbouření tak jednoznačná. Se svým alter-

nativním příběhem vyzdvihujícím rozhodující roli sovětské armády se hlásili čeští komunisté. Tento výklad se jednoznačně prosadí po únoru roku 1948. Důkazem mohou být oficiální výroční slavnosti, například ta u příležitosti desátého výročí v roce 1955 akcentující nezastupitelnou roli Sovětského svazu nejen při osvobození samotném, ale především při dalším budování poválečného a poúnorového československého státu. To však zároveň neznamená, že by bylo pražské povstání zapomenuto, jsou mu i nadále věnovány texty různého rozsahu, jsou o něm psány romány a povídkové soubory, dostává se i na plátna kin. Původní poválečné centrální místo a výsostné postavení ovšem ztrácí. Komunistická československá moc měla jasné preference...

The Prague Uprising

EVA PALIVODVÁ, JAN RANDÁK

At the end of April 1945, the occupation power in the Protectorate of Bohemia and Moravia got into hot water. The Red Army was advancing from the east, Allied troops from the west and citizens understood that the end of the war was coming. It was more and more difficult for the occupiers to keep calm in the country. On the contrary, tension grew and fear diminished. At the beginning of May 1945, the spontaneous anti - Nazi uprisings came from these roots. The immediate impulse towards uprisings and anti-German riots in the Czech lands were whispers and spreading rumours on the end of World War II, capitulation of Germany or arrival of American troops. The first uprising broke out in Písek on May Day 1945 and was suppressed on the same day. But revolutionary enthusiasm was spreading, riots sparked in Nymburk, Poděbrady, Turnov, Semily, first of all in towns of north-east Bohemia. The German Army still succeeded in suppressing these riots. But revolutionary ardour passed from the periphery to the centre of the country and Prague became the focus of tension (Kokoška 2005, 102 - 109). The Prague Uprising, the biggest of all uprisings, broke out in full strength on Saturday May 5, 1945 and German troops already did not succeed in suppressing it quickly.

Though it broke out spontaneously, members of the home resistance, who had planned and prepared an uprising for a long time, started to organize it. A strongly leftist Czech National Council with its president Albert Pražák took over the leadership of the Uprising. Communists and the Military Headquarters of Greater Prague led by General Albert Kutlvašr were also represented in the Council. Broadcasting of the Czech Radio also influenced the rebellion very much, it gave one of the first impulse to the Uprising and was not interrupted during the whole rebellion, the Radio called for help for Prague. That is why the building of the Czech Radio in Vinohrady was one of the most important targets of German troops as well as the scene of fierce fights with rebels (Hankus, 2004). The Radio also informed about negotiations of the Czech National Council with German headquarters on capitulation and urged the rebels to build barricades and fight. Barri-

cades were constructed in the town during the night from May 5 to 6, Stanislav Kokoška claims that 1583 barricades were built in Prague during the Uprising (Kokoška 2005, 140). It was exactly the barricade that was later adopted as a supreme symbol of the Uprising.

Barricade. © NA, f. Osvobození Československa Sovětskou armádou 1945 (značka OČRA - 1945), kniha 3, foto č. 05/58 - 6

The SS corps and soldiers from Army Group Centre under the command of Field Marshal Ferdinand Schörner, who tried to recapture Prague, fought against the rebels. However, soldiers of the so called Vlasov Army, servicemen of the Russian Liberation Army - Russian soldiers fighting under the command of General Andrey Vlasov on the side of the Germans against the communists were aware that German defeat was inevitable. They helped Prague and thus opened a way to be captured by the Americans (Cuhra 2006, 149). But the Czech National Council was very cautious, because for an important ally, the Soviet Union, servicemen of the Vlasov Army were traitors. When the headquarters of the Russian Liberation Army found out that the Americans were not advancing to Prague, but because of the demarcation line stopped in Plzeň and Prague should be liberated by the Red Army, the Vlasov Army left Prague in the night from May 7 to 8 and moved to

west Bohemia. Nevertheless, they helped Prague with heavy weapons which the rebels were short of.

The fiercest fights with German troops took place in the night from May 7 to 8 when the rebels were running out of ammunition and German troops advanced to the centre of the town. The Germans got as far as the Staroměstské náměstí (Old Town Square) where the Old Town City Hall was set on fire, as a result of which it was later demolished (Kokoška 2005, 207 – 212). On May 8 in the afternoon, the Czech National Council finally succeeded in agreeing a cease fire and the withdrawal of German troops from Prague. In the evening most of them withdrew from the town. However, the fighting continued even on May 9 in some places, mostly led by SS men. On the morning of May 9, 1945 the first Red Army tanks reached Prague. The Prague Uprising ended. More than 30 000 soldiers took part in it; they were under Headquarters of Larger Prague, as well as many citizens who built barricades. 1694 Czechs, about 1000 Germans, 300 Vlasov Army soldiers and about 20 Red Army soldiers fell in the uprising (Kokoška 2005, 258).

Commemoration during the so called Third Republic (1945 – 1948)

Interpretation of the Prague Uprising

Immediately after its end, the Prague Uprising became a subject of remembrance but also of political differences. Two interpretations were competing: liberation of Prague by a revolutionary uprising of the Czech people, meaning the active and self reliant overthrow of the German occupation power versus liberation of Prague and Czechoslovakia by the Red Army or also by other Allied troops, meaning passive salvation by the Soviet Union. This interpretation of the liberation of Prague by the Soviet Army started to prevail as early as in May 1945. In years to come, first of all after Communist putsch of February 1948, this version resulted in omnipresent glorification of the Soviet Army and Soviet Union's role in the liberation and, on the other side, neglect or less attention paid to the Prague Uprising. In 1945, collision of both interpretations was also connected with the positions of the representatives of the home and foreign resistance in the just re-established Czechoslovak Republic. The representatives of the foreign resistance became members of the Government of Košice and also held other

high offices, while the protagonists of the home resistance emphasizing the meaning of Prague Uprising, were gradually put aside.

Stanislav Kokoška states that even on May 9, 1945, the Czech National Council sent two dispatches to Košice to President Edvard Beneš and to the Czechoslovak Government and it acted *“as a representative of the revolutionary people that conquered Prague by its own effort and defeated the power of the German armed forces”*. It is stated in the dispatch to the Czechoslovak Government: *“The liberation of our lands from German occupiers was completed by the revolutionary uprising of the Czech people in Prague and in the country. The German forces in Prague and in the country capitulated. The power passed into the hands of the people and their authorities”* (Kokoška 1995, 99). President Beneš also appreciated the importance of the Uprising and home resistance in his speech in Staroměstské náměstí on May 16, 1945: *“the Slovak Uprising in 1944, our partisans in Moravia and in Slovakia and finally our fierce fight in Prague during the last week of the war will mean for us important events in this war”* (Kokoška 2005, 5).

A different interpretation of the liberation of Prague from the Germans was enforced already in this period. The Prime Minister Zdeněk Fierlinger celebrated the Red Army for the liberation of Prague in his telegram to Josip Stalin on May 11, 1945: *“Soviet troops not only liberated Prague, but preserved this nice historic town from being destroyed by German vandals”* (Kokoška 2005, 5). The negotiations of leaders of the Prague Uprising also came under fierce criticism. First of all, temporary co-operation with the Vlasov Army was criticized, then the premature outbreak of the Uprising and agreement with German Headquarters on the withdrawal of German troops from Prague. The official note of May 31, 1945 of the Soviet Ambassador V. A. Zorin was politically important; in the document, the representatives of the Uprising were accused of trying to save German troops from being captured by the Red Army (Kokoška 2005, 5). That is why they were not considered to be reliable or credible for the Soviet Army and they were removed from political responsibilities while the commanding officers were forced into retirement.

Beside the collision between the representatives of the foreign and home resistance, where representatives of foreign resistance ensured victory for themselves, collisions of parties could also be recorded. The Uprising was re-evaluated mostly within the Communist Party that tried to make use of it ideologically, to present it as a revolutionary up-

rising of the Czech people led by the heroic and always faithful Communist Party. Though the Czech National Council finished its political activity on May 11, 1945 it continued to hold meetings “in order to guard the fruit of the revolution”. It was a communist Josef Smrkovský, one of its members, who defended its steps during the Uprising the most. The representatives of military resistance (General František Šlunečko) or, in compliance with the doctrine on class struggle, not specified “reaction” were blamed for alleged mistakes made during the Uprising. Only Communists from the Czech National Council should be cleared from blame, nonetheless, in May 1946 cleansing started in the Council and a representative of Obec sokolská (a sporting organization) Miroslav Kavalír was expelled from it for alleged lack of loyalty and bad behaviour during the Uprising (Kokoška 1995, 102 – 103).

A booklet by Vladimír Koucký *The Illegal Communist Party of Czechoslovakia and the Prague Uprising* published in 1946 became an official source for interpretation of the Prague Uprising by the Communist Party. In the document, the Prague Uprising is depicted as a project prepared by the illegal Communist Party of Czechoslovakia and the Czech National Council as its instrument for organizing the Uprising. Although the Uprising, according to the interpretation, broke out spontaneously as an expression of the “anger of the Czech people against the hated Nazi regime” immediately afterwards Communists got into the lead of the rebellion and directed combat actions as well as the work of the Czech National Council. Its work was allegedly spoiled by reaction, which included the criticized cooperation with the Vlasov Army. These criminals, with the blood of Czech and Slovak partisans on their hands, fought against the Germans during the Uprising because “they had their role in the teamwork of reactionary forces. They hoped that if the political situation in our country could be turned in favour of reaction, they would be able to seize some power; thus they tried to escape punishment for four years of atrocities for which they are cursed by almost all the peoples of Europe” (Koucký 1946, 33). The only mistake of the Communists in the Czech National Council was to be the formulation of the protocol on German capitulation enabling German troops to escape westward. However, it could happen only because the leadership did not have information on the quick advance of the Red Army towards Prague and during negotiations they started only from the very bad situation of rebels who already suffered from a complete lack of ammunition.

The Uprising as a whole was estimated as “one of the most glorious periods of the liberation struggle of the Czech nation”, “the culmination of continuous six-year-fight of the best Czech patriots underground and in partisan units, is a superb victory of the six years of hard work of the underground Communist Party whose aim was to engage the whole nation in an open fight against the occupiers. And in the same way as the Communists headed the underground fight for national freedom they also headed the Prague Uprising” (Koucký 1946, 38 – 39). The help of the Red Army was appreciated; however the main merits were assigned to the home Communist resistance.

“The heroism of the Prague barricade fighters caused heavy casualties to the German Armies but not only that. The uprising thwarted all the German plans to turn the political development in our lands: to prevent our liberated republic becoming one of the bastions of the struggle against the remains of fascism. It thwarted the plans of the Czech reaction which colluded with the biggest bandits and killers to secure its economic and political positions; the reaction was determined to do whatever it could to prevent the Red Army from coming, prevent the government of Košice from returning and carrying out its programme. Commencement of the open fight against the German occupiers by the whole people prevented the reaction from freely engaging in political intrigues, from agreement with the Germans to set up an anti-people and anti-democratic regime in our country” (Koucký 1946, 39). Great merit was assigned to the Prague Uprising for establishing the people’s democratic system which was estimated as progressive. At the period, the Uprising was to legitimize the new system, although it was losing this function step by step.

Places of Memory and Rituals of Remembering

“...and tens of statuettes on the corners, in the alcoves and also on the steps of temples declare that Czech blood was there shed” (Hrubín 1946, 63).

The first improvised places of memory emerged immediately after the end of the fighting in Prague. They were little memorials to particular and unknown fallen rebels in streets, often only a piece of paper with an inscription: “In this house fell an unknown defender of Prague.” “Here fell an unknown hero who destroyed the first German tank on Staroměstské náměstí. Honour his memory.” “A Czech hero fell with honour on this place.”⁴³

⁴³ Národní archiv, fond 1329 – Osvobození ČSR Sovětskou armádou – 1945, Album No. 3 (National Archive, Liberation of Czechoslovakia by the Soviet army)

Small wooden crosses surrounded by flowers, small Czechoslovak and Soviet flags. The centre of reverence became first of all the memorial to the fallen on Staroměstské náměstí and the memorial in front of the building of the Radio Building on Vinohrady. After several months, improvised places of reverence assumed a unified artistic shape, plaques were designed by Karel Pokorný (Soukupová 2010, 39). However, spontaneous commemoration of fallen rebels was replaced by officially organized formal commemoration. First of all, memorials commemorating Soviet help to Prague and fallen Red Army soldiers were built. Tank No. 23 – a memorial to Red Army soldiers killed during the liberation of Prague (Věstník hlavního 4. 8. 1945, 143 – 144) was unveiled. From May 1945 to November 1947, a necropolis to honour 435 Red Army soldier killed during the liberation of Prague, was built in the Olšany Cemeteries, in cooperation with the Red Army (Věstník hlavního 27. 10. 1945, 413 – 414). The time of Czech rebels came as late as in eighties of the last century when Josef Malejovský created a Memorial to the Prague Barricaders, erected at the Most barikádníků [*Bridge of Barricaders*] in Kobylisy.

The Prague Uprising was commemorated and celebrated already after the end of the War in 1945. First of all, reverence was stressed, commemoration of fallen barricaders, participants in the Uprising (Věstník hlavního 28. 6. 1945, 23). But also survivors were honoured, for example, the Chairman of the Czech National Council Albert Pražák was made a freeman of Prague (Věstník hlavního 4. 8. 1945, 146 – 148). The anniversary of the Prague Uprising and later first of all of the liberation of Prague became a public holiday connected with important rituals of commemoration.

Celebration of the first anniversary of the Prague Uprising was held on May 4 – 9, 1946. Celebration of “rising of the Czech People” as the May Uprising was also called, started by commemoration of the fallen on Václavské náměstí (Wenceslas Square) on May 4, 1946 and culminated in a military parade in the Strahov Stadium on May 9, 1946. Celebration of the Prague Uprising together with the liberation of the Republic festivities made up one semantic or commemorative whole (Kokoška 2005, 7).

The holiday started by a ceremony of removing symbolic remains of victims of the Nazis from a mass grave in cemetery in Strašnice for a respectable funeral at the Liberation Memorial. The remains were

Memorial to the fallen in the Staroměstské Square in May 1945. © NA, f. Osvobození Československa Sovětskou armádou 1945 (značka OČRA - 1945), kniha 3, foto č. 05/42 - 14

removed in a cortege accompanied by a guard of honour of submachine gunners from the Náměstí Republiky (Square of the Republic) to the lower end of Václavské náměstí (Wenceslas Square) (na Můstku), where, a commemoration ceremony was held in the presence of the President Edvard Beneš. Then the remains were buried at the Liberation Memorial. Celebrations of the anniversary of the Uprising were held at na Můstku in May, 1946. A centre of the event was a grandstand built at the lower end of Václavské náměstí, that is at na Můstku. Thus, audience was standing with their backs to the statue of St. Wenceslas and the National Museum building (Věstník hlavního 1. 6. 1946, 373). The central grandstand for guests of honour and speakers was decorated with Czechoslovak flags, with flags of the Allies – Soviet Union, United States, Yugoslavia, Great Britain, China, France, Poland hanging at the sides. A pylon with a flambeau dominated over the grandstand. There were another two grandstands on the sides of the square.

The celebration had an elaborated ritual when the roles of the public and actors were interchanged as Roman Krakovský also described it for the May Day ritual. Guests of honour – representatives of the state and government (Prime Minister Zdeněk Fierlinger, Minister of Education Zdeněk Nejedlý, representatives of the Army (chief of the general staff General Boček), of the town (mayor Zenkl, his deputy Vacek) and of the Uprising (Albert Pražák, Smrkovský) appeared first on the grandstand.

The attention of the public was focused on a further item of the programme – the relay, a popular element of later communist rituals. Runners ran up to the grandstand with batons from the towns that sent help to Prague in May 1945. The first was the relay from České Budějovice, then from Pardubice and further towns. The relay was to symbolize unity of people, cooperation, and interconnection of the country – geographical and symbolic. A fire brought from Lidice flared up on the pylon over the grandstand. The fire connected to the village burnt down by the fascists – personification of the atrocities and perverseness – was the first commemoration of the victims of fascism. The bereaved, wounded, the invalids – further remembering of victims – were sitting on the specified places in front of the grandstand. A parade of participants in the Uprising followed – soldiers, workers from Prague factories, women; the parade was precisely organized and individual groups carried flags. As the parade passed by historic Prague radio broadcasts sounded from loudspeakers. The historic event was to be retrieved, the public was to psychically transfer themselves to the time of the Uprising. The historic radio announcement added to the celebration authenticity and was intended to provoke emotions of the participants. Speeches by officers followed, they played the role of leaders of the people. The roles interchanged for the first time, participants in the parade were hearing “well-chosen words” of their leaders on raised grandstands. Speeches were given by Professor Grňa, Albert Pražák, Zdeněk Fierlinger, Josef Smrkovský, and Mayor Petr Zenkl as a representative of the city. The floor was given to Uprising participants, too, an address was delivered by an “*unknown combatant from the barricades, a woman-combatant, a partisan and in the name of soldiers Captain Nechanský*” (Věstník hlavního 7. 5. 1946, 1). They spoke mostly about the meaning of the Uprising, about help to the Uprising and the sacrifices of Red Army soldiers, commitment to bequeath the legacy of the Uprising to the future, loyalty to the legacy of the dead.

After speeches, the culmination of the celebration followed at 12 o'clock: a flight of nine aircrafts flew over the square, salvos from guns thundered in the distance, all the bells and sirens sounded and flags flew on flagpoles and in windows. At the same time, combatants from barricades marched by the grandstand lined up according to organizations – first the organization Alex, railwaymen, armoured train crews, Union of defensive power, fighters for the Radio Building, financial guard, barricaders from different places of Prague, revolutionary guards from factories, postmen, Black Lion, police and others. Groups of scouts marched at the end of the parade. The roles are again interchanged here, barricaders are again actors and government representatives on the grandstands as spectators were viewing the procession. The procession had the shape of a military parade, a parade of fighters, soldiers marching in front of their commanders. Children had an interesting role – scouts here as a symbolic connection of the revolution and children – a symbol of the future. In the afternoon, guards of honour were standing at all the memorials to the fallen in the town. The President of the Republic decorated representatives of the resistance on May 6.

The Resistance Memorial hosted, as a part of the celebrations, an exhibition “Prague May Revolution 1945” held on May 5 – 20. The exhibition was prepared, according to the design of Colonel Jan Soukup, publicity officer of Prague Josef Vondráček, the visual artist was architect Vlastimil Hofman, and implementation was entrusted to architect J. Kodl (Věstník hlavního 27. 4. 1946, 255). The exhibition consisted of five main parts. The first was an honour flag room and honour room devoted to fallen combatants of the Uprising, followed by military-historic exhibition hall with maps, battle plans used during the Uprising, military reports, and documents on organization of armed resistance during the uprising. The second hall contained statistical data on the Uprising, number of participants, fallen, destroyed buildings. The third hall was a Military Museum of the Uprising, the arms of the Germans and rebels were exhibited there. Photographic documents of the revolution could be seen in the fourth hall. The last hall was devoted to the response to the revolution in the press and art (Javůrková 1946, 111 – 112).

The Exhibition interpreted the Uprising as a culmination of the resistance and struggle of the Czech people against German “barbar-

An exhibition "Prague May Revolution 1945" with the participation of the President Edvard Beneš and Hana Benešová was launched in the building of Liberation Memorial. © ČTK

ians", its continuity with the First Republic was stressed. The action proclaimed the national idea, at the same time it was people who were the main player, the merits of the whole people are considered more important than merits of individuals in the resistance. *"But the Czechoslovak nation will always claim with the feeling of pride, rightfully and truly, that our May Uprising whether in Prague or in the country was the work of the people, that the people summoned up all their moral and physical strength against intruders, betrayers and renegades. The strength which our people during the Uprising developed is the most valuable contribution to our newly liberated state, the basic pillar of our future and Czechoslovak democracy. The unrestrained desire for freedom manifested in our Uprising cannot be assessed by measuring the merits of individuals, if the merit of the whole people is not appreciated, that people who suffered for lack of freedom, fought for it and died for it, and also won freedom"* (Věstník hlavního 27. 4. 1946, 253).

The anthology *Pražská květnová revoluce 1945* (Prague May Revolution 1945) edited by Jarka Javůrková stressed first of all the Czech national traditions. The Uprising was understood in the whole context of Czech history from the Hussite movement to the First Republic. The publication had more a representative role than a historical-documentary one. Important personalities from the Uprising contributed to the anthology as well as members of the elite of the state and its capital city, including E. Beneš, L. Svoboda, A. Pražák, P. Zenkl, J. Kvapil, J. Masaryk, and the university professors A. Matějček, V. Vojtíšek and V. Chaloupecký. The contributions can be divided into three groups: 1) documentary describing the course of the Uprising as such together with battle plans (lieutenant colonel Jan Soukup); 2) involvement of various organizations in the Uprising and resistance (e. g. the role of ČTK [Czechoslovak Press Agency], Czechoslovak Red Cross, science, artists in the resistance, the press), often personal memories of the Uprising (V. Vacek, A. Pražák); 3) Response to the Uprising, the Uprising as a part of the Czech national history (e. g. J. Kvapil, K. Chotek: *O českém lidu* [About the Czech People], V. Chaloupecký: *Praha na úsvitu dějin* [Prague at the Dawn of History]). I. Malinská already appreciated the nice and spectacular publication in a review of that time but at the same time, she pointed out that the picture of the Uprising is rather incomplete. Information about some important segments of the Uprising is missing, for example, the Revolutionary movement of women, local revolution national committees and also everyday life, the personal experience of participants in the Uprising, life on the barricades with all its pain (Věstník hlavního 15. 6. 1946, 419 – 420). The book is formal and representative.

The celebrations of the Uprising anniversary in 1947 were less noisy and ostentatious though the main part of the ritual was repeated – commemoration of the victims of Nazism, ceremonial demonstration with speeches, gun salvos and also two minutes of silence, relays from various towns of the republic to the Liberation Memorial in Prague. However, political topicalities appeared as a new element in the speeches – appeals to build up the republic, proposals of sacrifice to fulfil the two-year plan (Grňa), but also an attack against "destroyers of national unity", new enemies (Smrkovský) (Rudé právo 6. 5. 1947).

The Uprising in Words and Pictures

"It was different everywhere, a barricade was built up of horse chestnut in bloom near our house." (Jaroslav Seifert)

The Prague Uprising was not yet studied by historiography during the so called the third republic, but mostly presented in commemorative booklets (Záruba 1947; Kozák 1947), written memories of participants and fiction (e. g. Nohejl 1946). Pictorial commemorations were also important – photos of the Uprising events, of the arrival of the Soviet Army (Hrubín 1946; Doskočil 1946). Competitions for photo collections of the Uprising and liberation were also held (Československá fotografie, červen 1948, 96).

Among the images of the Uprising, the same leitmotifs are repeated in literary outputs and photos – barricade, sacrifice, youth and struggle, German atrocities. The image of the cruel Nazi enemies and innocent victims is important. The enemy is personified by surrendering soldiers but also by fanatical SS men, insidious gunmen, who, from alcoves, were shooting at people on streets and had not even scruples to kill a child. (*Zákerník* [A Treacherous Person] – a story by Drda) Compared with them, the rebels are common people (workers, tram drivers, young girls) who lived their everyday life, but when the homeland and Prague needed them they did not hesitate to fight, build up barricades, shed their blood and even sacrifice their lives. They represent the heroism of the people; they became heroes without any exceptional abilities, through their determination only. A special place belongs then to youth which personifies the future for which the barricaders fought. The most important element in the literary output, pictures and rituals commemorating the Uprising is sacrifice, fallen heroes who sacrificed their lives for their homeland. Motifs of sacrificed lives while defending a barricade (*Němá barikáda* [A Mute Barricade]) were appearing, photos of killed persons and temporary memorials (Památník pražského povstání [Memorial of the Prague Uprising]). It was a case of a religious component of human sacrifice to pay for the freedom of the country or democracy. It was also repeated the idea that it was necessary to develop the homeland and to exert effort for a better future so that the sacrifice of the fallen were not useless.

The town had its sacrifices, too – destroyed buildings. A special example is the demolished building of the Old Town Hall which became a symbol of German barbarism. The last important motif is the celebrations of the end of war, liberation by the Red Army, joy, flowers, young girls in national costumes, welcoming Red Army soldiers and President Beneš.

A mass meeting with the participation of government members was held on the occasion of the 1st anniversary of the Prague Uprising in Prague in the Václavské Square on May 5, 1945. © ČTK

Commemorations under the Communist Dictatorship (1948 – 1960)

Interpretation and “Localization” of the Prague Uprising

After February 1948, the Communist story of the Uprising remained practically unchanged in comparison with the previous period – the resistance merits of Czech communists were highlighted and the contribution of the Soviet Army to the liberation of the Czechoslovak homeland was emphasized. However, a tendency for its commemoration to melt away from the public space can be seen. During the monitored period, interpretation of the Prague rebellion was mostly found in non-fiction literature. Professional historiographical literature rather ignored it.

The events of May 1945 and the following weeks and months were soon construed as a so called national or democratic revolution. The post-February Communists naturally claimed allegiance to it and assigned themselves a prominent role in the process. Jindřich Veselý stressed specific aspects in *Kronika únorových dnů 1948* (Chronicle of the February Days 1948): “*The May Revolution of 1945, inseparably linked to the victory of the Soviet Union in the Second World War and to the liberation of our homeland by the Soviet Army, broke out as a national and democratic revolution.*” Expulsion of the German occupiers, overthrow of fascist dictatorship and establishment of a new people’s democratic state relied on the power of the people headed by the working class and lasting assurance of national freedom based on inseparable alliance with the Soviet Union, were to rank among its immediate aims according to the post-February interpretation. At the same time, Veselý did not forget to add that this still national and democratic revolution was led by the working class headed by the Communist Party: “*it was carried out by the people’s ranks of our nations and its ally was the first socialist country in the world.*” Although it was still not a socialist revolution, it already protected the interests of the proletariat. The national revolution allegedly contained several components of the dictatorship of the proletariat thanks to the proclaimed leading role of the working class; the elements of dictatorship of the proletariat were “*based on the achieved hegemony of the working class, on its significant share in the governmental power, on practical realization of workers’ control over production by establishing works councils, national authorities and so on*” (Veselý 1958, 224 – 225).

The Prague uprising as the biggest armed insurrection of the Czech nation against Nazism at home had sent out a clear signal that the Czech nation was fighting for a new republic (Rudé právo 5. 5. 1950). Thus, May 1945 could also be interpreted as a new starting point for modern Czechoslovak history while several post-February authors writing about the Prague Uprising understood the national revolution as one of the most important moments in modern history. First of all, it was October 28, 1918, birth of the Czechoslovak Republic but the Communist regime kept its distance from it arguing that the birth of the republic was stolen by the bourgeoisie from the workers. In his speech at one of the Prague meetings the Deputy Prime minister Jaromír Dolanský declared among other statements that the new state was born already in 1918 as a fruit of a great revolutionary turning point, namely the October Revolution and the liberation movements of peoples which it had inspired. However, only “*inexperience and betrayal, only the fact that that the proletariat at that time did not have its revolutionary Marxist Party enabled the bourgeoisie to gain power from it.*”⁴⁴ But the booklet *Volá Praha* (Prague is Calling) in 1950 assured its readers that thanks to “*the Red Army and thanks to the Communist Party, which is the combat unit of our working class, the situation of the year 1918 was not repeated.*” Though, purportedly, in May 1945 similar treacherous attempts from the side of the bourgeoisie and reaction could be identified... (Hradecký and Skálová 1950, 50).

The second fact helping to define the historic meaning of May 1945 to what authors writing about the Prague Uprising related themselves, was the double-date of October 30, 1938 (Munich’s Conference followed by ceding of the Czechoslovak border area to Nazi Germany) and March 14 – 15, 1939 (origin of the Slovak Republic and occupation of the rest of Czechoslovakia by the German Army). The Czechoslovak people should have “*drawn a definitive lesson from these events: the bourgeoisie never wanted and will not want to protect the interests of the Republic and its people, they are interested only in their pockets*” (Hradecký and Skálová 1950, 11). Thus, imaginarily, in autumn 1938, the Czechoslovak higher

⁴⁴ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – politické byro 1954 – 1962, č. fondu 259, a. j. 341/9 (Speech of comrade Dolanský at a public meeting on the occasion 15th anniversary of the Prague Uprising, National Archive, fond KSČ – Central Committee 1945 – 1989).

bourgeoisie split away from the interests of the nation and excluded themselves from its ranks. Its betrayal was reflected in the book by Jan Drda *Jednou v máji* (Once in May) describing life story of a little boy Pepík Hošek during the Prague Uprising: *“Pepík Hošek is only sixteen years and half old but how many events are already stored in his memory, what a big part of Czech history he lived through himself! Can he forget the night in October 1938, night of mobilization, when his father stood up from a radio box, kissed his mum and nine year old Pepík and then trotted to the railway station with his companions in order to catch the first train to his regiment! And how he returned one gloomy evening, sad and angry, flung his case into the corner and cried in a changed, as if painful voice: They sold the Republic! Vermin of lords!”* (Drda 1958, 12).

The third fact the Communists related to May 1945 was the commencement of the Communist regime in February 1948 and a direct line of evolution between May 1945 and February 1948 was constructed. The historic meaning of the February events was also to be found in the fact that they completed a process of transformation of the national and democratic revolution, with its roots in May 1945, into a socialist revolution, which brought all power in the state definitively into the hands of the working class (Veselý 1958, 226). Adolf Hradecký meaningfully expressed the blood connection now seen between the Prague revolutionary May and February: *“If the reaction has succeeded in this attempt [the alleged political turn of reaction in February 1948: resignation of several non-Communist ministers – note of J. R.] it would have meant the end of all the May Uprising achievements – the achievements of the national and democratic revolution, a return to the state the working people opposed with arms in their hands in the glorious Prague Uprising.”* That was why *“the glorious February victory in which the May winners played a decisive role again, assured the permanence of the achievements of the people’s democratic order, ensured that the Prague Uprising sacrifices, the sacrifices of six-year fight against occupiers were not made in vain”* (Hradecký and Skálová 1950, 49 – 50). A period starting at the moment of liberation – even on the barricades of the Prague Uprising was to be allegedly finalized by the establishment of the Communist regime.

Uprising under the Red Flag

The Prague Uprising was presented as a culmination of the nationwide rebellion against occupiers into which, as was usual during the post-February period, a social and class dimension was projected. The rebellion was not only an act of national liberation but also a symbol of general political and social emancipation joined into the nationwide events culminating in the change of regime in February. For example, according to Jaromír Dolanský the Prague Uprising together with the Slovak National Uprising could be placed among the biggest revolutionary traditions and as such should have remained a living source of patriotism. They were allegedly to manifest themselves during the political turns at the end of February 1948: *“It is difficult to fully appreciate what experience of the revolutionary movement in May meant for suppression of the putsch in February, what it meant, confirmed by blood, unity of the working class, trade unions and youth for the fight against the occupiers, for repulsing the destructive plans of reaction (...)”*⁴⁵

The idea of a lasting historical tradition, however, was not only a vision of Dolanský. The Prague Mayor Václav Vacek expressed a similar view in a text dedicated to the fifth anniversary of Prague Uprising published in 1950 in Moscow *Pravda*, where he presented May 1945 as a historic landmark for Prague. *“The people of Prague showed themselves as dignified inheritors of the best revolutionary traditions of our history, as bearers of healthy forces.”* It was also because of this that *“February 1948 appeared so colossal and demonstrative. The people who were able to defend their rights on barricades with arms in their hands against foreign dominance were able to give a cogent answer also to domestic conspiratorial reaction (...)”*⁴⁶

The ideological image of the Prague Uprising was clear – the rebellion in Prague broke out as a spontaneous action, however, immediate-

⁴⁵ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – politické byro 1954-1962, č. fondu 259, a. j. 341/9 (Speech of comrade Dolanský at a public meeting on the occasion of the 15th anniversary of the Prague Uprising, National Archive, fond KSČ – Central Committee 1945 – 1989).

⁴⁶ Páté výročí povstání pražského lidu. Rukopis článku s. Vacka pro Moskevskou Pravdu k výročí 9. května 1945, Národní archive, fond Václav Vacek, č. 598, a. j. 99 (Fifth anniversary of the Prague People’s Uprising. Manuscript of an article by comrade Vacek for the Moscow Pravda at the occasion of the anniversary of May 9th, 1945). National Archive, fund Václav Vacek, no. 598, item no. 99).

ly communists were to lead it. The climactic moment of the adequately interpreted uprising was the early morning of May 9 when the first Soviet tanks reached the town – the German resistance quickly crumbled and the Prague Uprising ended with the liberation of the town by the victorious Red Army. The people of Prague rejoiced, cheered, embraced liberators and were grateful to the Red Army for liberation. In this interpretation, the Communists were presented as successful leaders of the nation...

We and the others

From the Communist perspective, the liberation and armed struggle of the Czech people in May also presented a possibility to delimit ourselves in relation to home and foreign political opponents. Praise of ourselves actually provided an opportunity to denigrate THE OTHERS. First of all, there was a home opponent – the bourgeoisie and reaction. It was precisely Drda's "vermin of lords" who were responsible for the Munich national tragedy, when they sold the nation down the river and were interested only in their material benefit. While the Czech people allegedly had in the Communist Party a reliable leader on the way to the national liberation, on the other hand, reportedly, the decisive part of the Czech and Slovak bourgeoisie collaborated with Hitler's fascism. They were the reactionaries Beran, Preiss, Hácha, Tiso, Tuka, Ďurčanský and others. Alongside this home clique, the Communist post-February propaganda also took aim at other part of the bourgeoisie, whose representatives did a stint abroad and were oriented to the Western powers.

The circle of bourgeoisie purportedly tried to form a new anti-people capitalist government on the ruins of the protectorate and thus to prepare for the homeland a further subjugation. The Western imperialists were to help it. They sent troops to "*subjugated countries not to liberate them but to replace one occupation (...) with another.*" It should have been an intervention of Western troops from whom the Czechoslovak bourgeoisie expected the return of the pre-Munich situation. "*The London lords speculated how to impose at home, with the assistance of Anglo-American troops, the old exploitative rule with which the Czechoslovak people settled accounts a long time ago*" (Hradecký and Skálová 1950, 6).

One can very often meet with aggressive opinions on Western resistance or Allied troops in the Czechoslovak post-February environment. The reason was a specific situation during the last days of the war. While the Uprising broke in Prague, west Bohemia was gradually liberated by American troops. However, these did not come to help Prague. Post-February propaganda also offered its explication, the writer Jan Drda put into the mouth of his hero on the barricade one picturesque opinion: "*A tram driver who burst into tears when the SS killed Czechs, lifted his head and said in a quivering voice: 'I only cannot understand where are the Yanks. On Saturday, they were in Plzeň, that's true.'*" "*Supposing it suits them, that we will stew in our own juice here?*" The tram driver popped his eyes on Franta: "*Come on, what crazy tactics it should be to leave us here in the lurch?*" "*You are right, exactly tactics*", Franta's voice sharpened. "*They can easily calculate who keeps here the guns in hands. Wheeler-dealers and businessmen do not usually go to the barricades. And if the Germans let us bleed here, Yanks would not cry over us!*" "*But why? Why?*" pressed the tram driver with his

A mass meeting with the participation of government members was held on the occasion of the 1st anniversary of the Prague Uprising in Prague in the Václavské Square on May 5, 1945. © ČTK

hands on his temples as if to suppress an intensive headache, «Whether we want something else than Yanks?» «We do want, dear friend. That's the trouble... for them!»“ (Drda 1958, 182). Minister Nejedlý added to the matter that American troops occupied the westernmost tip of Bohemia and Plzeň not to liberate the territory, but only to prevent the advance of the Red Army exactly to west Bohemia and directly to Plzeň (Nejedlý 1955, 122). According to another opinion, the Americans even monitored the *“intrigues of reaction fighting in Prague with a big interest and prepared a refuge for the Nazi hordes”* (KSČ 1949, 258).

Uprising vs. Liberation

An observer of that time should not have felt embarrassed about the relation between Czech or Prague public and Soviet Army or Soviet Union as for interpretation of the liberation – he should have been proud of the courage and determination of the members of his own nation but the act of the Prague Uprising itself would not have been complete without stressing the involvement of Stalin's Soviet Union. Zdeněk Nejedlý took a pertinent position to the relation of Uprising as an autonomous manifestation of the resistance of the Czech nation on one side and the Soviet liberators bringing salvation to the exhausted rebels on the other. He stated about the Prague barricaders that they should be given honour because they staged an Uprising and laid down their lives in many cases. They saved the honour of the nation by the Uprising. However, he immediately added that their nice work would be discredited *“if we claimed that the Uprising liberated us.”* In Nejedlý's interpretation, it did not apply to any uprising on the Czech territory because *“none of these uprisings had enough strength to defeat the enemy. However, it is not and was not the issue but something much bigger: the issue was to unfetter ourselves from the shackles of capitalism. And this liberation brought to us and to others quite different forces”* (Nejedlý 1955, 124). There should not have been any doubt what factor was behind the birth of a new national, political and social freedom of the Czech society, what was behind the victory of the Czech-Prague Uprising. It was the legendary act of liberation by the Soviet Army whose soldiers, fulfilling the alleged historical role of liberators of nations that shouldered the fight

for Czechoslovak freedom and by their lives, paid the highest price for building of a new Czechoslovak future.⁴⁷

It was thus a vision placing demands for loyalty and at least gratitude to the Soviet Union, on post-war or post-February Czech society – the more so as the Prague Uprising could also be interpreted as an action fused in unity with the fight of the Soviet Army and sealed with blood the friendship of the two nations.⁴⁸ In this way, the Czech national combat came under the imaginary wings of the big Slavic brother. Thus not only Prague but the Czech people in general did not triumph alone at the beginning of May; in fact their victory was actually enabled to them. The slogan from Rudé právo of May 1950 sounded characteristically: *“On the day of the fifth anniversary of the Prague Uprising the whole Czechoslovak people is remembering with love and gratitude the heroes of the glorious Soviet Army that saved Prague and brought freedom to our country”* (Rudé právo 5. 5. 1950).

The Anniversary in 1955

As for the monitored period until 1960, let us speak about a tendency to lessen the commemoration of the Prague Uprising in favour of celebrations of liberation by the Red Army. The celebration of the tenth anniversary of the Liberation of Czechoslovakia can serve as an example. The Cultural-Propagational Department of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party decided to give the celebrations an unambiguous leitmotiv – the tenth anniversary in 1955 should express the immense love and gratitude of the people to the Soviet Union.⁴⁹ Its manifestation should include socialist commitments and competitions.

⁴⁷ Projev s. Dolanského na veřejné schůzi k 15. výročí Pražského povstání, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945 – 1989, Praha – politické byro 1954-1962, č. fondu 259, a. j. 341/9 (Speech by comrade Dolanský at a public meeting on the occasion of the 15th anniversary of the Prague Uprising), (National Archive, fund KSČ – Central Committee 1945 – 1989).

⁴⁸ Ibid

⁴⁹ Zpráva o přípravě oslav 10. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha –oddělení kulturně-propagační a ideologické, a. j. 100 (Report on preparations for the celebrations of the 10th anniversary of liberation..., National Archive, fund KSČ, Central Committee 1945 – 1989, Prague, Cultural-Propagational and Ideological Department, archive item 100).

The nationwide celebrations of that year would start with commemoration of the Battle of Dukla followed by ceremonial performances in various places. Central celebrations were planned for Prague on May 1 – 9. Military parades and manifestations by workers were planned there and in Plzeň, Brno, Bratislava and Košice. Besides these towns, some activities were planned for other places – ceremonial public meetings organized by Communist Party or national committees were to take place in villages and towns on May 1 and May 9.

Central celebrations were going to be organized, of course, in Prague during the first nine days. A May Day demonstration was held, a memorial to J. V. Stalin was ceremonially unveiled, state prizes were awarded in Prague Castle, a joint session of the Central Committee of the Communist Party, Czechoslovak Government and Central Committee of the National Front was held; there was massive media coverage of the event.

The celebration climax of liberation, ignoring the Prague Uprising, came in Prague on May 9. The celebration started with a military parade on Letenská pláň connected with a manifestation procession of working people which included delegations from every county in Czechoslovakia. The procession was intended to express, according to the party press, *“an indomitable will of the nations of Czechoslovakia to continue on the road of building socialism in our country”* (Rudé právo 10. 5. 1955). From a grandstand, representatives of the government and the Communist Party including Alexej Čepička, Jaromír Dolanský, Zdeněk Fierlinger, Václav Kopecký, Antonín Novotný, Antonín Zápotocký, observed the ceremonial presentation of military force and mass demonstration of the people. Together with the Czechoslovak high officials, members of a Soviet Government delegation were present, headed by the first Deputy of the Soviet Prime minister Lazar Mojsejevič Kaganovič. Government delegations from allied countries including the GDR, Romania, Bulgaria, and Albania, could be seen on the main grandstand. Antonín Zápotocký and Alexej Čepička addressed the meeting even before the parade took place. The ceremonial day was closed by gun salvos and a display of fireworks after dusk.

From the point of view of the Cultural-Propagational Department the tenth anniversary should be understood as *“an opportunity to assess with pride the constructive work we did during the last ten years, to produce proofs of the strength of our republic, the joyful life of its people, to produce*

*proofs of the rightness of our home and foreign policy and on the solidity of our government system.”*⁵⁰ Instead of recalling all the speeches, let us at least mention the one by President Antonín Zápotocký summarizing the development of Czechoslovak society since May 1945 (Rudé právo 5. 5. 1955).

Zápotocký opened the recapitulation with a remark on the continually developing brotherhood of the Czech and Slovak nations with the Soviet Union, which he characterized as a pillar for Czechoslovak construction. As for the domestic political situation, he later recalled the role of the Communist Party as a leading force of the National Front and protector of the Czechoslovak people. It was possible, under the guidance of the Communist Party, to right the wrongs of the capitalist economy and occupation governments. The abilities of the people can be *“fully developed only now when exploitation of man by man was removed and when our beloved Communist Party of Czechoslovakia is at the head of the people.”* In connection with foreign policy, Zápotocký mentioned the construction of the global camp of peace. In relation to the past, he sharply delineated the treason of the bourgeois Czechoslovak Government, which *“instead of defence infamously capitulated to fascism in 1938. (...) The bourgeois government finalized its betrayal of homeland interests in March 1939. (...) We do not want to live over these days of humiliation and treachery any more.”*

Citizens should have had only one goal – to serve their homeland. To serve the homeland in Zápotocký's understanding meant *“to further develop our industrial production and its base – heavy industry. To increase diligently the yield of our agriculture. To improve labour productivity. To strengthen the economy in all branches of our production. (...) To serve our homeland means to close ranks even more strongly and concordantly in the National Front under the guidance of our native Communist Party of Czechoslovakia. To serve our homeland means to continue promoting our friendship and alliance with the Soviet Union and other countries of the camp of peace (i. e. Eastern bloc countries).”* At the end of his speech, Zápotocký exclaimed, again characteristically: *“Let us boost our production in factories and in fields, let us improve*

⁵⁰ Zpráva o přípravě oslav 10. výročí osvobození naší vlasti Sovětskou armádou, Národní archiv, fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha – oddělení kulturně-propagační a ideologické, a. j. 100 (Report on preparations for the celebrations of the 10th anniversary of liberation..., National Archive, fund KSČ, Central Committee 1945 – 1989, Prague, Cultural-Propagational and Ideological Department, archive item 100).

A ceremonial military parade of the Czechoslovak military forces was staged in Letenská pláň in Prague on May 9, 1954, on the occasion of the 9th anniversary of liberation of our homeland by the Soviet Army. In the photo: cavalry in front of the grandstand. © ČTK

labour productivity to meet the increasing needs and requirements of all! Let us continue developing our flourishing people's democratic Czechoslovak Republic for the benefit of all our people and in the interest of keeping peace worldwide!" (Rudé právo 10. 5. 1955).

The Uprising as an example of how it is possible to shape memory

From the point of view of official celebrations, the communist regime transformed the Prague Uprising into a "second-class" event hidden in the imaginary shade of the liberation by the Soviet Army. As an act of resistance by Czech society, however, it should not be forgotten. Text books and fiction were, among others, two influential instruments shaping the memory.

The communist regime, willing to implement a viable version of history in post-February society, focused also on the schools. School teaching was expected to play a decisive role in the process of shaping

loyal citizens of the communist state or better citizens politically conscious, specifically proud patriots and Slavs, brave defenders of their homeland and devoted advocates of the working people and socialism. It was exactly the teaching of history which was to strengthen the positive attitude of youth to the construction of the people's democratic state and to deepen an understanding of then current world topics. The communist regime tried through teaching of history to create not only a collection of binding knowledge of the past and the present (a kind of canon) but also something as a "pre-understanding" which could have been used for further agitation and specific policy of history which an individual was supposed to meet in his life.

The Prague Uprising was dealt with in textbooks, too, and its school interpretation did not differ from the above shown picture – the Uprising was an enterprise of working people led by the Communist Party, it was an act of liberation, not only national but also social and political, a deed important for the future of the nation. In a textbook *Československé dějiny pro IV. třídu gymnasií a vyšších odborných škol* (Czechoslovak History for the 4th Class of Gymnasiums and Higher Vocational Schools) of 1950, we can, among other things, read on the Uprising: "A heroic struggle by ordinary people broke out. Heavy battles started in the town. Revolutionary guard and task forces of ordinary people occupied the radio building (...)" The textbook, of course, could not forget the "vermin of the lords" either: "It was also necessary to defend Prague against the political plans of the Czech reactionaries and Western reactionary circles." However, the fight was success; after all, the Uprising was led by the Czech National Council together with the Communists. Under their leadership, the Prague Uprising foiled all the plots of reactionaries and "Our people set out on the route of creating a socialist future" (Doležal and Husová and Filip 1950, 207 – 209).

Another example – considering the age of the targeted readers, also much more picturesque – is the images in a textbook *Obrázky z našich dějin* (Pictures of our History) from 1960. A part devoted to the Prague Uprising can be found, which is characteristic, in a chapter *Cesta našeho lidu k socialismu* (The Journey of our People to Socialism) of 1960. The child reader is addressed by a fiction-like description of the topic. A little boy named Pavlík, living somewhere in Strahov (an urban district of Prague), was intended as a model for children. "And of course he was among the first who were building the barricade in his street. His hands, the

hands of a ten-year old boy were aching, bleeding and hardened from the paving stones, which he dragged to the huge construction. (...) He suddenly felt himself to be adult. He was proud that he was now among real combatants and that he was helping them." Pupils read about real combatants in the next, explanatory part of the chapter: "*Czech patriots, workers, farmers and all the rest of working people, members of our nation, led by the Communist Party, which even during the period of terrible persecution did not stop fighting against the enemy, they were not idle. They were preparing themselves for the open fight which they started on May 5 1945*" (Kratochvíl and Dřevo 1960, 119, 122).

Another medium for shaping memory and an instrument for remembrance of events is literature or better fiction. After all, adequately written works of literature stir the imagination of readers, presenting and in this way actually creating unambiguous values; they offer simple stories on good and evil, through metaphors developing the fantasy of the reader. As for literary description of the Prague Uprising as an historical event, its episodes are on the boundary of the real: authors of fiction can, using historical facts, create every single story which thanks to real chronology and setting can give an impression of trustworthiness.

Readers of the often published novel *Nemá barikáda* (Mute Barricade) by Drda could in this way clearly imagine the combatants who fought the battles of Trojský most (Troja Bridge) in Prague. Scenes from the story *Padlý bez jména* (Fallen without Name) by Drda are expressive and instructive. A Soviet refugee Hryhoryj Jakimčuk plays a central role in an unnamed town during the antifascist uprising: "*A German gunner runs suddenly over the other path, an SS-man in a speckled trench coat. He turns half way to Hryhoryj. His whole body gives a sudden upset jerk when running, he tries to turn the barrel in that direction. An unknown comrade staying by Hryhoryj gives a deep sob in pre-mortal horror. It is a question of promptness. Hryhoryj shoots from the side. SS-man hit in his neck did a bizarre pirouette with bowed knees and with a grimace of complete amazement fell on the path*" (Drda 1951, 81). So upset and at the same time grotesque German, brave and self-possessed Hryhoryj and a Czech combatant saved by a Soviet hero.

Authors could present in specific characters laudable qualities of heroes as well as wickedness and personalities of anti-heroes, all of them are characterized by a description of their look, dress and visage. Moreover, literature can by repeatedly individually or collectively

read, thus also a reproduction of offered values or in our case, pictures and interpretations of the past. Such literary works with a clear social-political mission are not only a source of entertainment but also of the morals and erudition.

The mission and pragmatic role of the book for the young *Jednou v máji* (Once in May) did not hide the publisher's annotation either: "*May 1945 is a historical event for children about ten year old. The Protectorate and occupation are also part of history for them. They were born in peace and did not experience the stamping of hobnailed high boots on the Prague pavements and on grassy places of the Czech villages, they did not hear ominous drummers and whistlers behind whom all shapes of evil crept out of the darkness like behind rat-catchers. A ten year old child knows these events from textbooks as dates and historical facts which he learns about and which he must keep in mind.*" And that's why the parents of young readers were asked: "*Let your children read this book! Let them know what the war was and how a fascist fights. He will come with a white flag to negotiate an armistice agreement so that he could calmly strike with tanks. He places defenceless women and children in front and he proceeds forward under their protection. Let your child know this and not forget it. Let him fight to the last bullet, his last breath on the mute barricade, to the last minute (...) The first Soviet tank was arriving in Prague. A victor as from a fairy tale stood on it and its blackened barrel was decorated with elder flowers. That is the happy end of the book, not the end of the struggle. Let your child know which side of the barricade he should defend*" (Drda 1958, publisher's annotation on the book jacket).

Conclusion

If we deal with issues of the communist interpretation, ritualization and commemoration of the Prague Uprising of May 1945 we have at least for the period of years 1945 – 1960 to cope with several at first sight contradictory tendencies. While immediately after the liberation, the Prague Uprising held an important position in official commemorations in Czech society and ideological tendencies of post-war Czech society were supposed to derive from it, the interpretation of the Prague rebellion is not so unambiguous during the following years. The Czech Communists came with their alternative version emphasizing the decisive role of the Soviet Army. This interpretation unambiguously won through after February 1948. This is shown by the official annual cel-

celebrations, such as that on the occasion of the tenth anniversary in 1955 emphasizing irreplaceable role of the Soviet Union not only in the liberation itself, but first of all in building the Czechoslovak state after the war and after February 1948. However, it does not mean automatically that the Prague Uprising had to be forgotten, texts of various scopes are devoted to it, novels and story collections are written about it and film adaptations are presented in cinemas. Nonetheless, its central and prominent place is lost. The precedence was given to the Czechoslovak Communists...

Translated by Igor Kšiňan

Polskie powstania

PAWEŁ UKIELSKI, MICHAŁ TOMASZ WÓJCIUK

Powstanie Warszawskie w pamięci oficjalnej i społecznej 1945 - 1960

Powstanie Warszawskie stanowi jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach Polski XX wieku. Dzieje się tak nie tylko dlatego, że jest jedną z największych bitew miejskich, które rozegrały się na arenach II Wojny Światowej, bitwą która trwała ponad 2 miesiące i kosztowała życie 150-200 tysięcy osób. O Powstaniu można mówić w ten sposób również dlatego, że:

1. wyjaśnia tożsamość miasta, stolicy Polski, która w wyniku działań zbrojnych oraz następującej później akcji wysiedlenia mieszkańców, rabunku oraz planowego wyburzania została całkowicie wymazana z powierzchni ziemi, a następnie po wojnie odbudowana, jednak w całkowicie odmiennym (stalinowskim) stylu;
2. ukazuje współpracę dwóch zbrodniczych reżimów totalitarnych podczas II Wojny Światowej, jako że był to ostatni przypadek faktycznej (choć niepisanej) kooperacji w dążeniu do zniszczenia polskiej stolicy;
3. pozwala zrozumieć komunistyczne zniewolenie Polski (oraz całej Europy Środkowej) po wojnie.

Ale - co jest najważniejsze, szczególnie w kontekście rozważań o późniejszej pamięci o Powstaniu - było ono przede wszystkim suwerenną decyzją polityczną niezależnego państwa polskiego. Miała ona na celu wyzwolenie Warszawy przez polskie siły podległe Rządowi Rzeczypospolitej na Uchodźstwie i przejęcie w niej władzy przez Polskie Państwo Podziemne. Po doświadczeniu dwóch okrutnych okupacji - niemieckiej i sowieckiej - Polacy mieli świadomość, jakie cele przyświecały Stalinowi. Pamiętali dwa lata współpracy III Rzeszy i Związku Sowieckiego (1939-1941) i wiedzieli, że Armia Czerwona zbliżająca się ze wschodu, nie ma na celu wyzwolenia Polski, lecz zastąpienie jednego totalitaryzmu innym. Celem Powstania było zatem wyzwolenie stolicy Polski własnymi siłami i powitanie wojsk sowieckich w roli go-

spodarza. Była to ostatnia próba uratowania Polski przed narzuceniem reżimu komunistycznego i podległości Moskwie.

Krótkie wprowadzenie zaprezentowane powyżej pozwala lepiej zrozumieć stosunek polskich komunistów do Powstania Warszawskiego. Jest on kluczowy w kontekście pamięci Powstania w okresie 1944-1960. Reżim komunistyczny zaprowadzony siłą po wojnie przez Stalina i jego polskich popleczników nie mógł tolerować prawdy o Powstaniu, które miało na celu zapobiec zniewoleniu Polski przez Sowietów. Prawda o Powstaniu całkowicie zdelegitymizowałaby bowiem komunistyczne władze w Polsce.

Już w pierwszych latach po wojnie rodzi się tradycja odwiedzania Cmentarza Wojskowego na Powązkach w rocznicę 1 sierpnia; przychodzą tu tłumy warszawiaków, by oddać hołd poległym Powstańcom. © MPW/Photo D. Smoszewska

Z drugiej strony jednakże Powstanie było zbyt ważnym (i mówiąc wprost - zbyt dużym) wydarzeniem, aby je przemilczeć, nawet dla niezwykle opresywnej władzy totalitarnej, jaką był komunizm w okresie stalinowskim. Mając to na uwadze, polscy komuniści zdecydowali się wprowadzić w życie znaną Orwellową zasadę: „*Kto kontroluje przeszłość, kontroluje przyszłość; kto kontroluje teraźniejszość, kontroluje przeszłość*.” Olbrzymia machina propagandy i zakłamania w połączeniu z prześladowaniami wymierzonymi w Powstańców została uruchomiona. Funkcjonowała ona, choć w różny sposób i w różnym natężeniu, przez cały czas komunistycznego zniewolenia Polski.

Równoległe z oficjalną propagandą w społeczeństwie polskim żyła jednak inna pamięć o Powstaniu Warszawskim. Mit wielkiej walki o wolność, niepodległość i demokratyczny charakter Polski powojennej przekazywany był w ustnych relacjach rodzinnych dzięki wspomnieniom Powstańców i cywilnych mieszkańców powstańczej Warszawy, później wspieranych również przez wydawnictwa drugiego obiegu. Pamięć Powstania towarzyszyła kolejnym momentom przełomowym w dziejach Polski Ludowej, jak choćby w 1956 r. (ale również później, zwłaszcza w czasach „Karnawału Solidarności” w 1980 i 1981 r.).

Przeanalizujmy teraz, jak przeplatają się obie te narracje - oficjalna propaganda i polityka (tzw. linia oficjalna) oraz społeczna pamięć zbiorowa, mit, który był stale obecny w społeczeństwie.

Podstawowa linia narracyjna władz komunistycznych poświęcona Powstaniu Warszawskiemu została sformułowana *de facto* przez Stalina, już w pierwszym miesiącu Powstania. Sowiecki dyktator jeszcze 9 sierpnia 1944 w rozmowie z premierem Polski, Stanisławem Mikołajczykiem obiecał pomoc Powstańcom ze strony Armii Czerwonej, jednak szybko „zmienił zdanie”. W depeszy 16 sierpnia 1944 pisał, że „po bliższym zaznajomieniu się ze sprawą” Sowietci „postanowili otwarcie odciąć się” od tej „lekkomyślnej awantury”, aby „nie ponosić jakiegokolwiek odpowiedzialności” (Drozdowski 1994, 321-322). Tydzień później jeszcze zaostrozył retorykę - pisał o dowódcach Powstania jako o „garstce przestępców, którzy wszczęli awanturę w celu przejęcia władzy”, co - jego zdaniem - miało ściągnąć uwagę Niemców na miasto, utrudniając zdobycie go przez Armię Czerwoną i umożliwiając Niemcom „niehumanitarne mordowanie ludności” (Rozwadowski 2006, 449). Linie tę nie tylko firmowali, ale również w pełni popierali polscy komuni-

ści w Moskwie - m.in. Bolesław Bierut, Wanda Wasilewska czy Edward Osóbka-Morawski.

Wkrótce po zakończeniu Powstania Władysław Gomułka stwierdził: „*nie walka o Polskę i o wolność narodu popchnęła dowództwo AK do wywołania Powstania. Stosy trupów bohaterskich obrońców Warszawy traktowała reakcja jako dogodną dla siebie drabinę, po której dostać się chciała do władzy wbrew woli narodu*”. I dodał: „*kilku łotrów reakcyjnych próbuje nawet zbrodnie swoje zdyskontować dla siebie przez szerzenie kłamstw o Powstaniu*” (Sawicki 2008, 13).

Stanowisko to starała się upowszechniać propaganda komunistyczna, ostro atakująca przywódców Powstania. 22 października 1944 w tygodniku *Odrodzenie* czytamy: „*Już pierwsze dni Powstania zdemaskowały właściwe zamierzenia reakcyjnych inicjatorów. Dowództwo AK nastawiło się na krótkotrwałość akcji powstańczej, ponieważ chodziło o opanowanie Warszawy po opuszczeniu jej przez Niemców a przed wkroczeniem Armii Czerwonej i Wojska Polskiego. Gdyby ten manewr się udał, reakcja polska uzyskaby atut, który wygrałby Mikołajczyk w rozmowach moskiewskich. Ale takie założenia gry politycznej są założeniami zupełnych bankrutów politycznych, którzy nie mając do stracenia szafują życiem setek tysięcy ludzi*.” Wkrótce w tym samym artykule pojawia się jeden z najbardziej nikczemnych chwytów propagandy komunistycznej - oskarżenie o kolaborację z Niemcami: „*zbieżność reakcyjnej propagandy z propagandą goebbelsowską była zadziwiająca. Jak wiemy, ta współpraca ideologiczna hitlerowców z reakcją polską miała swoje tradycje. [...] Najjaskrawiej wystąpiła w sprawie katyńskiej*” (Sawicki 2006, 45).

Później, 21 lipca 1945, podczas VII Sesji Krajowej Rady Narodowej, Gomułka wygłosił przemówienie, które może być uznane za oficjalną komunistyczną interpretację Powstania. Wśród głównych tez znalazły się stwierdzenia, że:

1. Przywódcy Powstania dążyli do przywrócenia stosunków sprzed wojny.
2. Przywódcy Powstania chcieli wzniecić wojnę domową i obalić Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN).
3. Przywódcy Powstania mieli na celu zaostrenie stosunków polsko-sowieckich.
4. Przywódcy Powstania poprzez swoje działania osłabili jedność Aliantów.

5. Przywódcy Powstania prowadzili na forum międzynarodowym kampanię propagandową przeciwko „siłom demokracji”, „żerującą” na klęsce Powstania (Sawicki 2008, 14).

Oprócz zmasowanej krytyki pod adresem przywódców Powstania, Gomułka uznał bohaterstwo szeregowych Powstańców, co było nowością w oficjalnej linii wystąpień komunistycznych liderów w tym czasie, jednak później (zwłaszcza po „odwilży” 1956) stało się jednym z głównych wątków reżimowej narracji. W wystąpieniu Gomułka zauważyć można znaczące złagodzenie stanowiska komunistycznego, co nie było przypadkiem.

W 1945 roku system komunistyczny wciąż był za słaby, by z pełną mocą zwalczać mit Powstania. Wciąż szukał legitymizacji, zarówno wewnętrznej jak i zewnętrznej, grając swoją grę z opinią międzynarodową. Co więcej, od momentu zakończenia II wojny światowej w Europie komuniści postanowili złagodzić propagandę antyakowską, aby możliwie szybko i skutecznie wyprowadzić żołnierzy z podziemia i uspokoić sytuację wewnętrzną w kraju. Dlatego też wówczas możliwe było upamiętnienie pierwszej rocznicy wybuchu Powstania. Tuż przed nią, 6 lipca podczas manifestacji na terenie Elektrowni Warszawskiej padło hasło budowy pomnika Powstania Warszawskiego, rozpoczęły się rozważania na temat jego kształtu oraz zbiórka pieniędzy. Do sprawy powrócił rok później *Express Wieczorny*, zaś w 1947 r. nawet doszło do powołania Komitetu Budowy Pomnika Powstania, w którym znaleźli się członkowie najwyższych władz komunistycznych (m.in. Bolesław Bierut czy Józef Cyrankiewicz). Dalszego ciągu jednak nie było...

W 1945 możliwe okazało się również ufundowanie pomnika Powstańców Warszawskich w Słupsku. Jego odsłonięcie nastąpiło 15 września 1945 r., a stanął on na Placu zwanym już wówczas Placem Powstańców Warszawskich. Ten prowizoryczny, wzniesiony z desek pomnik, symbolizujący mur warszawski, na którego tle Niemcy dokonywali masowych egzekucji Polaków, po roku groził zawaleniem. Dlatego w maju 1946 r. zapadła decyzja o wzniesieniu w miejscu dotychczasowego pomnika „coś naprawdę godnego”. Zgromadzone przez społeczny Komitet Budowy Pomnika środki pochodzące z darów i ofiar mieszkańców Słupska pozwoliły na bardzo szybką realizację nowego pomnika, którego projektantem był Jan Małeta. Uroczyste odsłonięcie i poświęcenie pomnika odbyło się 15 września 1946 r. Przez wiele lat

słupski monument był jedynym tego rodzaju w Polsce („Słupsk - więcej niż myślisz“).

Również w 1946 r. na warszawskim cmentarzu powązkowskim odsłonięty został pomnik „Gloria Victis” - Chwała Pokonanym. Było to jedyne miejsce w Warszawie, w którym udało się przeforsować budowę widomego symbolu walk powstańczych. Konkurs na jego projekt został zorganizowany w lutym 1946 r. Zwycięski projekt miał formę wysokiego obelisku z czarnego marmuru i został zrealizowany i odsłonięty w drugą rocznicę wybuchu Powstania, 1 sierpnia 1946 r. (Rozwadowski 2006, 54).

„Pomnik Armii Krajowej”, znany jako „Gloria Victis”, zostaje odsłonięty 1 sierpnia 1946 roku na Wojskowych Powązkach; od tej pory w każdą rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego mieszkańcy stolicy oddają tam hołd jego żołnierzom. © MPW

Wraz ze wzmocnieniem swojej władzy komuniści zaczęli wyciszać ten temat, jednakże w latach 1946-1947 wciąż jeszcze istniała szansa publikacji tekstów o Powstaniu. Jak wspomina Władysław Bartoszewski, w okresie tym pisał o Powstaniu na łamach *Gazety Ludowej* Mikołajczykowskiego PSL czy w katolickim *Tygodniku Warszawskim* (Dyskusja panelowa 2008, 284). Kolejne posunięcia władz nie pozosta-

wiały jednak złudzeń, w jakim kierunku zmierza sytuacja. 28 września 1946 uchwałą Rady Ministrów obywatelstwa polskiego pozbawieni zostali wybrani polscy oficerowie przebywający na emigracji, w tym gen. Antoni Chruściel ps. Monter, dowódca Powstania (Sawicki 2006, 46). Co ciekawe, gdy po zmianach 1956 r. na fali „odwilży” gen. Chruściel wystąpił do Gomułki z wnioskiem o przywrócenie obywatelstwa, nie doczekał się nawet odpowiedzi. Na coraz większe utrudnienia napotykali też bliscy Powstańców pragnący po ekshumacji ich ciał dokonać pochówku na cmentarzu wojskowym - wiosną 1947 r. pułkownik Jan Mazurkiewicz ps. Radosław interweniował u władz: „*w kaplicy przy cmentarzu znajduje się wiele trumien nieopogrzebanych od jesieni*” (Wawrzyniak 2009, 77).

Po zakończeniu operacji zdobywania pełni władzy w kraju komuniści postanowili siłowo rozprawić się z Powstańcami. Masowe aresztowania żołnierzy Armii Krajowej rozpoczęły się 24 grudnia 1948. Najgłośniejsza zorganizowana akcja skierowana była przeciw żołnierzom Batalionu „Zośka” (jednej z najsłynniejszych i najlepiej wyszkolonych jednostek bojowych AK). Co najmniej 37 jego członków spośród 253, którzy przeżyli wojnę było poddanych prześladowaniom (Pietrzak 2008, 12-13). Najtragiczniejszy los spotkał Jana Rodowicza ps. Anoda, który zginął w niejasnych okolicznościach w areszcie. Aresztowania dotyczyły także żołnierzy pozostałych jednostek Zgrupowania „Radosław” z jego dowódcą, pułkownikiem Janem Mazurkiewiczem na czele.

Do 1948 r. kolejne rocznice wybuchu Powstania mogły być oficjalnie czczone, choć każda kolejna coraz skromniej. Wciąż odbywały się wówczas m.in. uroczystości obchodowe na cmentarzach: powązkowskim oraz wolskim (w 1948 r. po raz pierwszy bez udziału władz). Wraz z konsolidacją władzy i zaostrzeniem kursu wobec Powstańców, wprowadzone zostało niemal całkowite embargo na pamięć o Powstaniu - żadnych uroczystości obchodowych, żadnych publikacji, żadnej zgody na publiczne oznaki pamięci. W okresie tym jakiegokolwiek przejawy publicznej pamięci o Powstaniu wiązały się z osobistym ryzykiem - np. odwiedzający Cmentarz Wojskowy na Powązkach byli legitymowani i pytani o cel wizyty. Na samym cmentarzu zaś powstańcze groby niszczały a pomnik „Gloria Victis” został zdewastowany.

Jedyne publikacje, jakie wówczas dopuszczano do obiegu były wyjątkowo obrzydliwymi paszkwilami na Powstanie. Reżim dosko-

nale zdawał sobie sprawę, że kluczem do sukcesu jest indoktrynacja młodzieży, dlatego wydawane na początku lat 50. szkolne podręczniki pełne były nachalnej i prymitywnej propagandy: *„Reakcja polska skupiona wokół rządu polskiego w Londynie wiedziała, że przegrywa. Prowadzone w Moskwie pertraktacje jej przedstawicieli z przedstawicielstwem PKWN zawiodły. Zdecydowana na wszystko, byleby nie dopuścić do utworzenia Polski Ludowej, reakcja londyńska wydała kierownictwu AK w kraju zbrodniczy rozkaz: wywołać powstanie w Warszawie. Upatrzeni na przywódców Powstania kierownicy AK związani byli z okupacyjnymi władzami i Gestapo [sic! - PU]. Mieli oni opanować stolicę i uchwycić władzę, aby za wszelką cenę nie dopuścić do niej demokratycznego rządu polskiego [pod tym określeniem krył się narzucony reżim komunistyczny - PU]“* (cyt.: Żaryn 2008, 142).

Podobnie cynicznie i nieuczciwie Powstanie Warszawskie przedstawiała literatura socrealistyczna. W 1951 r. Kazimierz Brandys w powieści *Człowiek nie umiera* pisał: *„w pierwszych dniach października hrabia Bór-Komorowski, wystraszony skutkami swojej zbrodni, spłoszony jak szczur dymem płonącego miasta i widokiem podstępnie przelanej krwi, której był hojnym szafarzem, rozwścieczony wreszcie niemiłą sytuacją, obnażającą zbyt jaszkrawo zdradę ‚londyńskiego‘ dowództwa, które pod hasłem powstania przeciw hitlerowskiemu okupantom usiłowało pchnąć młodzież warszawską przeciw wyzwoleniczym armiom ludowym, radzieckiej i polskiej - wystraszony, spłoszony i rozwścieczony tym wszystkim pojechał hrabia ‚Bór‘ do Ożarowa. Tam, w kwatrze dowódcy SS von dem Bacha, po przyjacielskiej gawędzie, w której obydwaj generałowie odnaleźli wspólnych przodków po kądzieli - podpisano akt kapitulacji“* (cyt.: Buryła 2008, 153).

Okres ten, określony przez prof. Bartoszewskiego mianem „kompletnej śruby cenzorskiej“, trwał kilka kolejnych lat. Pierwsze symptomy jej poluzowania pojawiły się w 1954, już po śmierci Stalina, kiedy to Komitet Centralny PZPR po raz pierwszy od 1948 r. wyraził zgodę na uroczystości obchodowe z okazji dziesiątej rocznicy Powstania. Ich scenariusz był oczywiście ściśle pod kontrolą komunistów, ceremonia była skromna, jednakże była to pierwsza od lat okazja, by oficjalnie oddać hołd Powstańcom.

Pamięć Powstania Warszawskiego w społeczeństwie, mimo że przez lata brutalnie zwalczana przez komunistów, przetrwała jako silny mit wolnościowy nawet najciemniejsze lata stalinizmu. Gdy tylko nastąpiło poluzowanie gorsetu oficjalnej propagandy wraz z „odwilżą“ w 1956, eksplodowała z wielką siłą. Liberalizacja cenzury, uwolnienie

żołnierzy AK z więzień (uchwalona w kwietniu 1956 r. amnestia objęła około 10 tysięcy więźniów politycznych) (Wawrzyniak 2009, 172) oraz rezygnacja z najbardziej prymitywnych haseł propagandowych, dały głęboki oddech (limitowanej oczywiście) wolności. Nastąpiła „eksplozja zbiorowej pamięci“, zaś państwo straciło pełny monopol w tej dziedzinie. W 1956 i 1957 r. udział w powstańczych uroczystościach rocznicowych był masowy i spontaniczny. Środowiska powstańcze okazały się być prężne i dobrze zorganizowane oraz zdolne przyciągnąć setki tysięcy ludzi. Władze komunistyczne były zaskoczone wydarzeniami, które nieco wymknęły się spod ich kontroli.

5 sierpnia 1945 roku jako jeden z pierwszych odsłonięty zostaje na Cmentarzu Bródnowskim pomnik ku czci rozstrzelanych w Powstaniu Warszawskim. © MPW/Photo D. Smoszewska

Wraz z rozpoczęła się publiczna dyskusja w mediach. Rozpoczął ją artykuł w tygodniku *Po prostu* autorstwa Jana Olszewskiego, Walego Namiotkiewicza i Jerzego Ambroziewicza. Napisali oni: *„Wyrzadziliśmy tym ludziom wielką krzywdę, wyrządziliśmy może jeszcze większą krzywdę naszej sprawie. Tę krzywdę trzeba jak najszybciej naprawić. Dokonać moralnej rehabilitacji wielkiej części naszego pokolenia - byłych żołnierzy AK“* (cyt.: Machcewicz 2008, 92). Przez następny rok opublikowanych zo-

stało wiele tekstów poświęconych Powstaniu Warszawskiemu w tym olbrzymia monografia militarna Powstania pióra pułkownika Adama Borkiewicza *Powstanie Warszawskie* czy album fotograficzny *Dni Powstania* autorstwa Stanisława Kopfa i Jana Grużewskiego.

Wraz z odwilżą odżyła koncepcja utworzenia w Warszawie pomnika poświęconego pamięci Powstania. Ideę przywołał dziennik *Życie Warszawy*, zaś 30 lipca 1956 r. Stołeczna Rada Narodowa podjęła decyzję o budowie pomnika „Bohaterów Warszawy”. Decyzja ta była znamienna - wciąż obowiązywała oficjalna linia zakazująca gloryfikacji samego Powstania, władze stolicy postarały się również nie czcić samych szeregowych Powstańców ani nawet „ludu Warszawy” z okresu Powstania - nowo projektowany pomnik miał upamiętniać - jak mówił jeden z autorów uchwały - „wszystkich bohaterów”. Wkrótce rozpoczęła się zbiórka pieniędzy na pomnik, a w lutym 1957 r. ogłoszony został konkurs na jego projekt. Ponieważ nie przyniósł on rozstrzygnięcia, ogłoszony został drugi konkurs, tym razem zwieńczony sukcesem. Autorzy zwycięskiego projektu musieli jednak przystać na jego znaczącą modyfikację i rezygnację z przedstawienia barykad, jako motywu zbyt wprost nawiązującego do Powstania (Rozwadowski 2006, 402-403). Ostatecznie pomnik został odsłonięty dopiero w 1964 r.

W 1956 r. powstał pierwszy i do dziś jeden z najważniejszych filmów poświęconych powstańczej tematyce - *Kanał* Andrzeja Wajdy. Rok później nakręcona została *Eroica* Andrzeja Munka, zaś w 1959 r. - *Kamienne niebo* Ewy i Czesława Petelskich. Polska kinematografia również przeżywała okres rozkwitu i poluzowania cenzury. Zwłaszcza pierwszy ze wspomnianych filmów wywołał dość gorącą dyskusję i liczne głosy krytyczne (głównie zarzucające, że obraz Powstania w nim przedstawiony odbiegał od prawdziwego), odbił się też szerokim echem w społeczeństwie. *Kanał* na długie lata wyznaczył ramy dyskusji o Powstaniu w sztuce filmowej - wyznaczone zostały granice cenzury, tego, co można powiedzieć publicznie oraz tabu (Kurz 2008).

Zarówno *Kanał* jak i *Eroica* uzyskały akceptację władz. O ich walo-rach pisał krytyk filmowy do Wydziału Kultury KC: „[Wajda] po VIII Plenum zrobił *Kanał*, piętnujący polityczną stronę Powstania Warszawskiego, przy całym szacunku dla jego szeregowych żołnierzy. Niedługo po *Kanale* weszła na nasze ekrany znakomita *Eroica* Munka - racjonalistyczna rozprawa z polskimi mitami narodowymi i skłaniająca do rozsądku; film wciąż za mało doceniany” (cyt.: Machcewicz 2008, 102). Niezależnie od tego, że nie

wszystkie oceny można w pełni zaakceptować, w wypowiedzi tej łatwo odnaleźć znane już wcześniej tropy z przeciwstawianiem żołnierzy do-wództwu (w tym przypadku - „politycznej stronie Powstania”).

Od początku „odwilży” władze podjęły próbę zdyskontowania pamięci i tradycji Powstania dla własnych celów. Silnie eksponowano zatem wątek wspólnej walki przeciw okupantowi, budowano mit jedności ruchu oporu i jego wspólnej walki o Polskę Ludową. Na okładce wydanego 1 sierpnia 1957 r. przez popularny warszawski tygodnik *Stolica* numeru specjalnego pt. *Powstanie Warszawskie w ilustracji* czytamy: „W XIII rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego cały Naród złoży hołd powstańcom, tym z Armii Krajowej i tym z Armii Ludowej, i tym, którzy nie należąc do żadnej organizacji oddali swe życie w walce z okupantem hitlerowskim. W dniu tym wszyscy czcić będą pamięć bohaterskich żołnierzy i Armii, którzy polegli na Przyczółku Czerniakowskim” (*Stolica* 1957).

Zorganizowana z inicjatywy społecznej uroczystość przy zbiorowej mogile powstańczej w parku Dreszera w pierwszą rocznicę Powstania. © MPW/Photo R. Witkowski.

Przed żołnierzami AK szeroko otwarte zostały drzwi Związku Bojowników o Wolność i Demokrację - najpotężniejszej organizacji kombatanckiej (de facto monopolisty na tym polu) - choć w momencie

powołania do życia w 1949 r. organizacja ta wydała manifest mówiący, że nie ma w niej miejsca dla byłych żołnierzy AK. W wyniku „odwilży” Powstańcy mogli nie tylko zostać członkami ZBoWiD (postawy wobec tego zagadnienia były różne - jedni uważali, że należy wykorzystywać każdą okazję, by działać, inni sprzeciwiali się jakimkolwiek przejawom współpracy z reżimem), ale również zajmować eksponowane stanowiska - w grudniu 1956 r. na stanowisko wiceprezesa został powołany pułkownik Jan Rzepecki (który odmówił przyjęcia funkcji) (Wawrzyniak 2009, 179), zaś w 1959 r. - major Zygmunt Netzer (przyjął stanowisko) (Wawrzyniak 2008, 109). Ówczesny prezes Związku, Mieczysław Moczar, promował hasła o „unikaniu podziałów” oraz „jednej wielkiej kombatanckiej rodzinie”, kreując obraz, wedle którego wszyscy walczyli z Niemcami o wspólną sprawę (Wawrzyniak 2008, 116).

W 1956 r. pamięć Powstania odegrała jeszcze jedną - kto wie, czy nie najważniejszą - rolę. Historycy opisujący wydarzenia, które w czerwcu tego roku rozegrały się na ulicach Poznania, gdy tłumy robotników wystąpiły przeciwko komunistycznej władzy, są zgodni w ocenie. Fakt, że po raz pierwszy w nowożytnej historii Polacy w sytuacji insurekcyjnej nie wywołali ogólnonarodowego powstania i czerwiec 1956 r. w Poznaniu nie skończył się tak, jak październik tegoż roku w Budapeszcie, był w dużej mierze efektem traumatycznej pamięci o hekatombie w Warszawie 12 lat wcześniej.

„Karnawał wolności” nie trwał zbyt długo i wkrótce sytuacja zaczęła się zmieniać. Inwigilacja Powstańców nigdy nie została zawieszona (1 sierpnia 1956 r. grupy Powstańców na Powązkach były nadal dyskretnie obserwowane i fotografowane przez funkcjonariuszy bezpieczeństwa), niedługo zaś reżim postanowił znów usztywnić swoją linię. Pierwszym sygnałem tego zwrotu było zamknięcie tygodnika *Po prostu* w 1957 roku. W 1958 Wydział Propagandy i Agitacji KC PZPR przedstawił dokument z wytycznymi na zbliżające się obchody rocznicy wybuchu Powstania: *„dążyć należy do uniknięcia błędów, które popełniono [...] w roku ubiegłym. W bieżącym roku należy zawęzić zasięg i ilość obchodów i imprez, jak również zawęzić kampanię prasowo-radiową, przy równoczesnej trosce o właściwe polityczne oświecenie źródeł i przebiegu Powstania Warszawskiego”* (Sawicki 2008, 19). Ograniczenie obchodów i wzmocnienie cenzury przyniosło rezultaty - w 1960 roku ten sam Wydział napisał, że *„przezwyjęczono zalew literatury AK-owskiej”* (Sawicki 2008, 17).

Metodą na ograniczenie pamięci o Powstaniu stało się również ograniczanie jego zasięgu do poziomu lokalnego. Po ogólnopolskim wybuchu społecznej pamięci z lat 1956-1957 reżim dołożył wielu starań, by sprowadzić Powstanie Warszawskie do wymiaru lokalnego. Ostatnie informacje w prasie centralnej o uroczystościach w Szczecinie, Krakowie i Opolu pojawiły się w 1957 r. (Sawicki 2006, 48), później rocznicowe obchody ograniczano do coraz skromniejszych uroczystości w Warszawie. W 15. rocznicę wybuchu Powstania Warszawskiego udział wzięli jedynie przedstawiciele warszawskich władz partyjnych (Machcewicz 2008, 102). Była to bardzo wygodna dla komunistów linia interpretacyjna, gdyż sprowadzenie Powstania do poziomu wydarzenia lokalnego, odzierało je z najgroźniejszego dla nich elementu państwowotwórczego. Upamiętnianie wprawdzie wielkiej, ale jednak tylko - bitwy miejskiej - pozwalało „zapomnieć” o fakcie, że realnie walcząca w 1944 r. Warszawa była wolną Polską z w pełni legalnymi władzami.

Ponowne ograniczenie swobody dyskusji i pamięci o Powstaniu z końca lat 50. nie oznaczało jednakże powrotu do ery stalinowskiej. Powstańcy nie byli już więzieni za samą przynależność do AK, uroczystości rocznicowe, choć skromne, wciąż były organizowane, zaś dyskusja o pomniku - obecna w debacie publicznej. Zmiana roku 1956 pozwoliła utrzymywać mit Powstania Warszawskiego przynajmniej do pewnego stopnia w oficjalnym obiegu. Z drugiej wszakże strony paradygmat ideologiczny reżimu komunistycznego, przeciwstawiający bohaterskich, zwykłych żołnierzy reakcyjnemu, sanacyjnemu dowództwu, został trwale ustanowiony na kolejnych kilka dekad.

Pamięć o Powstaniu w Getcie Warszawskim w latach 1945 - 1960

Tło społeczno-polityczne

Problematyka manipulowania pamięcią powstania w getcie warszawskim przez władze komunistyczne po zakończeniu II wojny światowej doczekała się kilku ważnych opracowań w polskiej historiografii, szczególnie w ostatnim okresie. Należy wymienić tu przede wszystkim pracę Renaty Kobylarz (2009). Zagadnieniem tym interesowała się także Krystyna Kersten (1992) oraz Marcin Kula (2004). Analizy tematu podejmowali się Jacek Leociak (2000), Marci Shore (1998), Alina Cała (2000), Michael Steinlauf (2001). Spośród opracowań omawiających tło

społeczno polityczne Polski ludowej należy wymienić prace Bożeny Szaynok (2000; 2001; 2004), Augusta Grabskiego (2002; 2004), a także Grzegorza Berendta (2006).

Na sposób ukazywania powstania w getcie warszawskim przez komunistyczną propagandę w omawianym okresie miały wpływ wydarzenia międzynarodowe takie jak: rozpoczęcie zimnej wojny (1946), powstanie państwa Izrael (1948) i początek konfliktu bliskowschodniego oraz śmierć Józefa Stalina (1953), a następnie XX Zjazd Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (1956) i zaistniała po nim tzw. „odwilż”. Wizerunek Powstania w Getcie Warszawskim był przede wszystkim determinowany przez wydarzenia w kraju, na które wpływał europejski układ sił po II wojnie światowej doprowadzając do stworzenia z Polski satelity ZSRS. Były to wydarzenia: powstanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (1945), referendum ludowe (1946), utworzenie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (1948), brutalne represje i wyniszczanie w okresie stalinowskim działaczy polskiego ruchu niepodległościowego (w tym weteranów podziemnej Armii Krajowej i Powstania Warszawskiego), a następnie wejście w życie konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1952), a później objęcie władzy przez ekipę Władysława Gomułki, który został i sekretarzem Komitetu Centralnego PZPR (1956).

Według różnych danych wojnę przeżyło ok. 350-500 tys. polskich Żydów. Największe skupiska osiedlenia znajdowały się w miastach: Wrocław (45 tys.), Łódź (16 tys.), Katowice (8 tys.), Kraków (7,5 tys.), Warszawa (5 tys.). W miejscach tych rodziło się po gehennie wojny społeczne życie ludności żydowskiej, powstawały szkoły, placówki kulturalne. Na terenie kraju działała żydowska organizacja charytatywna *American Jewish Joint Distribution Committee* (Joint) wspierając materialnie ludność ocalałą z zagłady. W środowisku działaczy społeczno-politycznych doszło do starcia dwóch koncepcji: syjonistycznej podkreślającej narodowe aspekty etosu judaistycznego, łącznie z emigracją do Palestyny i komunistycznej, opartej ideologicznie na modelu sowieckim zakładającym budowę socjalistycznego państwa i społeczeństwa. W kraju legalnie działały partie syjonistyczne: Zjednoczenie Syjonistów Demokratów Ichud, Ha Szomer ha-Cair, Poalej Syjon prawica, Poalej Syjon lewica, He-Chaluc. Nurt socjalistyczny reprezentowali działacze Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego w Polsce (Bund) oraz Polskiej Partii Robotniczej. Jeszcze w 1944 r. został utwo-

rzony Centralny Komitet Żydów w Polsce, który stanowił polityczną reprezentację Żydów wobec władz polskich oraz organizacji żydowskich za granicą. Komitet zrzeszał działaczy zarówno socjalistycznych, jak i syjonistycznych, ale coraz wyraźniej kontrolowały go agendy Polskiej Partii Robotniczej.

Obelisk upamiętniający miejsce śmierci Mordechaja Anielewicza odsłonięty na szczycie kopca w 1946 r. © Photo D. Klimaszewska

Głównym celem komunistycznej propagandy w czasie tworzenia socjalistycznego państwa było kreowanie żydowskiego tworzenia jako wystąpienia robotniczych sił żydowskich wspieranych ofiarnie przez żołnierzy Gwardii Ludowej i Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Za wszelką cenę starano się przy tym zdyskredytować polskie podzie-

mie zbrojne na czele z Armią Krajową i Delegaturą Rządu RP na Kraj przedstawiając ich gnuśność, kunktatorstwo, podkreślając antysemickie poglądy. Pomijano milczeniem pomoc jaką powstańcy żydowscy otrzymali od Armii Krajowej oraz marginalizowano działalność Rady Pomocy Żydom „Żegota”. Komunistyczny establishment partyjny dążył przede wszystkim do ideologicznego zawłaszczenia etosu Powstania w Getcie wyolbrzymiając rolę czynników lewicowych w prowadzonej walce. Uroczyste obchody rocznicy powstania miały za zadanie ukazać światu splendor tolerancyjnego socjalistycznego państwa, a także zademonstrowanie na arenie międzynarodowej jedynie słusznej siły sprawującej władzę w Polsce. Kultywowanie pamięci walki Żydów warszawskich zostało w rękach komunistów uprzedmiotowione. Propagandzie partyjnej chodziło o zastąpienie kultem pamięci Powstania w Getcie idei Powstania Warszawskiego, które wybuchło rok po wystąpieniu w dzielnicy żydowskiej. W propagandowej retoryce pomijano oprócz tego wielobarwność żydowskich ugrupowań, które znalazły się w szeregach powstańczych. W oficjalnej wykładni bohaterami mogli być tylko żydowscy socjaliści - prawo do chwały odbierano syjonistom, którzy reprezentowali poglądy przeciwne do komunistów. Aby uwznioślić rangę partyjnych obchodów rocznicowych władze, które umiejętnie manipulowały pamięcią powstania, zgodziły się na odsłonięcie miejsc upamiętniających żydowskich bojowników. Pierwszy pomnik Bohaterów Getta, tzw. „symboliczny grób bojowników”, został odsłonięty w kwietniu 1946. Stanowiła go tablica w kształcie koła z wyciętym liściem palmowym – symbolem męczeństwa (o czym w dalszej części). Odsłonięcie drugiego pomnika miało miejsce w 1948 r. Był to jedenastometrowy monument (pomnik Bohaterów Getta) autorstwa rzeźbiarza Natana Rappaporta. Projekt memorialny został opracowany we współpracy z architektem Leonem Markiem Suzinem.

Władze zmierzały do uformowania schematu przebiegu uroczystości. Stworzono przy tym hierarchę poszczególnych czynności realizowanych podczas ceremonii składania wieńców u stóp pomnika oraz w trakcie trwania odbywanej tradycyjnie co roku oficjalnej akademii. Określoną, ściśle przestrzeganą precedencję uzyskiwały formuły przemówień dostojników partyjnych i państwowych. Komuniści dążyli do kontrolowania wystąpień oraz ingerowania w teksty prelekcji wygłaszanych podczas uroczystości obchodowych. Idea obchodów, które jeszcze w 1948 r. miały międzynarodowy charakter, stopniowo ulega-

ła przeobrażeniu. Środowiska partyjne zaczęły przejmować kontrolę nad uroczystymi formami manifestacji pamięci o Powstaniu w Getcie Warszawskim. Zawłaszczano sobie również wspomnienie o przywódcach powstania, na przykład Mordechaju Anielewiczu, którego jeszcze w połowie lat 40 przedstawiano jako działacza blisko współpracującego z komunistami, już u schyłku tej dekady ukazywano jako zagorzałego komunistę.

Pod koniec lat czterdziestych okazało się, że w świeżo powstałym państwie Izrael środowiska komunistyczne nie mają szansy na wiodącą rolę w kierownictwie politycznym. Państwo żydowskie zwracało się w stronę USA, a dla ZSRS nie pozostało nic innego jak podczas zaoogniającego się konfliktu bliskowschodniego wspomóc kraje arabskie. W państwie Stalina rozpętały się represje wymierzone w żydowskich intelektualistów, trwające w latach 1948-52. Wybitnych działaczy mordowano, organizowano procesy „syjonistyczno-imperialistycznych spiskowców”. Także w Polsce nastąpił czas gwałtownego zwalczania organizacji syjonistycznych, które nie miały racji bytu w socjalistycznym państwie. Nasiliły się też tendencje emigracyjne Żydów do Palestyny. W połowie 1951 r. w Polsce mieszkało 60 – 80 tys. Żydów. Życie polityczne i społeczne Żydów zostało zdominowane przez komunistów działających w powstałej w 1948 r. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Organizacje syjonistyczne zostały zdelegalizowane. W miejsce Centralnego Komitetu Żydów w Polsce utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Działalność Joint'u została zakazana. Władze państwowe dążyły do pozbycia się z kraju sił reprezentujących przeciwną opcję polityczną.

Coraz mocniej dawały się odczuć zakusy komunistów narzucenia społeczeństwu własnej wizji żydowskiej walki zbrojnej. Dekoracje towarzyszące obchodom rocznicowym projektowano w ten sposób, że w centrum umieszczano portrety Józefa Stalina i I sekretarza KC PZPR Bolesława Bieruta, a dopiero pod nimi miejsce znajdowały zdjęcia przywódców żydowskiego ruchu oporu: Anielewicza, Józefa Lewartowskiego, Andrzeja Szmidta.

Komuniści manipulowali uroczystościami rocznicowymi. Śmierć Stalina (5 marca 1953 r.) wyprzedziła obchody 10 rocznicy powstania. Władze partyjne wymagały, aby w przemówieniach rocznicowych podkreślać rolę wodza sowieckiego jako wyzwoliciela narodów. Z tekstów przemówień wygłoszonych podczas uroczystości obchodowych wy-

nikało, że odpowiedzialność za zagładę ludności żydowskiej ponoszą przede wszystkim syjoniści. Zwracano uwagę na właściwe upolitycznienie przemówień (Kobylarz 2009).

Bezpośrednim świadectwem „odwilży” po śmierci Stalina stanowiły hucznie odbywane rocznice powstania w latach 1955 i 1956, które przybrały charakter międzynarodowy. Do Polski przybyły m.in. delegacje z USA, Kanady i Francji. W publikacjach zaczęto powracać do opisywania wspólnej walki podczas powstania różnych frakcji żydowskich ramię w ramię syjonistów, komunistów, bundowców, działaczy religijnych i ateistów. Częściowo zrehabilitowano także weteranów Armii Krajowej, którzy powracali do domu z komunistycznych więzień i katorżni. W publikacjach można było pisać o równoprawnym ich udziale w walce z Niemcami u boku Gwardii Ludowej. Zaczęto mówić także o pomijanym dotąd wątku, jak pomoc Polskiego Państwa Podziemnego udzielana powstańcom w getcie.

Pomnik Bohaterów Getta w Warszawie, od strony ulicy Ludwika Zamenhofa.
© Photo D. Klimaszewska

Historiografia, eseistyka, publicystyka

Powstanie w Getcie Warszawskim już od końca wojny znajdowało się w kręgu zainteresowań gremiów partyjnych. Tuż po jej zakończeniu w 1945 r. Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej opublikowało małą książeczkę: *Powstanie w getcie warszawskim 1943. Zbiór dokumentów* (1945). Organizacją zajmującą się m.in. dokumentowaniem dziejów Żydów w czasie II wojny światowej w tym Holokauście oraz Powstania w Getcie Warszawskim była działająca od 1944 r. Centralna Żydowska Komisja Historyczna stanowiąca organ Centralnego Komitetu Żydów w Polsce. Spośród dorobku komisji w interesującym nas okresie należy wymienić pracę Józefa Kermisza: *Powstanie w getcie warszawskim* (19.IV. – 16.V.1943) (Łódź 1946).

W 1947 r. w rezultacie przekształcenia komisji został założony Żydowski Instytut Historyczny. W 1948 r. ukazał się pierwszy numer czasopisma poświęconego dziejom Żydów w języku jidysz *Bleter far Geszichte*. Od 1949 r. zaczął się ukazywać polskojęzyczny *Biuletyn Informacyjny Żydowskiego Instytutu Historycznego*, który w 1950 r. zmienił nazwę na *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (BŻIH). W czasopiśmie zaczęto publikować gromadzone materiały dotyczące Powstania w Getcie Warszawskim. W dziesiątą rocznicę powstania opublikowano materiały: *Likwidacja agentów gestapo w czasie powstania. Z dziennika nieznannej autorki*⁵¹, relację Bronisława Mirskiego, *Przygotowania do powstania i pierwsze boje na terenie szczotkarzy*⁵². Dyrektor Żydowskiego Instytutu Historycznego Bernard Mark opublikował w 1951 r. pracę: *Ruch oporu i geneza powstania w getcie warszawskim w świetle ostatnio odnalezionych materiałów Podziemnego Archiwum Getta* (BŻIH, nr 1, I-VI 1951, s. 3 – 26). Trzy lata później na łamach biuletynu ukazała się również edycja jego autorstwa: *Nowe dokumenty dotyczące ruchu oporu i powstania w getcie warszawskim* (BŻIH, nr 1-2 (9-10), I-VI 1954, s. 288-302). Spośród publikacji Bernarda Marka należy wymienić oprócz tego: *Powstanie w getcie warszawskim. Dokumenty i materiały* (zebr. i oprac. B. Mark, Warszawa 1953); *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg* (Warszawa 1953, 1954); *Powstanie w getcie warszawskim* (Warszawa 1955);

⁵¹ Anonimowa relacja nr 301/5120 ze zbiorów Archiwum ŻIH, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 1 (5), I-III 1953, s. 187 – 188.

⁵² Relacja nr 301/5006 ze zbiorów Archiwum ŻIH, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 1 (5), I-III 1953, s. 182 – 186.

Walka i zagłada warszawskiego getta (Warszawa 1958, 1959). Wśród publikacji o powstaniu w żydowskiej dzielnicy na uwagę zasługuje praca ostatniego dowódcy Żydowskiej Organizacji Bojowej następcy Mordechaja Anielewicza – Marka Edelmanna (*Getto walczy. Udział Bundu w obronie getta warszawskiego*, Warszawa 1945).

W prasie publikowano artykuły znanych publicystów i badaczy podejmujących temat Powstania w Getcie Warszawskim takich jak: Bernard Mark (*Głos Ludu* 18. 4. 1946), Józef Kermisz (*Polska Zbrojna* 18. 4 1948), Grzegorz Smolar (*Trybuna Wolności* 15. – 21. 4. 1953), Szczesny Dobrowolski (*Głos Ludu* 19. 4. 1947) czy Marek Edelman (*Robotnik* 19. 4. 1945). Znajdowały się tu popularno-naukowe eseje omawiające przebieg walk powstańczych czy felietony publicystyczne dotyczące określonych obchodów rocznicowych, a także wystąpienia przedstawicieli władz państwowych: oświadczenie premiera Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej Edwarda Osóbki Morawskiego złożone 19 kwietnia 1945 r. (*Robotnik* 19. 4. 1945; *Rzeczpospolita* 19. 4. 1945) oraz wystąpienie wiceministra obrony narodowej gen. Mariana Spychalskiego wygłoszone na „uroczystej akademii” 19 kwietnia 1948 r. (*Polska Zbrojna* 20. 4. 1948). W felietonach porównywano powstanie do starożytnej bitwy z czasów II wojny perskiej (480 r. p. n. e.): „Powstanie getta warszawskiego – to wqówż termopilski walczącej Warszawy...” (*Polska Zbrojna* 19. 4. 1945). Pisano, że powstanie było „szancem demokracji i wolności” (ibidem) oraz „zwycięstwem poległych” (*Głos Ludu* 18. 4. 1948), a także „drugą bitwą o Warszawę” („pierwszą” miała być chyba obrona Warszawy w 1939 roku, autor artykułu tego nie wyjaśnił (*Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy* 19. 4. 1947)). Wśród publikacji prasowych znajdujemy także próby edycji źródłowych m.in. fragmenty raportu tłumiącego powstanie SS-Oberführera Jürgena Stroopa (*Trybuna Ludu* 19. 4. 1957), a także odezw Żydowskiej Organizacji Bojowej (*Polska Zbrojna* 19. 4. 1945; *Głos Ludu* 19. 4. 1947) oraz list Mordechaja Anielewicza (*Życie Warszawy* 19. 4. 1947). Pojawiały się próby opracowania przebiegu walk w getcie na podstawie prasy konspiracyjnej 1943 roku (*Życie Warszawy* 19. 4. 1945) bądź relacji uczestników (*Polska Zbrojna* 19. 4. 1946). Obchodom rocznic towarzyszyły także publikacje wspomnień uczestników powstania. W wielu wydawnictwach rocznicowych nawiązywano do walki klasowej. W ostrych słowach atakowano rządy krajów zachodnich (*Trybuna Ludu* 19. 4. 1950; *Gazeta Robotnicza* 19. 4. 1951). Publikowane materiały miały na celu

wyolbrzymienie roli komunistów w walkach powstańczych. Jak wynika z analizy tekstów, ruch lewicowy przedstawiał się jako jedyna siła społeczno-polityczna działająca w getcie. Wyszydzano, spotwarzano i marginalizowano działalność Armii Krajowej i innych organizacji Polskiego Państwa Podziemnego. Uroczyste obchody rocznicowe traktowano jako okazja do zaatakowania wrogów politycznych (*Polska Zbrojna* 19. 4. 1945; *Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy* 19. 4. 1949).

Interesującym z punktu widzenia artystycznego jest publikowanie w prasie utworów lirycznych poświęconych pamięci powstańców, które powstawały w czasie walk na ulicach getta po drugiej stronie muru. W wydawnictwach periodycznych towarzyszących rocznicom powstania pojawił się mianowicie wiersz autorstwa Władysława Broniewskiego, *Żydom Polskim* (*Głos Ludu* 19. 4. 1946; *Polska Zbrojna* 19. 4. 1945), a także wiersz Jana Kotta, *Obrońcom ghetta* (19 kwietnia 1943) (*Głos Ludu* 19. 4. 1945).

Widok na kopiec i znajdujący się na nim obelisk upamiętniający miejsce śmierci Mordechaja Anielewicza i kilkudziesięciu powstańców, na rogu ulic Miłej i Stanisława Dubois. © Photo M. Wójciuk

Formy celebrowania uroczystości obchodowych

Materiał prasowy stanowi kopalnię wiedzy na temat różnych form obchodów rocznicowych. W omawianym okresie wykształcił się charakterystyczny schemat programu uroczystości rocznicowych odbywanych pod auspicjami establishmentu partyjnego. Mianowicie w godzinach południowych 19 kwietnia (data wybuchu powstania) następowała ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta, a po południu tego samego dnia odbywała się zazwyczaj „uroczysta akademicka” gromadząca dygnitarzy partyjnych i społecznych działaczy żydowskich, podczas której po okolicznościowych wystąpieniach poprzedzonych historycznym referatem o przebiegu walk („części oficjalnej”) następowała część artystyczna (wystąpienia wokalne, recytacje poezji, wystąpienia chórów bądź orkiestr reprezentacyjnych czy zespołów). W Warszawie coroczna „uroczysta akademicka” odbywała się w różnych salach reprezentacyjnych na terenie stolicy: w Teatrze Powszechnym przy ul. Zamoyskiego (19 kwietnia 1946), w sali „Roma” przy ul. Nowogródzkiej (19 kwietnia 1947, 18 kwietnia 1948), w sali Domu Kultury przy al. Wyzwolenia (19 kwietnia 1949, 18 kwietnia 1955), w Teatrze Narodowym (19 kwietnia 1950, 19 kwietnia 1953), w Teatrze Dramatycznym przy ul. G. Zapolskiej (19 kwietnia 1954 r.), w Filharmonii Narodowej przy ul. Jasnej (19 kwietnia 1956, 19 kwietnia 1957, 19 kwietnia 1959, 19 kwietnia 1960) i raz w Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki (20 kwietnia 1958). Czasem ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta następowała 19 kwietnia, a „uroczysta akademicka” następnego dnia (20 kwietnia). Władze dokładały starań by nadać obchodom rozmach międzynarodowy. Organizatorzy uroczystości dbali o schemat i rytualizację różnych form oficjalnych wystąpień. Mianowicie, ściśle przestrzegana była kolejność składania wieńców oraz następstwo poszczególnych prelegentów. Co ciekawe, koniecznością rytuału rocznicowego stał się uroczysty hołd oddawany powstańcom w obliczu obiektów o charakterze memorialnym. W Warszawie takim miejscem był pomnik Bohaterów Getta, ale na przykład we Wrocławiu, w którym nie było monumentu upamiętniającego żydowskich bojowników, ceremonie składania wieńców organizowano na Cmentarzu Oficerów Radzieckich, w dzielnicy Krzyki (Gazeta Robotnicza 18.-19. 4. 1953; ibidem 20. 4. 1960). Uroczystości

celebrowano oficjalnie w innych państwach, także na kontynencie amerykańskim, np. USA czy Argentynie, o czym donosiła prasa krajowa (Trybuna Ludu 22. 4. 1958).

W prasie znajdujemy informacje o wystawach organizowanych w budynku Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. W ramach uroczystości rocznicowych projektowano wystawy o tematyce historycznej, na których eksponowano obiekty muzealne, jak np. dokumenty, a także materiał ikonograficzny i fotograficzny, ale organizowano również wystawy prac plastycznych żydowskich twórców.

Uwieńczenie obrzędów obchodowych stanowiła niejednokrotnie ceremonia odznaczania weteranów Powstania w Getcie zarówno żyjących, jak i poległych, wyróżnianych pośmiertnie. W prasie publikowane były szczegółowe listy odznaczonych (Polska Zbrojna 20. 4. 1945; ibidem 20. 4. 1948; Trybuna Ludu 9. 5. 1958).

Periodyki codzienne donosiły także o różnych okolicznościowych wydarzeniach m.in. „wieczorach” - spotkaniach, na których podejmowano problematykę walki powstańczej (Życie Warszawy 19. 4. 1958; Trybuna Ludu 22. 4. 1958). Sygnalizowane były także terminy i charakter audycji radiowych emitowanych w okresie rocznicowym (Życie Warszawy 19. 4. 1945; Polska Zbrojna 18. 4. 1946).

Miejsca pamięci

W latach 1945 – 1960 zostało upamiętnionych kilka miejsc związanych z Powstaniem w Getcie w Warszawie. W 1953 r. odbudowaną ulicę poprowadzoną śladem przedwojennej ul. Gęsiej na warszawskim Muranowie (dzielnicy znajdującej się w granicach getta), nazwano imieniem dowódcy powstania, Mordechaja Anielewicza. Pięć lat później w ramach obchodów nazwiskiem żydowskiego działacza komunistycznego Józefa Lewartowskiego nazwano inną ulicę stołeczną, również na Muranowie (Życie Warszawy 20. – 21. 4. 1958).

Na Cmentarzu Żydowskim w Warszawie przy ul. Okopowej 49/51 spoczęły szczątki doczesne powstańców z getta. Prochy żydowskich bohaterów pochowane w kwaterach 12, 31 i 39 zostały uwieńczone obiektami memorialnymi. W kwaterze 12 został wzniesiony przez Natana Rapaporta Pomnik Bundowców i Cukunftowców. Monument stanął na grobie powstańców z getta Zalmana Fridricha, Gabriela Frysztorfa, Feigele Goldszteina, Jurka Błonesa oraz jego siostry Guty i brata Elieze-

ra (najmłodszego, trzynastoletniego powstańca getta). W kwaterze 31 znajduje się, odsłonięty także w interesującym nas okresie - Pomnik partyzantów oddziału Gwardii Ludowej im. Mordechaja Anielewicza w Warszawie. Postument został umieszczony na grobie 12 powstańców z getta walczących po upadku powstania w oddziałach partyzanckich w lasach wyszkowskich (Adek Jankielewicz, Szmulek Juskiewicz, Joel Junghajer, Józef Papier, Tola Rabinowicz, Michał Rozenfeld, Janek Szwarcfuks, Chaim ps. *Cyrenaika*, NN ps. *Edek*, NN ps. *Rachelka*, NN ps. *Rutka*, NN ps. *Stefan*) (Życie Warszawy 20. 4. 1950; Trybuna Ludu 20. 4. 1950). Z kolei w kwaterze 39 spoczęły dnia 25 kwietnia 1945 r. szczątki trojga powstańców z warszawskiego getta (Pola Ester, Hersz Berliński, Eliahu Erlich), którzy wzięli rok po likwidacji dzielnicy żydowskiej udział w Powstaniu Warszawskim. Polegli w walkach 27 września 1944 r. (Powałkiewicz and Jagielski 1999, 163).

Największym monumentem upamiętniającym Powstanie w Getcie Warszawskim odsłoniętym w interesującym nas okresie był i jest pomnik Bohaterów Getta autorstwa Natana Rapaporta odsłonięty 19 kwietnia 1948 r. (Robotnik 20. 4. 1948; Głos Ludu 20. 4. 1948; Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy 20. 4. 1948). Wzniesiono go na miejscu pierwszego starcia powstańców z siłami niemieckimi, na placu między dzisiejszymi ulicami Anielewicza, Karmelicką, Lewartowskiego i Zamenhofs. Pierwszym pomnikiem upamiętniającym Powstanie w Getcie są płyty znajdujące się w niedalekiej odległości na południe od pomnika Bohaterów Getta. Zostały odsłonięte 2 lata wcześniej w rejonie skrzyżowania ulic Anielewicza (wówczas ul. Gęsiej) i Zamenhofs (Głos Ludu 20. 4. 1946). Zwane były „symbolicznym pomnikiem” lub „symbolicznym grobem”. Pomnik wykonał Leon Marek Suzin pracujący w późniejszym okresie z rzeźbiarzem N. Rapaportem przy budowie pomnika Bohaterów Getta. „Symboliczny pomnik” wykonano w następujący sposób: na podwyższeniu została umieszczona płyta stylizowana na wąż do kanału. Na niej został wyryty napis: „*Tym, którzy polegli w bezprzykładnej bohaterskiej walce o godność i wolność narodu żydowskiego, o wolną Polskę, o wyzwolenie człowieka – Żydzi i Polacy*” (Życie Warszawy 20. – 22. 4. 1946). Obok umiejscowiono tablicę, na której został przedstawiony liść palmowy stanowiący symbol męczeństwa. Obok niego zaś wyryto hebrajską literę **ב** (*bet*), która jest pierwszą literą słowa *beresit* (**בראשית**) oznaczającego frazę „Na początku” rozpoczynającą pierwszą księgę Tory – Księgę Rodzaju. Obie płyty są otoczone

obramowaniem z czerwonego piaskowca, co przywodzi na myśl krew przelaną podczas walk powstańczych.

Dnia 19 kwietnia 1948 r. podczas uroczystości obchodowych, na których odsłonięto pomnik Bohaterów Getta, przecięto również wstęgę na tablicy z piaskowca zamontowanej na ocalonym z czasów wojny elemencie bramy Umschlagplatzu (niem. plac załadunku) na rogu ulic Dzikiej i Stawek (Robotnik 18. 4. 1948). Była to rampa kolejowa, którą Niemcy wykorzystywali podczas likwidacji dzielnicy żydowskiej i tłumienia Powstania w Getcie. Z tego miejsca odchodziły transporty ludności żydowskiej do obozów koncentracyjnych (m.in. do obozu koncentracyjnego na Majdanku w Lublinie oraz do obozów pracy w Trawnikach i Poniatowej) także do obozu zagłady w Treblince. Na tablicy został umieszczony napis w językach polskim, hebrajskim i jidysz: „*Z tego miejsca w latach 1942 i 1943 hitlerowscy ludobójcy wywieźli na męczeńską śmierć do obozów zagłady setki tysięcy Żydów. Cześć pamięci męczenników i bojowników żydowskich*”. Ocenia się, że przez Umschlag-

Pomnik Bohaterów Getta w Warszawie odsłonięty w 1948 r. © Photo D. Klimaszewska

platz przeszło w sumie 320 tys. Żydów. W 1988 r. w tym miejscu powstał Pomnik Umschlagplatz.

Miejszem upamiętnionym w interesującym nas okresie jest znajdujący się na tzw. Kopcu Anielewicza, kamień honorujący Bunkier Anielewicza, zlokalizowany w czasie Powstania w Getcie pod adresem Miła 18. Obecnie ten teren znajduje się na rogu ulic Miłej i Dubois. W tym miejscu 8 maja 1943 r. dowodzący powstaniem Mordechaj Anielewicz razem z 80 powstańcami popełnił samobójstwo. Po zakończeniu wojny nie przeprowadzono w tym miejscu ekshumacji. Z gruzów zniszczonych budynków mieszkalnych, w miejscu usytuowania bunkra usypano kopiec, na którym w 1946 r. ustawiono obelisk. Na kamieniu został wyryty napis w językach polskim, hebrajskim i jidysz: „*W tym miejscu 8 maja 1943 r. poległ śmiercią żołnierza komendant powstania w Getto Warszawy Mordechaj Anielewicz wraz ze sztabem Żyd. Org. Boj. i kilkudziesięcioma bojownikami żydowskiego ruchu oporu w walce przeciwko niemieckim okupantom*” (Powałkiewicz and Jagielski 1999, 158).

Zakończenie

Władze komunistyczne w latach 1945 – 1960 dążyły do zawłaszczenia pamięci Powstania w Getcie Warszawskim. Obchody rocznicowe traktowano instrumentalnie, celem zaakcentowania wkładu obozu komunistycznego w pokonanie Niemiec. Za najważniejsze uznano zwalczanie przeciwników politycznych przede wszystkim syjonistów. W propagandowej frazeologii starano się zniweczyć dokonania Armii Krajowej i Polskiego Państwa Podziemnego. Powstanie w Getcie Warszawskim miało stanowić przeciwwagę dla Powstania Warszawskiego. Obchody rocznicowe stały się okazją do ataków na wyimaginowanych wrogów jedynie słusznej doktryny socjalistycznej: imperialistów amerykańskich, syjonistów i polskich obszarników.

The Polish Uprisings

PAWEŁ UKIELSKI, MICHAŁ TOMASZ WÓJCIUK

Remembrance of the Warsaw Rising in the years 1945 – 1960

The Warsaw Rising was one of the most significant events in Polish history of the 20th century. It is not only because it was one of the greatest city battles waged during the Second World War, a battle that lasted more than 2 months and cost between 150-200 thousand lives. We can use such a statement also because:

1. It explains the identity of the city, the capital of Poland, that due to military struggle and the following action of expelling all the inhabitants, plunder and planned process of destruction was completely annihilated, and then, after the war, rebuilt but in completely different (Stalinist) manner.
2. It shows the cooperation of two inhuman, criminal totalitarian regimes during Second World War, as it was the last moment of their actual, although not formal collaboration in striving to destroy the Polish capital.
3. It allows us to understand the enslavement of Poland (and the whole of Central Europe) after the war.

But - the most important thing, especially in the context of commemoration of the Rising - the Warsaw Rising was a sovereign political decision of an independent Polish state. Its aim was to liberate the Polish capital city with Polish forces subordinated to the Polish Government in Exile, and taking of power by the Polish Underground State. Having experienced two cruel occupations - German and Soviet - the Poles were clearly aware what was on the Soviet agenda. They remembered two years of alliance between the Third Reich and the Soviet Union (1939-1941) and knew that the Red Army, approaching from the East, was fighting not to liberate Poland but to replace Nazi totalitarianism with their own, Communist totalitarian regime. The goal of the Warsaw Rising was to have the Polish capital liberated by Polish forces allowing the Poles to welcome the advancing Soviet troops as genial

hosts. It was the last attempt to save Poland from a communist regime and Soviet enslavement.

This short introduction presented above allows us to understand better the attitude of Communists to the Warsaw Rising. It is crucial in the context of commemoration of the Warsaw Rising in the 1944-1960 period. The Communist regime forced upon Poland after the war by Stalin and his Polish *poputchiks* could not tolerate the truth about the Warsaw Rising, which was intended, after all, to prevent Stalin from enslaving Poland. The truth about the Rising would definitely have delegitimized communist power in Poland.

Already during the first years after the war, a tradition is born of visiting the Powązki Military Cemetery on the August 1 anniversaries; crowds of Warsaw residents come to pay tribute to the fallen Insurgents. © MPW/Photo D. Smoszewska

On the other side, the Rising was too important (and simply - too big) event to conceal, even for the very oppressive totalitarian power, as Communism in its Stalinist period was. Taking this into consideration, the Polish Communists decided to implement Orwell's rule: '*Who controls the past, controls the future: who controls the present controls the past.*' A great machinery of propaganda and falsification combined with persecutions on the Insurgents was launched. It continued to function, although in different ways and with varying intensity, throughout the whole period of the Communist regime in Poland.

In parallel however, a common remembrance of the Warsaw Rising was very strong and differed from the official propaganda. A myth of a great fight for freedom, independence and a democratic Poland after the war was being passed in family testimonies thanks to the memories of both insurgents and civil inhabitants of Warsaw in 1944, then also supported by the *samizdat* publications. The memory of the Rising was also present during turning points in the history of "Peoples' Poland", such as the year 1956 (and also later - especially during the so called "Solidarity movement carnival" of 1980 and 1981).

Let us now analyse how intertwined those two narratives were - the official propaganda and policy (official line) and the common memory or myth that was still present in society.

The main narrative of the Communist regime concerning the Warsaw Rising was formulated in fact by Stalin as soon as during the first month of insurgent fighting in Warsaw. On 9 August during his meeting with the Polish Prime Minister, Stanisław Mikołajczyk, the Soviet dictator declared that the Red Army would help the insurgents, but very soon he "changed his opinion". In the dispatch on 16th August 1944 he wrote that "after detailed analysis of the case" the Soviets decided "to dissociate" from the "reckless row" in order "not to take any responsibility for it" (Drozdowski 1994, 321-322). One week later he sharpened his rhetoric writing about the Rising leaders as "*a small group of criminals, who began the affray to seize power*", which - in his opinion - attracted German attention to the city and hindered its capture by the Red Army. This led to the "inhuman murdering of the population" (Rozwadowski 2006, 449). This line was not only fully supported but also confirmed by the Polish Communists in Moscow - Bolesław Bierut, Wanda Wasilewska and Edward Osóbka-Morawski.

Shortly after the Rising, Władysław Gomułka said: *“Neither the fight for Poland nor for freedom of the nation pushed the Home Army leadership to ignite the Rising. The piles of bodies of heroic defenders of Warsaw were treated by reaction only as a convenient ladder to the seizure of power against the will of the nation”*. He added: *“some reactionary scoundrels try to use even their crimes for their own favour by spreading lies about the Rising”* (Sawicki 2008, 13).

These theses were strongly supported and distributed by the Communist propaganda, which sharply attacked the Rising leaders. On 22 October 1944 in the *Odrodzenie* (The Renaissance) weekly we read: *“Soon the very first days of the Rising unmasked the real intentions of the reactionary initiators. The Home Army leaders were focused on the short-term insurgent action, as it aimed to capture Warsaw after its abandonment by the Germans and before the entry of the Red Army and the Polish Army. If this manoeuvre had succeeded, Polish reaction would have gained a trump card to be won during the Moscow talks by Mikołajczyk. But such premises of a political game are premises of complete political bankrupts, who - having nothing to lose - squander hundreds of thousands of human lives.”* A few sentences further in the same article, one of the most vile stunts of Communist propaganda appears - accusation of collaboration with the Germans: *“The similarity of the reactionary propaganda with that of Goebbels was astonishing. As we know, such ideological cooperation between the Nazi and Polish reaction had its traditions. [...] It had been most clearly visible during the ‘Katyn case’”* (Sawicki 2006, 45).

Later, on 21st July 1945, during the 7th session of the State National Council, Gomułka delivered a speech that can be perceived as an official communist interpretation of the Rising. Among the main theses were:

1. The Warsaw Rising leaders wanted to restore pre-war social relations.
2. The Warsaw Rising leaders wanted to trigger a civil war and overthrow the Polish Committee for National Liberation (the communist puppet government established in July 1944).
3. The Warsaw Rising leaders wanted to aggravate Polish-Soviet relations.
4. The action of the Warsaw Rising leaders weakened the unity of the Allies.

5. The Warsaw Rising leaders were leading a propaganda campaign in the international forum, which aimed at defaming “the powers of democracy” and was based on the failure of the Rising (Sawicki 2008, 14).

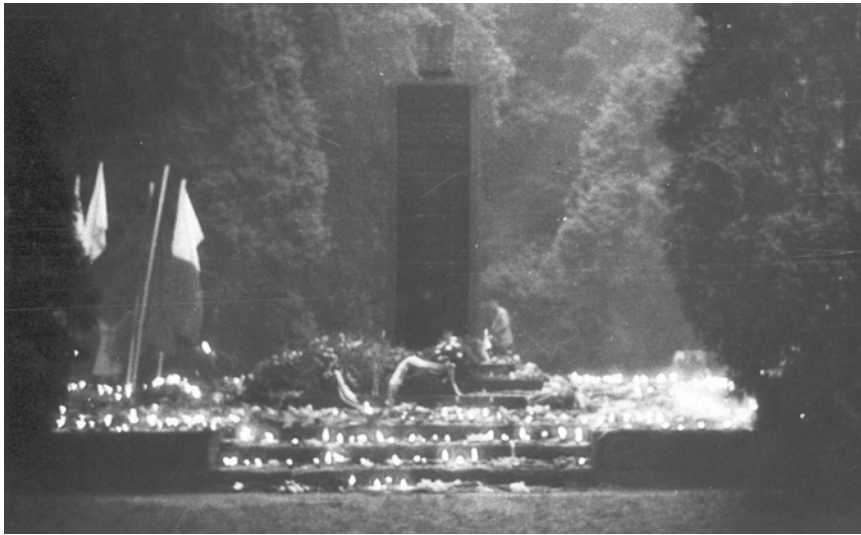
Apart from the mass criticism towards the leaders of the Rising, Gomułka acknowledged the heroism of ordinary insurgents what was a novelty in the official communist line at that moment, but later (especially after “the thaw” of 1956) it became the main element of the official narrative. In Gomułka’s speech clear loosening of the official line can be observed, and it was definitely not a coincidence.

In 1945 the communist regime was still too weak to fight the myth of the Rising with full power. It was still looking for legitimization, playing its game with international opinion. Moreover, starting with the end of the Second World War in Europe, the Communists decided to weaken their anti-Home Army propaganda in order to possibly quickly and efficiently lead the partisans out of the underground and stabilize the internal situation in Poland. Therefore it was still possible to commemorate the first anniversary of the Rising. Shortly before it, on 6 July 1945, during a manifestation in the Warsaw Power Plant, creation of a monument of the Warsaw Rising was called for and debates concerning its future appearance as well as the collection of funds began. A year later *Express Wieczorny* (The Evening Express) daily returned to the idea and in 1947 even the Committee for Building the Monument to the Warsaw Rising was established with communist senior officials (Bolesław Bierut or Józef Cyrankiewicz). But there was no continuation...

In 1945 it was also possible to erect a monument to the Warsaw Insurgents in Słupsk. Ceremony of its unveiling took place on 15 September 1945 and it was placed on a square already called “Square of the Warsaw Insurgents”. This provisional monument, built up from wooden boards, symbolizing a Warsaw wall which was the background for mass executions of Poles perpetrated by Germans, was in danger of collapse after one year. Therefore in May 1946 they decided to erect “something really worthy” instead of the existing monument. Money collected from inhabitants of Słupsk by the social Committee for Building the Monument allowed quick realization of the new monument, designed by Jan Małeta. The solemn unveiling and consecration of the monument took place on 15 September 1946. For many years the mon-

ument in Słupsk was the only such commemoration in Poland ("Słupsk - więcej niż myślisz").

Also in 1946 on the Powązki cemetery in Warsaw monument "Gloria Victis" - Glory for the Defeated - was unveiled. It was the only place in the capital city of Poland, where the efforts to create a visible sign of the insurgent fights were successful. Its design competition was announced in February 1946. The winning project was in form of a high obelisk made of black marble and it was realized and unveiled on the 2nd anniversary of the Rising, 1 August 1946 (Rozwadowski 2006, 54).

"The Home Army Monument", known as the "Gloria Victis" is unveiled on August 1, 1946 at the Powązki Military Cemetery; from then on Warsaw residents gather there on each anniversary of the Rising to pay tribute to insurgent soldiers. © MPW

Along with strengthening their power the Communists began to silence the issue but in 1946-1947 the possibility to publish texts about the Rising still existed. As Władysław Bartoszewski recalls, he was publishing in *Gazeta Ludowa* (Peasant Daily - the official newspaper of the Polish Peasants' Party, the only official opposition party) and the Catholic *Tygodnik Warszawski* (Warsaw Weekly) ("Dyskusja panelowa" 2008, 284). The next steps taken by the authorities left no doubt about the future developments. On 28 September 1946 by the resolution of

the Council of Ministers, selected Polish officers who remained in exile, were deprived of Polish citizenship. The commander of the Rising, Gen. Antoni Chruściel codename "Monter" was among them (Sawicki 2006, 46). It is interesting that after the changes in 1956, the so-called political thaw, Gen. Chruściel called on Gomułka to restore his citizenship, but he never even got an answer. Relatives of insurgents trying to re-bury them in the military part of the Powązki cemetery after their exhumation, faced ever growing obstacles. In the spring of 1947 Col. Jan Mazurkiewicz codenamed "Radosław" tried to intervene with the authorities: *"in the chapel by the cemetery there are a lot of still un-buried coffins placed there since the autumn"* (Wawrzyniak 2009, 77).

After completing the operation of seizing power the Communists decided to undertake a power play against the insurgents. Mass arrests of the Home Army soldiers began on 24 December 1948. The most famous organized action was brought against soldiers of the "Zośka" Battalion (one of the most famous and best trained combat units of the Home Army). At least 37 out of 253 who survived the war were persecuted (Pietrzak 2008, 12-13), with the most tragic case of Jan Rodowicz, codename "Anoda", who died in prison. Other soldiers of the "Radosław" Grouping, with its commander, Col. Jan Mazurkiewicz, were also imprisoned at that time.

Until 1948 the anniversaries of the Rising were allowed to be celebrated officially, although every time in a still more limited way. Celebrations were still held in cemeteries: Powązki and in Wola district (where dozens of thousands of civilians killed in the Rising were buried), in 1948 for the first time with no participation from the authorities. Together with the consolidation of power by the regime and an ever more ruthless attitude towards the insurgents, a complete embargo concerning the commemoration of the Rising was introduced - no celebrations, no publications, no possibilities of public signs of remembrance. In that period any public expression of commemoration of the Rising was associated with personal danger - for example, all visitors to the Powązki cemetery were asked about the purpose of the visit and their ID's were controlled. In the cemetery, on the other hand, insurgent graves were falling into ruin and the "Gloria Victis" monument was devastated.

The only publications allowed in those days were exceptionally nasty lampoons of the Rising. The regime was perfectly aware that

the key to success was indoctrination of the young, therefore school textbooks issued in the early 1950's were full of intrusive and primitive propaganda: *"The Polish reaction gathered around the so-called Polish government in London knew that it was losing. Negotiations held by its representatives with the representative of the Polish Committee of National Liberation in Moscow failed. Ready for everything in order to prevent the establishment of the Peoples' Poland, London's reaction gave a criminal order to the Home Army leadership in Poland: to ignite an uprising in Warsaw. The chosen leaders of the uprising, the Home Army commanders were related to the occupation authorities and the Gestapo [sic! - PU]. They were supposed to capture the capital city and seize power in order to - by any means - not allow a democratic Polish government [the Communist regime introduced by force was hidden under such an expression - PU]"* (quote: Żaryn 2008, 142).

The Warsaw Rising was portrayed in a similar, cynical and improper way in socialist realistic literature. In 1951 Kazimierz Brandys in a novel entitled *A man does not die* wrote: *"in the first days of October Count Bór-Komorowski scared by the effects of his crime, frightened like a rat by the smoke of a burning city and the sight of cunningly spilt blood, which he had squandered generously, enraged finally with the uncomfortable situation that exposed visibly the treason of the 'London' leadership, which using slogans of uprising against the Nazi occupants tried to push the youth of Warsaw against the liberating peoples' armies, Soviet and Polish - scared, frightened and enraged with all of this Count 'Bór' travelled to Ożarów. There, in the headquarters of the SS-commander von dem Bach, after friendly talk, which resulted in finding common ancestors on the distaff side by both generals - the capitulation act was signed"* (quote: Buryła 2008, 153).

That period, named by Bartoszewski „a complete censorship screw“ lasted several years. The first signs of its loosening appeared in 1954, after Stalin's death, when the Central Committee of the Polish United Workers' Party decided (for the first time since 1948) to allow celebrations of the tenth anniversary of the Rising. The celebrations' scenario was strictly defined by the Communists, the ceremony was very decent, and it was the first possibility to pay an official homage to the Insurgents for several years.

Remembrance of the Warsaw Rising in society, although it was fought by the Communist regime for years, survived as a very strong myth even in the darkest Stalinist times. Once the „thaw“ came in 1956 and official propaganda became more liberal, it exploded with great

power. Loosening of the censorship, release of Home Army soldiers from prisons (an amnesty declared in April 1956 brought freedom for about 10 thousand political prisoners) (Wawrzyniak 2009, 172) and resignation from the harshest propaganda theses, gave a deep breath of (obviously limited) freedom. An „explosion of common remembrance“ came and the state lost full monopoly in the matter. In 1956 and 1957 participation in the anniversary celebrations was enormously numerous and spontaneous. Veterans' circles proved to be well organized and able to attract hundreds of thousands people. The Communist authorities seemed to be surprised with the events that got out of their control.

On August 5, 1945 one of the first Insurgent monuments is unveiled at the Brodnowski Cemetery - it honours those executed in the Warsaw Rising. © MPW/ Photo D. Smoszewska

Together with mass celebrations, a public discussion in the media began. It was triggered by an article in the *Po Prostu* (Simply) weekly entitled "Meeting people from the Home Army" written by Jan Olszewski, Walery Namiotkiewicz and Jerzy Ambroziewicz. They wrote: *"We have done great harm to those people, and we have done maybe a greater harm to ourselves. This harm must be redressed as quickly as possible. Moral rehabilitation of a great part of our generation - former Home Army soldiers*

- *must be done*" (quote: Machcewicz 2008, 92). For the next year a lot of texts concerning the Rising were published including a huge military monograph by Colonel Adam Borkiewicz *Powstanie Warszawskie* (Warsaw Rising) and a photograph album *Dni Powstania* (Days of the Rising) by Stanisław Kopf and Jan Grużewski.

Together with the thaw, the idea of creating a monument devoted to the Warsaw Rising, came back to life. It was retrieved by the *Życie Warszawy* (Warsaw's life) daily, and on 30 July 1956 the National Council of the Capital City decided to build a monument to the "Heroes of Warsaw". The decision was significant - the official line prohibiting glorification of the Rising itself, the municipal authorities were trying to avoid honouring the ordinary insurgents and even the "people of Warsaw" from the Rising. The newly proposed monument aimed to commemorate - as one of the resolutions' authors maintained - "all the heroes". Soon public collection of funds for the monument began, and in February 1957 a design competition was launched. It did not bring any effect, therefore another one - this time successful - was needed. The winners had to agree to significant modifications to the project and to resign from using barricades which were perceived to be referring to the Rising too directly (Rozwadowski 2006, 402-403). Finally the monument was unveiled as late as 1964.

In 1956 the first - and still one of the most important - movie dedicated to the Warsaw Rising was made - it was *Kanał* (Sewer) by Andrzej Wajda. One year later Andrzej Munk directed *Eroica* and in 1959 a film by Ewa and Czesław Petelski, *Kamienne niebo* (Sky of stones) entered cinemas. Polish cinematography also entered its period of loosening of censorship and bloom. The first of the above mentioned movies triggered hot dispute and numerous voices of criticism (mainly complaining that the picture of the Rising shown in it was far from reality), so that it also had a big response in the society. For many years *Kanał* determined the framework of debate about the Rising in cinematography - the borders of censorship, what could be said publicly and what was taboo, were set for decades (Kurz 2008).

Both *Kanał* and *Eroica* got the authorities' approval. A film critic wrote to the Culture Department of the Central Committee about its advantages: "[Wajda] after the VIII Plenum made *"Kanał"*, condemning the political side of the Warsaw Rising, but showing great respect for its ordinary soldiers. Soon after *"Kanał"*, Munk's *"Eroica"* entered our cinemas - rationa-

listic blasting of Polish national myths and disposing reasonableness; the movie is still underrated" (quote: Machcewicz 2008, 102). Even though not all the above quoted opinions can be fully accepted, it is easy to recognize some traces that appeared already earlier, with contradiction between the soldiers and the leadership (in that particular case - the "political side of the Rising").

From the very beginning of the "thaw", the regime made efforts to discount the remembrance and tradition of the Rising for its own purpose. The common struggle against the occupier was strongly underlined, a myth of the resistance's unity and its common fight for Peoples' Poland was being built. On the cover of the 1 August 1957 edition of the popular Warsaw weekly *Stolica* (Capital City), a special issue entitled *The Warsaw Rising in pictures* we read: "on the 13th anniversary of the Warsaw Rising's outbreak the whole nation will pay tribute to the insurgents, those from the Home Army and those from the Peoples' Army, and those who without membership in any organization gave their lives in the struggle against the Nazi occupier. That day everybody will honour the memory of the heroic soldiers of the First Army who fell on the Czerniaków Bridgehead" (*"Stolica"* 1957).

The Society of Fighters for Freedom and Democracy (ZBOWiD), the official and most powerful organization of veterans in Communist

Community organised commemoration at insurgent mass grave in Dreszer Park on the first anniversary of the Rising. © MPW/Photo R. Witkowski.

Poland (in fact holding the monopoly in the field) opened its doors wide for the Home Army soldiers, although when established it had declared no place for Home Army veterans within the Society. The “thaw” not only brought Warsaw insurgents the possibility to become members of the ZBOWiD (their attitudes towards it were diversified – while some of them believed that every possibility of activity must be used, others were fundamentally against any cooperation with the regime), but also to hold responsible positions – in 1956 Col. Jan Rzepecki was appointed deputy president (he did not accept it) (Wawrzyniak 2009, 179), and in 1959 the same position was accepted by Maj. Zygmunt Netzer (Wawrzyniak 2008, 109). Mieczysław Moczar, who was the Society’s president in those times, was promoting ideas of “avoiding division” and “one big veterans’ family”, creating a narrative in which everybody was fighting the Germans for the common cause (Wawrzyniak 2008, 116).

In 1956 remembrance of the Warsaw Rising played one more – maybe most important – role. Historians describing the events that took place in June on Poznań’s streets, when crowds of workers turned against the Communist regime are unanimous in their opinions. For the first time in their modern history, Poles in an insurrectional situation did not start a national uprising, and June 1956 in Poznań did not end in a similar way to the October 1956 events in Budapest. This fact is broadly perceived to be a result of the traumatic memory of hecatomb in Warsaw 12 years earlier.

The “carnival of freedom” did not last long and the situation began to change again very soon. Surveillance of the insurgents by the secret service never stopped (on 1 August 1956 groups of insurgents on Powązki cemetery were still discreetly observed and photographed by security officers), and quickly the regime decided to stiffen its line. The closure of the *Po Prostu* weekly in 1957 was the first sign of this turn. In 1958 the Department of Propaganda of the Central Committee of the Polish United Workers’ Party prepared a document with the guidelines for the coming celebrations: “*we should strive to avoid the mistakes made last year. This year we have to narrow the range and number of celebrated events, as well as limit the media campaign, which should be combined with concern for politically proper enlightening of the sources and course of the Warsaw Rising*” (Sawicki 2008, 19). Limiting the celebrations and strengthening

the censorship brought results – in 1960 the same Department wrote that “*the flood of Home Army literature had been stopped*” (Sawicki 2008, 17).

Minimizing the Rising’s significance and limiting its range to the local level was another way to reduce remembrance of it. After the nationwide eruption of social remembrance in the 1956-1957 period, the regime made huge efforts to limit the Warsaw Rising to the local level only. The last news in the nationwide press about celebrations in Szczecin, Kraków and Opole appeared in 1957 (Sawicki 2006, 48). In later years the anniversary ceremony was narrowed to ever more decent celebrations in Warsaw. The 15th anniversary celebrations were attended only by local Warsaw party officials (Machcewicz 2008, 102). It was very convenient for the Communists interpretation line. “Localization” of the Rising deprived it of its most dangerous aspect for the regime, the state-building factor. Commemoration of the big, but still only local, city battle enabled “forgetting” of the fact that fighting Warsaw in 1944 was actually independent Poland with fully legal authorities.

Limitation of freedom of discussion and memory of the Rising did not mean, however, a return to the Stalinist era. Insurgents were not persecuted only for the membership of the Home Army, celebrations, although minimized, were still being organized and discussion about the monument was present in the public debate. The change of 1956 allowed survival of the myth of the Warsaw Rising, at least to some extent, within the official framework. On the other hand the ideological paradigm of the Communist regime, honouring heroic ordinary soldiers betrayed by their reactionary leadership was set for the next few decades.

Remembrance of the Warsaw Ghetto Uprising in 1945 – 1960

Social and political background

A few significant studies in recent Polish historiography have been devoted to the concept of manipulating the remembrance of the Warsaw Ghetto Uprising by the communist government after World War II. These mainly include the work by Renata Kobylarz (2009). Krystyna Kersten (1992) and Marcin Kula (2004) were also interested in the problem. Jacek Leociak (2000), Marci Shore (1998), Alina Cała (2000) and Michael Steinlauf (2001) offered some analysis of the subject. From

among the studies discussing the social and political background of 'People's Poland', the works by Bożena Szaynok (2000; 2001; 2004), August Grabski (2002; 2004) and Grzegorz Berendt (2006) are noteworthy.

The way communist propaganda presented the Warsaw Ghetto Uprising was influenced by international events, such as the beginning of the cold war (1946), the creation of the state of Israel (1948), the onset of the conflict in the Middle East as well as the death of Joseph Stalin (1953) and the Twentieth Congress of the Soviet Communist Party (1956) followed by 'the Thaw'. The perception of the Warsaw Ghetto Uprising was determined mainly by the country's affairs which were influenced by the post-war European division of powers rendering Poland a satellite of the USSR. These were: the formation of the Provisional Government of National Unity (1945), a popular referendum (1946), the formation of the Polish United Workers' Party (PZPR) (1948), savage repressions and destruction of the members of the Polish independent movement, including the veterans of the underground Home Army and the Warsaw Rising, executed during the Stalinist regime, as well as the introduction of the Constitution of Polish People's Republic (1952), and Władysław Gomułka's people taking office as a result of his election as First Secretary of the Central Committee of the PZPR.

According to various data, c. 350 – 500 thousand Polish Jews survived the war. The majority settled down in Wrocław (45.000), Łódź (16.000), Katowice (8.000), Kraków (7.500) and Warsaw (5.000). There, after the ordeal of the war, the social life of the Jewish community was reborn; schools and cultural institutions were created. In the country, a Jewish charity organization *Jewish Joint Distribution Committee* (Joint) was active offering financial support to the survivors. Among the social and political activists two conceptions clashed. One, the Zionist, stressed the national aspects of the ethos of Judaism and encouraged emigration to Palestine. The other, communist, was ideologically based on the Soviet model the principle of which was to build a socialist state and society. There were legal Zionist parties in the country: United Zionist Democrats Ichud, Ha Szomer ha-Cair, Poalei Zion Party of the Right, Poalei Zion Party of the Left, He-Chaluc. The socialist trend was represented by the Jewish Workers' League in Poland (Bund) and the Polish Workers' Party (PPR). As early as 1944, the Central Committee of Polish Jews was created. It provided Jewish representation towards the Polish authorities and Jewish organizations abroad. The Committee

united both socialist and Zionist activists, but it became significantly controlled by the PPR.

The obelisk commemorating the place of death of Mordechai Anielewicz unveiled at the top of the mound in 1946. © Photo D. Klimaszewska

The main purpose of the communist propaganda at the time of creating the socialist state was to feature the Jewish uprising as the rising of the Jewish workers' movement with the devoted support of the soldiers of the People's Guard (GL) and the Peasant and Workers Red Army. This was accompanied by an immense effort to degrade the Polish military underground along with its leaders: the Home Army (AK) and Delegatura (Home Delegation) to the Government -in-Exile, by showing its indolence, lack of action, and emphasizing its anti -Semitic

views. The help which the Home Army provided to the Jewish insurgents was passed over in silence and the significance of the Żegota, the Council for Aid to Jews, was diminished. The communist establishment's priority was to take ideological possession of the ethos of the Ghetto Uprising by exaggerating the role of left-wing factors in the battle. Solemn celebrations of the Uprising anniversary were meant to display worldwide the splendour of the tolerant socialist state and demonstrate the only legitimate power ruling in Poland. Paying tribute to the remembrance of the struggle of Warsaw Jews served a specific purpose. The party propaganda aimed to replace the idea of the Warsaw Rising, which broke out a year after the uprising in the Jewish quarter, with a cult of remembrance of the Ghetto Uprising. Moreover, the rhetoric of propaganda omitted the multicolour character of the Jewish units in the insurgents' ranks. The official interpretation allowed exclusively Jewish socialists to play heroes. Zionists, whose ideas contradicted those of the communists, were deprived of their right to glory. In order to make the party anniversary celebration more important, the authorities, which skilfully manipulated the remembrance of the Uprising, agreed to unveil markers to commemorate Jewish fighters. The first monument to the Ghetto Heroes was unveiled in April 1946. It was called 'the symbolic grave of martyrs'. It was a plaque in the shape of a circle with a cut out palm leaf - a symbol of martyrdom (more about it in the following part). The unveiling of the second monument took place in 1948. It was an 11 meter tall structure (the Ghetto Heroes Monument) made by sculptor Natan Rapaport. The memorial project was designed in cooperation with architect Leon Marek Suzin.

The authorities aimed to establish a framework for the celebrations. They created a hierarchy of individual activities to be performed in the course of the ceremony of laying a wreath at the monument, as well as during an official annual academy. Speeches by state and party dignitaries were delivered in a specific and strictly observed precedence. The Communists attempted to control the speeches and interfere with the contents of the lectures given during celebrations. The idea of celebrations which were still international in 1948 was gradually transformed. The party circles began to take control over solemn forms of manifesting the remembrance of the Warsaw Ghetto Uprising. They also appropriated the memory of the Uprising leaders, such as Mordechaj Anielewicz who was introduced in the mid 40s as an activist

cooperating closely with communists, but by the end of the decade he had already turned into an ardent communist himself.

At the end of the 40s, the communist circles proved unable to play an important role in the political leadership of the newly created state of Israel. The Jewish state became attracted to the US so the USSR had no other choice than to support the Arab countries in the inflamed Middle East conflict. In 1948-52, the "Stalinist state" launched repression against Jewish intellectuals. Outstanding activists were murdered and trials of 'Zionist-imperialist conspirators' were held. Also in Poland, it was the time to fight Zionist organizations, which had no right to exist in the socialist country. Moreover, the Jews showed a strong tendency to emigrate to Palestine. In the middle of 1951, Poland was inhabited by 60 - 80 thousand Jews. Their social and political life was dominated by the communists active in the PZPR established in 1948. Zionist organizations became illegal. The Central Committee for Polish Jews was replaced by the Jewish Social and Cultural Society in Poland. Joint was banned. The state authorities tended to get rid of any powers representing contrary political views.

Communists' attempts to impose their own vision of the Jewish military fight on the society were ever more noticeable. The decorations accompanying the annual celebrations were designed in such a way that the portraits of Joseph Stalin and Bolesław Bierut, the First Secretary of KC PZPR, constituted the very centre, whereas the pictures of Anielewicz, Józef Lewartowski and Andrzej Szmidt, the leaders of the Jewish resistance movement, were placed underneath.

The Communists manipulated annual festivities. Stalin's death (March 5th, 1953) preceded the celebrations of the 10th anniversary of the Uprising. The party authorities demanded that annual speeches should emphasize the role of the soviet "Great Leader" as the liberator of nations. According to the content of the speeches delivered during the annual celebrations, the prime responsibility for the extermination of the Jewish nation lay with the Zionists. Attention was paid to ensuring that the speeches followed the correct political line (Kobylarz 2009).

Grand anniversary celebrations of the Uprising, which gained an international status, in 1955 and 1956, rendered a direct testimony to the "Thaw" after Stalin's death. Delegations from the US, Canada and France came to Poland. The image of various Jewish fractions, ranging

from Zionists, communists and Bund activists to religious activists and atheists fighting together arm in arm during the Uprising reappeared in some publications. The Home Army veterans who had returned home from communist prisons and torture cells were granted some official recognition. It became possible to write again about their equal participation in the struggle against the Germans along with the People's Guard. The issue of the support which the Polish Underground State had provided to the ghetto insurgents, and which had been consistently ignored, also became a subject of discussion.

Monument to the Ghetto Heroes in Warsaw, on the street side of Ludwik Zamenhof street. © Photo D. Klimaszewska

Historiography, essay, commentary

From the end of the war, the Warsaw Ghetto Uprising was a subject of particular interest to party bodies. Soon after the war finished, in 1945, the Państwowe Wydawnictwo Literatury Politycznej (State Publishing House of Political Literature) published a small book: *Powstanie w ghetcie warszawskim 1943. Zbiór dokumentów* (1945) (Warsaw Ghetto Uprising 1943. Collection of Documents). From 1944, the Central Jewish Historical Commission under the auspices of the Central Committee

for Polish Jews documented the history of Jews during the World War II including the Holocaust and the Warsaw Ghetto Uprising. The output of its work in that period of time included notable studies by Józef Kermisz, *Powstanie w getcie warszawskim* (19.IV. – 16.V.1943) (Łódź, 1946) (The uprising in the Warsaw Ghetto).

In 1947, as a result of reorganization of the Commission, the Jewish Historical Institute (ŻIH) was founded. In 1948, the first issue of the journal in Yiddish, *Bleter far Geszichte*, appeared. It was dedicated to studies of the history of Jews. From 1949, *Biuletyn Informacyjny Żydowskiego Instytutu Historycznego* (Information Bulletin of the Jewish Historical Institute) started to appear in Polish. In 1950, it was renamed as the *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (BŻIH) (Jewish Historical Institute Bulletin). Collected documentary material relating to the Ghetto Uprising was published there. On the 10th anniversary of the Uprising, the following materials were published: *Likwidacja agentów gestapo w czasie powstania. Z dziennika nieznanej autorki*⁵³ (Liquidation of Gestapo agents during the Uprising. From the diary of an unknown author) and a report by Bronisław Mirski: *Przygotowania do powstania i pierwsze boje na terenie szczotkarzy*⁵⁴ (Preparation for the uprising and the first fights in the territory of szczotkarze). In 1951, Bernard Mark, the Director of the Jewish Historical Institute published: *Ruch oporu i geneza powstania w getcie warszawskim w świetle ostatnio odnalezionych materiałów Podziemnego Archiwum Getta* (The Resistance movement and origin of the Warsaw Ghetto Uprising in the light of recently recovered materials of the Underground Ghetto Archives) (BŻIH, No. 1, I-VI 1951, pp. 3 – 26). Three years later his other publication appeared in the bulletin: *Nowe dokumenty dotyczące ruchu oporu i powstania w getcie warszawskim* (New documents related to the resistance movement and the Warsaw Ghetto Uprising) (BŻIH, No. 1-2 (9-10), I-VI 1954, 288-302). The following are also worth mentioning: *Powstanie w getcie warszawskim. Dokumenty i materiały* (Warsaw Ghetto Uprising. Documents and materials) (collected and edited by B. Mark, Warsaw, 1953); *Powstanie w getcie warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg* (Warsaw Ghetto Uprising with reference to the resistance movement in Poland. Its origin and course) (Warsaw,

⁵³ Anonymous report No. 301/5120 from the ŻIH Archives collection, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, No. 1 (5), I-III 1953, pp. 187 – 188.

⁵⁴ Report No. 301/5006 from the ŻIH Archives collection, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, No. 1 (5), I-III 1953, pp. 182 – 186.

1953, 1954); *Powstanie w getcie warszawskim* (Warsaw Ghetto Uprising) (Warsaw, 1955); *Walka i zagłada warszawskiego getta* (Struggle and annihilation of the Warsaw Ghetto) (Warsaw, 1958, 1959). Among numerous publications related to the uprising in the Jewish quarter, the work by Marek Edelman, the last commander of the Jewish Combat Organization and the successor of Mordechaj Anielewicz, namely: *Getto walczy. Udział Bundu w obronie getta warszawskiego*, Warsaw, 1945) (The Ghetto Fights) deserves attention.

Articles by well-known commentators and researchers dealing with the Warsaw Ghetto Uprising were published. These were: Bernard Mark (Głos Ludu 18. 4. 1946), Józef Kermisz (Polska Zbrojna 18. 4. 1948), Grzegorz Smolar (Trybuna Wolności 15. – 21. 4. 1953), Szczęśny Dobrowolski (Głos Ludu 19. 4. 1947) and Marek Edelman (Robotnik 19. 4. 1945). Essays on popular science discussing the course of the uprising, commentary columns related to specific annual celebrations, speeches by representatives of the state authorities, such as the statement by Edward Osóbka Morawski, the Prime Minister of the Provisional Government of the Polish Republic made on 19 April, 1945 (Robotnik 19. 4. 1945; Rzeczpospolita 19. 4. 1945), the speech by Marian Spychalski, the Vice-Minister of National Defence given at “a solemn academy” on 19 April, 1948 (Polska Zbrojna 20. 4. 1948). Column writers compared the Uprising to an ancient battle from the II Persian war (480 BC): “*The Warsaw Ghetto Uprising is the pass of Thermopylae in the struggle for Warsaw (...)*” (Polska Zbrojna 19. 4. 1945). The Uprising was presented as “*a rampart of democracy and liberty*” (ibidem) and “*the victory of the dead*” (Głos Ludu 18. 4. 1948), and “*the second battle of Warsaw*”, (supposedly the defence of Warsaw in 1939 was the first one, although the author did not explain this) (Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy 19. 4. 1947). Among the published materials, some attempts at editing source materials were made. For example, some fragments of a report by SS-Oberführer Jürgen Stroop suppressing the Uprising (Trybuna Ludu 19. 4. 1957), as well as manifestoes of the Jewish Combat Organization (Polska Zbrojna 19. 4. 1945; Głos Ludu 19. 4. 1947), and the letter from Mordechaj Anielewicz (Życie Warszawy 19. 4. 1947) were included. Attempts were made to study the course of the fighting in the ghetto with reference to the press from 1943 (Życie Warszawy 19. 4. 1945) and the reports of the participants (Polska Zbrojna 19. 4. 1946). Anniversary celebrations were accompanied by publication of mem-

oirs of participants in the Uprising. A number of anniversary publications referred to the struggle between the classes. Severe criticism was expressed toward the governments of the Western countries (Trybuna Ludu 19. 4. 1950; Gazeta Robotnicza 19. 4. 1951). The published materials aimed to enhance the role of communists in the Uprising. According to text analysis, the left movement presented itself as the exclusive social and political power taking action in the ghetto. The activity of the Home Army along with other organizations of the Polish Underground State was derided, abused and marginalized. The annual festivities served the purpose of attacking political enemies (Polska Zbrojna 19. 4. 1945; Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy 19. 4. 1949).

From the artistic perspective, it was interesting to see lyrics commemorating the insurgents, written during street fights on the other side of the wall, published in the press. And so poems by Władysław Broniewski, *Żydom Polskim* (To Polish Jews) (Głos Ludu 19. 4. 1946; Polska Zbrojna 19. 4. 1945), and Jan Kott, *Obrońcom ghetta* (To Ghetto Defenders) (19 IV 1943) (Głos Ludu 19. 4. 1945) appeared in periodicals issued for the uprising anniversaries.

View of the mound and the obelisk commemorating the place of death of Mordechaj Anielewicz and the insurgents who died with him. Located at the corner of Miła and Stanisław Dubois streets. © Photo M. Wójciuk

Forms of celebrating annual festivities

Press material is a mine of information about various forms of anniversary celebrations. In the discussed period of time, a specific framework for the program of anniversary celebrations evolved under the auspices of the party establishment. At noon on 19 April (the onset of the uprising), a ceremony of laying wreaths at the monument of the Ghetto Heroes would take place. This would be followed by “a solemn academy” in the afternoon of the same day, which would gather party dignitaries and Jewish social activists. Preceded by a historical paper analysing the course of the fighting and occasional speeches (“the official part”), an artistic part would start (vocal performances, recitation of poetry, choirs, representative orchestras and bands). The annual “solemn academy” in Warsaw took place at various venues: in the Teatr Powszechny (the Common Theatre) on Zamoyski street (19 April, 1946), in the venue “Roma” on Nowogródzka str. (19 April, 1947, 18 April, 1948), in the venue of Dom Kultury on Wyzwolenia Av. (19 April, 1949, 18 April, 1955), in the Teatr Narodowy (the National Theatre) (19 April, 1950, 19 April, 1953), in the Teatr Dramatyczny (the Dramatic Theatre) on G. Zapolska str. (19 April, 1954), in the Filharmonia Narodowa (National Philharmonic) on Jasna str. (19 April, 1956, 19 April, 1957, 19 April, 1959, 19 April, 1960), and, on one occasion, in the Sala Kongresowa – Pałac Kultury i Nauki (the Congress Hall of the Palace of Culture and Science) (20 April, 1958). Sometimes, the ceremony of laying wreaths at the monument of the Ghetto Heroes was organized on 19 April and the “solemn academy” - on the next day (20 April). The authorities made a great effort trying to grant the celebration high-profile international status. The organizers took care of the framework and ritual of various forms of official ceremonies. The order of laying wreaths and the precedence of particular speakers were strictly observed. Strikingly, the act of paying honours to the insurgents at memorial markers became an obligatory element of the anniversary ritual. Warsaw had its monument to the Ghetto Heroes, whereas Wrocław, for instance, lacked a memorial commemorating Jewish fighters so the ceremony of laying wreaths was held at the Cemetery of Soviet Officers in Krzyki quarter (Gazeta Robotnicza 18.-19. 4. 1953; ibidem 20. 4. 1960). The ceremonies were officially celebrated in other countries such as the US

and Argentina, and covered by the national press (Trybuna Ludu 22. 4. 1958).

In the press, we find information about exhibitions organized in the building of the Jewish Historical Institute in Warsaw. As a part of the anniversary celebrations, historical exhibitions were designed to display museum objects, such as documents and iconographic and photographic material. Exhibitions of fine arts by Jewish artists were also held.

Frequently, the ceremonies were crowned by the act of awarding medals to the veterans of the Ghetto Uprising both living and deceased with the latter receiving the medals posthumously. Detailed lists of the awarded would then be published by the press (Polska Zbrojna 20. 4. 1945; ibidem 20. 4. 1948; Trybuna Ludu 9. 5. 1958).

Moreover, daily newspapers informed about various anniversary events, such as “evening gatherings” and meetings discussing the Uprising fighting (Życie Warszawy 19. 4. 1958; Trybuna Ludu 22. 4. 1958). The dates and quality of anniversary radio programmes were also mentioned (Życie Warszawy 19. 4. 1945; Polska Zbrojna 18. 4. 1946).

Places of Remembrance

In 1945 – 1960, a few places were chosen to commemorate the Warsaw Ghetto Uprising. In 1953, a reconstructed street running along the former Gęsia street in Muranów (the quarter inside the ghetto) was named after Mordechaj Anielewicz, the commander of the Uprising. Five years later, as an element of celebrations, another street in Muranów was named after Józef Lewartowski, a Jewish communist activist (Życie Warszawy 20. – 21. 4. 1958).

The Jewish Cemetery in Warsaw, on Okopowa street 49/51, contains the remains of ghetto fighters. The ashes of the Jewish heroes buried in quarters 12, 31 and 39 were marked by memorials. At quarter 12, there is the Monument to Bund and Cukunft Activists by Natan Rapaport. It was erected on the grave of the ghetto resistance fighters: Zalman Fridrich, Gabriel Fryszdorf, Feigele Goldsztein, Jurek Błones along with his sister Guta and brother Eliezer (the youngest thirteen year old ghetto fighter). At quarter 31, there is another monument unveiled at that time – the Monument to the Partisans from a unit of the Mordechaj Anielewicz Peoples’ Guard. The memorial was placed on

the grave of 12 ghetto fighters who, after the fall of the Uprising, fought in partisan units in the Wyszów forests (Adek Jankielewicz, Szmulek Juskiewicz, Joel Junghajer, Józef Papier, Tola Rabinowicz, Michał Rozenfeld, Janek Szwarcfuks, Chaim ps. *Cyrenaika*, NN (known only to God) ps. *Edek*, NN ps. *Rachelka*, NN ps. *Rutka*, NN ps. *Stefan*) (*Życie Warszawy* 20. 4. 1950; *Trybuna Ludu* 20. 4. 1950). Quarter 39 contains the remains of three fighters from the Warsaw ghetto who, a year after the destruction of the Jewish quarter, joined the Warsaw Rising. They died in a fight on 27 September, 1944, and were buried on 25 April, 1945 (Pola Ester, Hersz Berliński, Eliahu Erlich) (*Powalkiewicz and Jagielski* 1999, 163).

The Monument to the Ghetto Heroes by Natan Rapaport remained the biggest monument paying tribute to the Warsaw Ghetto Uprising unveiled in the discussed period of time – 19 April, 1948 (*Robotnik* 20. 4. 1948; *Głos Ludu* 20. 4. 1948; *Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy* 20. 4. 1948). Built on a square between Anielewicza, Karmelicka, Lewartowskiego and Zamenhofa streets, it marks the place where the first battle between the resistance fighters and the German forces occurred. In the vicinity, to the South of the Ghetto Monument, some slabs are located. This is the very first monument commemorating the Ghetto Uprising. They were unveiled two years earlier in the area of the junction of Anielewicza Zamenhofa (former Gęsia Street) and Zamenhof Street (*Głos Ludu* 20. 4. 1946). They were called “symbolic monuments” or “symbolic graves”. They were the work of architect Leon Marek Suzin who later cooperated with the sculptor N. Rapaport while building the Monument to the Ghetto Heroes. The “symbolic monument” is a platform on which a plate resembling a manhole cover was placed. It has an inscription: „*To those who fell in an unparalleled struggle for the dignity and freedom of the Jewish nation, for a free Poland, for the liberation of man, Jews and Poles*” (*Życie Warszawy* 20. – 22. 4. 1946). Nearby, a plaque was put with a palm leaf symbolizing martyrdom. Next to the leaf, an Hebrew letter ב (*bet*), the first letter of the word *bereszit* (בראשית) which means “in the beginning” and opens the first book of the Torah, the Book of Genesis, was curved out. Both plates are framed with red sandstone, which brings to mind the bloodshed during the fighting.

On 19 April, 1948, during the anniversary celebrations, the Monument to the Ghetto Heroes was unveiled and simultaneously, the ribbon was cut on a sandstone plaque installed on a remaining element of

Monument to the Ghetto Heroes in Warsaw, unveiled in 1948. © Photo D. Klimaszewska

a gate to the Umschlagplatz (German: reloading point) at the junction of Dzika and Stawek streets (*Robotnik* 18. 4. 1948). It was a railway ramp used by the German in the course of destroying the Jewish quarter and suppressing the Ghetto Uprising. From here Jews were deported to concentration camps (Majdanek and Lublin concentration camps, and Trawniki and Poniatowa labour camps), as well as to the Treblinka extermination camp. The plaque is completed with a carved inscription in Polish, Hebrew and Yiddish: “*Along this path, in 1942 and 1943, the Nazi murderers transported hundreds of thousands of Jews to die martyr’s deaths in the extermination camps. Salute the martyrs and Jewish fighters!*” It is estimated that a total of 320,000 Jews were deported from the Umschlagplatz. In 1988, the Umschlagplatz Memorial was built on this site.

Another place of remembrance from that period of time is a stone placed on the so called “Anielewicz Mound” to pay tribute to the Anielewicz Bunker located during the Ghetto Uprising at 18 Miła street. Currently, this is the junction of Miła and Dubois streets. On 8 May 1943, at that place Mordechai Anielewicz, the leader of the Uprising,

along with another 80 fighters committed a mass suicide. After the war, no exhumation was carried out there. A mound was made out of the rubble of destroyed houses, on top of which an obelisk was erected in 1946. It has the inscription in Polish, Hebrew and Yiddish which reads: *"This is the resting place of Mordechaj Anielewicz, the Commander in Chief, who died a soldier's death, as well as the commanders of the Jewish Combat Organization and a few dozen fighters of the Jewish resistance movement against the German occupants"* (Powalkiewicz and Jagielski 1999, 158).

Conclusion

In the period 1945 – 1960, the communist authorities aimed to use the memory of the Ghetto Uprising for their own purposes. The anniversary celebrations were manipulated in order to emphasize the role of the communist bloc in defeating Germany. Their priority was to fight any political opponents, especially the Zionists. The rhetoric of propaganda was employed in an attempt to diminish the achievements of the Home Army and the Polish Underground State. The Warsaw Ghetto Uprising was meant to counterbalance the Warsaw Rising. Anniversary celebrations became an opportunity to launch attacks at imaginary enemies of the only true socialist doctrine, such as American imperialists, the Zionists and Polish landowners.

Translated by Paweł Ukielski and Dagmara Stempniewicz

Conclusions

FRANÇOISE MAYER

La libération, une mémoire sous contrôle ?

La fin de la Deuxième guerre mondiale s'accompagne d'un grand nombre de mouvements locaux de libération nationale, plus ou moins spontanés. Dans la mesure où ces insurrections témoignent d'un antifascisme que les communistes prétendent incarner mieux que quiconque en dépit du souvenir du pacte Ribbentrop-Molotov, la valorisation publique de ce passé requièrent tous leurs soins, dès les premiers instants de la fin de la guerre. Ils déployèrent des efforts énormes pour insérer le souvenir de ces luttes dans une vision de l'histoire qui servirait leur accès et leur maintien au pouvoir. En se référant aux insurrections, non seulement ils affirmaient leur identité antifasciste, mais ils mettaient l'antifascisme sous la bannière exclusive du communisme. Les versions alternatives qui risquaient de mettre en avant la dimension non communiste des insurrections ou de la résistance devinrent vite la cible d'une propagande sans merci, ceux qui la représentaient les victimes d'une répression féroce.

La place que ces mouvements insurrectionnels occupent dans les représentations collectives du passé des sociétés d'après guerre, justifie l'intérêt que les chercheurs peuvent y porter. Les auteurs ici réunis ont tenté de comprendre le sens de tels phénomènes dans l'histoire de sociétés centre européennes. Historiens de formation, il ne s'agissait pas pour eux de contribuer à l'histoire de ces luttes de libération, mais bien de voir en quoi, et sous quelles formes, *elles restaient présentes* dans les espaces publics tchèques, slovaques ou polonais entre 1945 et 1960, et de comprendre le sens que les acteurs de cette période semblent donner à ces rappels particuliers du passé.

Qu'il s'agisse du souvenir de l'insurrection de Prague, en mai 1945, ou de celui du ghetto de Varsovie entre janvier et mai 1943, de l'insurrection de Varsovie du 1er août au 2 octobre 1944, ou de l'insurrection nationale slovaque en août-octobre 1944, c'est bien sur les *représentations* ultérieures de ces événements que porte le questionnement des

auteurs. Leurs analyses se situent à l'intersection de plusieurs perspectives de recherche sur la mémoire collective. Quelques remarques s'imposent, concernant les notions telles que « mémoire collective », « mémoire nationale », ou « politique de la mémoire », afin de mieux comprendre leur démarche.

Mémoire collective, mémoire nationale, politique de la mémoire

Ces formes de « présence du passé », pour reprendre la formule de Saint-Augustin, qui sont interrogées par nos auteurs, ne sont pas *a priori* assimilées à des manifestations de la mémoire collective, notion devenue si polysémique qu'il convient de préciser ce que l'on entend par là.

Pour les chercheurs qui inscrivent leurs travaux dans le sillage de sociologues tels que Maurice Halbwachs, la notion permet de mettre l'accent sur les interactions entre les représentations individuelles et collectives (Halbwachs 1994, 1997). En suivant ces auteurs, on admet que toute mémoire n'est jamais strictement individuelle, qu'elle est toujours traversée par des contenus qui portent la marque de la vie sociale (famille, église, parti, ou tout autre groupe d'appartenance), et pas seulement celle du vécu propre. D'autres chercheurs s'intéressent plutôt à la formation d'une « mémoire historique ». Cette mémoire renvoie à des ensembles d'images, de grands récits, de grandes mythologies collectives qui constituent « l'histoire partagée », celle que l'on apprend à l'école, celle que l'on retrouve dans les discours des hommes d'Etat, ou de tout acteur puisant dans le passé les ressources identitaires d'une communauté. Les premiers observent plutôt les témoignages, les autobiographies des acteurs de l'histoire, célèbres ou anonymes, puissants ou dominés et cherchent dans ces représentations à identifier les interactions entre le collectif et le personnel. Les autres veulent plutôt comprendre comment se compose la « mémoire nationale », à travers ses dates, ses héros, et la façon de les valoriser dans les manuels scolaires, les commémorations, les monuments. Les uns et les autres, de plus en plus, prennent en compte les connexions entre ces différents types de mémoires collectives, soucieux de saisir ce qui les lie. On admet en effet que si toute mémoire personnelle porte la marque des groupes dans lequel l'individu vit, les mémoires nationales, aussi collectives qu'elles puissent paraître, ne peuvent s'instituer véritablement

que si elles sont portées par les individus qui se reconnaissent un minimum en elles (Lavabre 1994).

C'est l'élaboration d'une mémoire nationale sous contrôle communiste que veulent analyser les auteurs de cet ouvrage. Cela étant, les manifestations de vécus individuels ou collectifs qui entrent en collision avec les visions forgées par les communistes figurent aussi dans leurs textes, comme autant de signes des tensions concernant le passé dans ces sociétés d'après guerre. Sans prétendre à l'exhaustivité sur le sujet, leurs études offrent une palette étonnamment contrastée de cas dont la diversité invite à une réflexion féconde en la matière. Les auteurs y observent un ensemble de pratiques qui visent à orienter et contrôler l'interprétation publique du passé. Ces pratiques peuvent constituer ce qu'on a tendance aujourd'hui à désigner sous le terme de « politique de la mémoire », mais qui n'était pas envisagé sous ce label à l'époque qui nous intéresse. Là aussi, une clarification s'impose.

Nombre de chercheurs ont recours à ce terme pour désigner les dispositifs mis en place en vue d'imposer politiquement une interprétation du passé. Mais comme le fait remarquer Sarah Gensburger, parler de « politique de la mémoire », revient à assimiler les pratiques que l'on range sous cette notion à une « politique publique ». Selon elle, rares pourtant sont les travaux qui donnent à voir ce que sont réellement ces politiques, comment elles sont décidées, par qui, dans quel objectif ? Le plus souvent, les chercheurs se concentrent sur *l'aval* de ce type de politiques, autrement dit leur mise en œuvre dans des discours, des rites commémoratifs, l'érection de monuments, etc. Il est en général beaucoup plus difficile d'accéder à des sources qui donnent à voir *l'amont* de telles politiques (Gensburger 2008).

Les contributions réunies ici s'inscrivent clairement dans l'objectif de déconstruction des politiques de mémoire des communistes à propos des insurrections antinazies. La somme des contributions permet de surmonter la difficulté pointée par Gensburger. Nous disposons là d'un tableau assez fouillé sur les pratiques mémorielles des communistes dans les premières quinze années de l'après guerre qui nous invite à considérer avec nuances les volontés des communistes d'agir sur la mémoire.

Contrairement à une idée reçue, les représentations que les communistes s'évertuent à imposer ne se forment que progressivement, selon un processus éminemment plastique qui conduit les acteurs les

plus déterminés à « modeler les consciences », à composer avec toutes sortes de contingences nationales et internationales.

Les représentations : un processus éminemment plastique

La mémoire des insurrections a d'abord été entretenue de façon spontanée par les acteurs mêmes ou leurs proches. Palivodová montre comment les lieux où les insurgés sont tombés sont devenus des lieux d'hommage improvisés aux victimes de l'insurrection de Prague. Michela revient sur des phénomènes analogues en Slovaquie, où la mémoire des insurgés se diffuse sur un territoire beaucoup plus étendu, correspondant au théâtre des combats de l'été 1944.

Mais quasiment dans le même temps, ces événements renvoient, dans tous les cas, à des interprétations concurrentes. Les dissensions portent généralement sur le sens même de l'insurrection. Si tous reconnaissent l'authenticité et l'influence des combats sur l'issue de la Guerre, pour les uns, le soulèvement visait la libération nationale, pour les autres, la lutte antinazie était aussi l'expression de la volonté du peuple à se libérer du joug impérialiste. Pour les premiers, les mérites des insurrections revenaient à des acteurs locaux, pour les seconds aux soldats de l'Armée rouge. L'insurrection de Varsovie constitue un cas à part. Son sens avait été immédiatement contesté par Staline, qui dénonça en août 1944 « la témérité criminelle » de ses protagonistes, avant même la fin de la guerre, suivi en cela par les communistes polonais, alors exilés à Moscou. La reconnaissance d'une insurrection polonaise menaçait trop l'image du rôle de l'Armée rouge en Pologne et plus généralement celle de son rôle en Europe centrale. Dans le cas tchèque, en revanche, l'entrée des chars soviétiques à Prague le 9 mai 1945, à la suite des journées insurrectionnelles, donna un poids à une version « soviétisée », que les communistes surent exploiter. Dans le cas slovaque, ont vite vu se multiplier les symboles de l'Armée rouge sur les lieux de mémoire aux victimes du mouvement insurrectionnel. Les étoiles rouges, les faucilles et marteaux accompagnèrent puis remplacèrent les croix érigées sur les lieux où les combats avaient eu lieu. La « bolchévisation » de l'insurrection est particulièrement poussée dans le cas de celle du ghetto juif de Varsovie, où les insurgés incarnent dans le discours communiste les forces laborieuses juives. Ainsi présentée,

l'insurrection du ghetto fournissait de surcroît une ressource redoutable pour balayer le souvenir de l'insurrection polonaise de Varsovie.

L'interprétation des insurrections a représenté un enjeu majeur dans les processus d'identification politiques des sociétés d'Europe centrale. Les documents d'époque attestent de la polarisation précoce des points de vues sur cette question et de la cristallisation rapide des dissensions.

Si les interlocuteurs varient d'un cas à l'autre, dans chacun des cas, on retrouve les communistes locaux. Leur engagement dans ces conflits d'interprétation constitue de toute évidence une de leur priorité. Il se déploie dans plusieurs directions. Les auteurs de cet ouvrage en suivent la trace dans la correspondance des acteurs politiques, dans la presse de l'époque, dans la littérature enfantine, et toutes sortes de brochures publiées à des fins de propagande. Ces documents témoignent de la profondeur du fossé qui séparait les tenants des différentes versions, et du sort réservé aux acteurs non communistes des insurrections. Dans tous les cas, il s'agit de dénigrer par tous les moyens la dimension nationale des insurrections, en assimilant éventuellement les insurgés à des traîtres et à des collaborateurs. Ceux qui voulaient en défendre la mémoire, pouvaient ainsi être écartés du pouvoir, voire poursuivis par la justice et incarcérés.

Les commémorations des insurrections devinrent vite un champ d'affrontement des visions du passé. La formalisation de ces rites et de leur contenu sémantique suscita chez les communistes un soin tout particulier dans leur stratégie mémorielle. Ksinan revient sur le contrôle exercé par le Parti communiste Tchécoslovaque (PCT) dans la planification et l'organisation des commémorations de l'Insurrection nationale slovaque. Les archives lui livrent toutes sortes de documents qui permettent de reconstituer assez finement ce que les communistes attendaient de ces opérations et surtout les mécanismes à l'œuvre pour parvenir à imposer leur vision du passé. Les commémorations répondaient à une mise en scène minutieusement contrôlée, révélatrice des objectifs poursuivis par le PCT, tant il est vrai que les manipulations du passé au fond concerne souvent moins le passé en soi que l'avenir qu'il permet de projeter.

Les rites de commémoration permettent d'inscrire la mémoire dans un espace et dans un calendrier. En Slovaquie, les monuments à l'Armée rouge se sont multipliés, symboles de plus en plus exclusifs

de la libération. L'Institut de l'insurrection initialement programmé en une ville hautement symbolique du soulèvement slovaque – Banská Bystrica, est finalement déplacé à Bratislava, et sa vocation (à la mémoire des insurgés) détournée (à la gloire du PCT). Côté tchèque, le rappel de l'insurrection, inséré entre le 1er mai, fête du travail, et le 9 mai, anniversaire de la Libération par l'Armée rouge, se vide peu à peu de son sens, au profit d'un hymne à la construction socialiste.

L'incontestable volonté d'emprise des communistes sur la mémoire des insurrections porte assez vite ses fruits. Un peu partout, après quelques années à peine, voire moins dans certains cas, les discours communistes se sont bel et bien approprié le passé insurrectionnel. La pluralité des mémoires, encore possible dans les premiers temps d'après guerre a fait place à une hégémonie des discours communistes.

Pourtant, ce monopole ne doit pas masquer le fait que les visions ne furent pas élaborées d'emblée et une fois pour toute. Tous les auteurs remarquent des phases dans la façon de mobiliser ce passé au plan public, avec des glissements sémantiques importants qui reflètent tout à la fois la progression des communistes dans les instances du pouvoir dans les pays respectifs, mais aussi une certaine évolution des relations internationales, notamment les débuts de la guerre froide en 1946. Ceci est particulièrement illustré ici dans le cas de la mémoire de l'insurrection du ghetto de Varsovie, où la dimension juive, de toute façon gommée au profit d'un trope révolutionnaire, sera d'autant plus combattue par la propagande communiste au moment de la création de l'Etat d'Israël en 1948.

Que ce soit à partir de l'observation des rites, de celle de la production littéraire destinée aux enfants, de la presse, et même de l'écriture académique de l'histoire, les auteurs constatent un peu partout les mêmes transformations sémantiques. On voit ainsi dans l'ensemble des cas présentés, les figures d'insurgés céder progressivement le pas à celles de combattant de l'Armée Rouge, conformément aux cadres de l'idéologie soviétique. En l'espace de quelques années, les valeurs nationales et ethniques (tchèque, slovaque, polonais ou juive) des insurrections se fondent dans des symboles de la lutte sociale et politique, dans des tableaux où dominent les prolétaires, les révolutionnaires, et surtout les soldats soviétiques. Globalement, on assiste, à des rythmes légèrement différents selon les cas, à la dissolution de la mémoire des

insurrections nationales dans les schèmes de la Libération par l'Armée rouge, autrement dit à une « soviétisation » ou une « bolchevisation » du souvenir. Partant, on aboutit à une situation paradoxale, où le souvenir des insurrections, particulièrement mobilisé par les communistes dans les premières années de l'après guerre dans le contexte de leur accession au pouvoir, est peu à peu écarté des rites commémoratifs.

Au terme de ces excursions dans les modes de fabrique de la mémoire par les communistes d'Europe centrale, une question pourtant se pose : en quoi sont-elles spécifiques de ce que l'on peut observer dans d'autres pays d'Europe à la même période ? N'y a-t-il pas, toute proportions gardées, des parallèles à faire avec des pratiques analogues dans le monde non communiste ? La sortie de guerre ne constitue-t-elle pas un cadre mental commun dans l'ensemble de l'Europe ?

Les sorties de guerre pour cadre de mémoire

La guerre a mis tous les Etats qui en sortent face à des défis identitaires difficiles à relever. Le rapport qu'ils instituent à l'égard du passé récent sera déterminant dans leur processus de reconstruction politique et sociale. Dans certaines régions cependant, la reconstruction des identités nationales peut s'avérer encore plus compliquée qu'ailleurs, en raison de bouleversements plus profonds, qui entravent l'émergence et l'affirmation d'un discours intégrateur. Les travaux sur la façon dont les pays sortent respectivement de la Deuxième guerre mondiale en Europe, donnent à voir des disparités importantes sur lesquelles il faut revenir.

Au delà des différences entre vaincus et vainqueurs qui sont loin d'aller de soi, les chercheurs attirent notre attention sur un décalage entre le sort des sociétés d'Europe centrale de celui des sociétés occidentales. Comme Pieter Lagrou le rappelle dans son ouvrage sur la mémoire de l'Occupation nazie, la guerre n'a pas affecté les sociétés européennes dans la même mesure. A l'Ouest, la guerre n'a pas modifié les frontières, les déportés sont revenus, et la surmortalité n'a pas excédé les 2%. A l'Est, en revanche, les populations ont parfois subi une double occupation, et ses effets des politiques d'enfermement de déportation ou de massacre des deux dictatures (soviétique et nazie). Pendant et après la guerre, les frontières ont été redessinées, les déplacements de populations se sont poursuivis, vers le Goulag avec l'avancée de l'Ar-

mée rouge (Blum and Craveri and Nivellon 2012), vers l'Ouest dans le cas de l'expulsion des Allemands ethniques installés historiquement dans cette région au nom de l'épuration nationale (Frommer 2005). La surmortalité a dépassé les 10 % pour certains pays (comme l'URSS et la Pologne), la destruction des Juifs y a constitué un bouleversement culturel plus important dans des régions où ils formaient avant la Shoah, une composante proportionnellement plus importante, après la guerre, les survivants ont accentué cette tendance en continuant à quitter leurs pays d'origine (Lagrou 2003). Tout ceci pèse très lourd sur la reconstruction nationale des sociétés d'Europe centrales et les met dans une situation différente de celle que connaissent les sociétés d'Europe occidentale.

Loin de minimiser l'importance des pertes humaines et matérielles dans l'Ouest de l'Europe, les historiens s'accordent néanmoins généralement sur le fait que la Deuxième Guerre mondiale n'y a pas constitué une césure radicale, et qu'elle a tout au plus accéléré des processus en marche dès l'issue de la Première Guerre mondiale. A l'inverse, les changements démographiques, sociaux, économiques et politiques qui accompagnent la sortie de guerre des pays d'Europe centrale constituent pour les sociétés concernées un bouleversement sans commune mesure dans leur histoire récente.

Cette distinction rappelée, il convient aussi de souligner ce qui rapproche les différents Etats au sortir de la guerre. La volonté d'influencer les représentations du passé n'est pas l'apanage des communistes, elle figure dans tous les agendas politiques au sortir de la guerre, et de façon plus urgente dans les pays qui ont connu l'Occupation. Cette tâche n'est évidente nulle part. Partout on peut faire le même constat : le sens donné aux engagements des Etats et des individus durant les années de guerre n'est pas donné « en soi », et une fois pour toutes. Il s'élabore dans des contextes particuliers qui déterminent en partie son contenu et son orientation.

Après 1945, les discours sur les années de guerre constituent un enjeu majeur dans la recomposition de l'ensemble des sociétés européennes. Ils ont pour fonction de renforcer l'action de ceux qui ici et là s'engagent à diriger leurs pays et puisent dans ces visions du passé les gages de leur légitimité. Le sens qu'ils donnent aux années de guerre joue un rôle central dans ces pratiques de légitimation. Pour tous ces acteurs d'après-guerre, il importe de marquer une distance avec les

horreurs d'un conflit qui n'a que trop duré et leurs responsables, les nazis, leurs alliés et leurs collaborateurs. Cette distanciation se décline par des gestes symboliques, par des discours, éventuellement des dispositifs d'épuration.

Il importe avant tout d'être « du bon côté », celui de la victoire. La victoire militaire ne consacre cependant pas vraiment des champs clairement définis de vainqueurs et de vaincus. A ce sujet, dans la plupart des pays, et surtout ceux qui ont vécu l'occupation, et l'humiliation de la défaite militaire, l'ambivalence règne. La valorisation de la Résistance revêt donc une importance cruciale, avec son lot de mythes « résistancialistes » destinés dans bien des cas à affranchir les sociétés du poids des actes de collaboration. A cet égard, le cas slovaque évoqué dans cet ouvrage suscite forcément des comparaisons. La valorisation du souvenir de l'Insurrection nationale venant couvrir l'expérience du régime de Tiso, n'est pas sans rappeler les efforts des Français pour faire oublier le régime de Vichy à la même époque. La volonté de mettre en avant les insurrections polonaises ou tchèques fait écho au travail de mémoire dans d'autres sociétés qui ont besoin aussi de panser les blessures de l'Occupation.

Autre caractéristique de l'époque, dès lors que la Résistance doit compenser le déficit militaire des sociétés qui ont connu l'Occupation, elle est surtout célébrée à travers le souvenir de ses actes combattants, selon des catégories bien tranchées de figures positives et négatives. Avec le recul, les historiens, bien des années après, montreront combien les frontières entre les identités de combattants, de résistants, et de collaborateurs, sont souvent poreuses, et que les contextes dans lesquels ils agissent entre 1939 et 1945 ont connu des transformations significatives (Tesař 2006). Toujours avec le recul, le concept même de résistance s'élargira, afin d'intégrer des actes et des comportements qui ne relèvent pas de l'action combattante (Douzou 2005). Avant 1960, cependant, la mobilisation de la mémoire de la Résistance répond surtout à une quête de figures héroïques et au besoin de s'identifier à des récits épiques. Seuls les actes visibles, qui permettent de s'identifier au fond à la victoire militaire sont pris en compte. Là encore, les pratiques d'appropriation de la mémoire des insurrections nationales telles qu'elles sont présentées dans cet ouvrage font largement écho à des pratiques mémorielles analogues observables un peu partout en

Europe à cette même époque, où le fait militaire, le héros combattant occupent une place de premier rang dans les imaginaires sociaux.

Concernant la soviétisation de la mémoire que nous avons évoquée un peu plus haut, il faut aussi rappeler, avec Claude Lefort, une autre réalité de l'Europe des années quarante. La guerre a replacé la Russie dans le camp de la démocratie écrit-il (Lefort 1999). Le Régime de Staline bénéficie en 1945 de la contribution du peuple soviétique à la victoire contre le nazisme. Peu avant, et malgré le rôle trouble que jouèrent les communistes en Espagne, durant la guerre civile, elle avait tiré de cette expérience la réputation d'être le seul défenseur des libertés en Europe face au fascisme (Furet 1995). Les militants des partis communistes nationaux, quant à eux, bénéficient de leur participation à la résistance dans les territoires occupés et font figure de démocrates et de patriote (Lefort 1999). Moyennant quoi, le charme que l'URSS et le communisme exercent alors sur les mentalités, dépasse largement le champ de ceux qui vont contribuer à instaurer des démocraties populaires en Europe centrale. Ce tableau, que les communistes eux-mêmes, et leurs compagnons de route contribuent largement à forger un peu partout au lendemain de la guerre, repose certes sur une part de vérité (l'URSS est à la fois le grand vainqueur du nazisme, et figure au premier rang des victimes), mais aussi sur une incroyable illusion concernant l'URSS, qui porte à la fois sur l'authenticité de son antifascisme, et de son projet socialiste, compte tenu respectivement du pacte Molotov-Ribbentrop, et de la réalité sociale de son régime (Lefort 1999).

De ce point de vue, il faut aussi rappeler que la justice post conflit qui s'instaure de façon inédite en 1945 à Nuremberg vient confirmer les effets de la victoire militaire sur la place que peuvent occuper l'URSS et *de facto* l'idée communiste dans les valeurs d'après guerre. Le Tribunal ainsi érigé permit certes d'introduire des notions essentielles pour l'instauration d'une justice pénale internationale qui permettrait de lutter contre les crimes de guerre ou les crimes contre l'Humanité, mais il consacrait dans le même temps le droit de faire silence sur les crimes perpétrés au nom du communisme en URSS, et accessoirement sur le rôle des communistes au début de la Deuxième guerre mondiale jusqu'à la dénonciation du pacte germano-soviétique par les troupes nazies.

Ces quelques remarques nous permettent de resituer l'expérience centre-européenne dans un cadre européen. Un peu partout, la façon

d'interpréter la guerre et la libération représente un enjeu politique central. Partant, les volontés de contrôle de la mémoire paraissent assez universelles. Ces volontés se déclinent avec plus ou moins d'insistance. Rappelons qu'en France par exemple, la recherche sur l'histoire de la Deuxième guerre mondiale a été « encadrée », au moins formellement, par l'Etat, avec un Comité d'histoire de la Deuxième guerre mondiale rattaché aux services du Premier ministre. Et que même si *de facto*, les chercheurs dépendaient et étaient financés par CNRS, l'Etat s'arrogeait le droit *de jure*, de contrôler leur accès aux sources et leurs publications (Azéma and Bédarida 1994). Évidemment, ce type de contrôle est sans commune mesure avec la violence des pratiques envisagées par les communistes pour imposer leur point de vue, mais dans un cas comme dans l'autre, on voit bien que le rapport au passé, et la mobilisation de la mémoire servent avant tout à *diffuser des valeurs*. Éclairer ces phénomènes mémoriels suppose donc de les réinsérer dans les dispositifs symboliques des régimes dans lesquels ils se déploient. Ainsi parviendra-t-on à mieux comprendre quelle place occupe la remémoration des insurrections antinazies dans le dispositif communiste des années quarante et cinquante.

La politique mémorielle, une partie du dispositif symbolique communiste

La violence extrême avec laquelle les communistes ont cherché à imposer leurs interprétations du passé jette un voile sur leur stratégie visant à *composer* avec un système de valeurs existant. La formule « du passé faisons table rase » qui leur est associée, ne doit pas nous leurrer, leur capacité à se présenter comme les garants des traditions au lendemain de la guerre en intégrant les valeurs nationales a constitué au contraire un atout énorme dans l'instauration des démocraties populaires. Jacques Rupnik, dans son histoire du PCT, s'était intéressé aux fondements culturels du communisme dans la société tchécoslovaque, il avait ainsi noté, combien paradoxalement au lendemain de la Deuxième Guerre mondiale, les discours communistes étaient pleins de références à l'intégrité nationale, tandis que ceux des partis concurrents (appelés à disparaître) faisaient appel aux transformations sociales (Rupnik 1982).

La force des communistes se situe sans doute bien plus dans leur aptitude à user du symbolique pour créer du lien et « faire corps », que dans leur capacité à s'imposer par l'usage de la violence. Les analyses du pouvoir en terme de politique symbolique, telles qu'elles se sont développées depuis les années 1980, peut alors s'avérer très féconde pour éclairer leur action.

L'historien Marc Ferro fut un des premiers à attirer l'attention sur les usages symboliques au sein du système soviétique. Selon lui, en délivrant un message très clair du pouvoir et de ses orientations, tout en *liant* les participants, les rites commémoratifs ont un peu supplanté l'idéologie. Ces fêtes s'intégraient dans un dispositif qui comprenait aussi des lieux de pèlerinages, au premier rang desquels figurait, sur l'initiative de Staline, le Mausolée de Lénine. A ces rites « nationaux », s'ajoutèrent peu à peu ceux de la vie privée, avec les palais des mariages, par exemple (Ferro 1985). Dans une autre ouvrage pionnier, Christel Lane, identifia quant à elle les traditions forgées en URSS et introduites après 1945 en Europe centrale : la tradition révolutionnaire, celle de l'édification du socialisme, et la tradition patriotique, qui correspondaient à trois dates clefs du calendrier socialiste, l'anniversaire de la Grande révolution d'octobre, la fête du 1er mai, et l'anniversaire de la Libération (Lane 1981, 1984).

L'intérêt d'identifier ces phénomènes tient au fait que ces rites constituent une dimension essentielle du pouvoir. Politologues et historiens engagés sur ce domaine ont montré depuis longtemps comment les régimes politiques œuvrent à leur propre conservation par le truchement de ces mises en scène de leur autorité. Autorité qui consiste justement en cette capacité à modeler, figurer et représenter les rapports de domination. On peut se référer utilement ici aux travaux de Kantorowicz sur la religiosité du politique et qu'il faut comprendre « *non comme les rapports entre religion et politique, mais plutôt comme le caractère sacré (pour lequel on peut se sacrifier) dont arrive à ce nimber un pouvoir purement temporel et laïque* » (Delruelle 2007). Il y a alors grand profit à tirer d'une analyse des commémorations, et autres rituels de ce type, en priorité en terme de politique symbolique, afin de mettre en évidence, au delà des différences de cas, de temps et de lieu, ce qui peut se projeter en amont d'une telle stratégie dans « le couple du politique et du symbole », et ce qui se met réellement en œuvre en aval, autrement dit, sur les mécanismes symboliques mobilisés dans les rituels (Ory 2000).

Tous les auteurs qui s'engagent dans de telles enquêtes, s'accordent sur le fait que les rites sont autant de manière de mettre en scène le pouvoir, de l'inscrire dans un espace et dans une chronologie. Mais aussi, et surtout, qu'ils constituent une forme d'intégration sociale, leur fonction est de créer du lien, de réunir. Le caractère sacré du pouvoir qui se donne ainsi à voir, nous disent-ils, « *est moins affaire de transcendance que de présence* », autrement dit, si le pouvoir arrive à s'imposer, ce n'est pas en restant en situation d'extériorité, mais grâce à sa capacité à se mettre en scène, à se « représenter », et à faire ainsi corps avec les individus et la société (Delruelle 2007). Les rites sont donc un moment essentiel des processus de légitimation, et cela justifie qu'on s'y intéresse de très près pour percer les ressorts du politique.

Les travaux sur les rites symboliques des régimes socialistes, malheureusement moins nombreux que sur les autres régimes, contribuent néanmoins à affiner notre compréhension des réalités sociales de ce type de dictatures, et sur les mécanismes qui permettent aux communistes de maintenir leur pouvoir. Parmi eux, on doit citer le remarquable travail de Roman Krakovský qui a fourni en 2004 au lecteur francophone une analyse très poussée des rites du 1er mai en Tchécoslovaquie entre 1948 et 1989 (Krakovský 2004). En élargissant sa réflexion à l'ensemble de la période communiste, il parvient à apprécier la dimension plastique du rituel, nuancant sensiblement les thèses sur sa formalisation et sa pétrification précoces et soulignant le caractère très progressif de sa métamorphose. Ses observations offrent des éléments de comparaison précieux avec les rituels liés à la Libération qui font l'objet de cet ouvrage. En 1945, nous explique-t-il, les communistes renouèrent avec deux traditions : celle de l'internationale socialiste et celle de l'indépendance tchécoslovaque (de 1918). Le thème de l'unité domine dans un premier temps, du moins jusqu'en 1946, l'obsession des communistes étant d'incarner l'intégrité nationale, ce à quoi ils parviennent. Ce n'est qu'un peu plus tard, à partir de 1947, qu'ils mettent en avant les idées d'internationalisme et de pacifisme. Dans le même temps, le contenu sémantique des rituels du 1er mai se métamorphose, seront dorénavant de plus en plus soulignée les valeurs liées au travail et aux réalisations socialistes, au détriment des références à la lutte sociale.

Vidée de son sens initial, la fête n'en constitue pas moins un rite qui se maintient jusqu'en 1989. Les raisons de ce succès, nous dit l'au-

teur, tiennent avant tout à la façon dont elle impliquait la population, systématiquement engagée, chaque année, dans de longs préparatifs. Et à plus forte raison, dans la place qu'elle prend dans la mise en œuvre même du rite, précisément dans le contexte de cette valorisation des réalisations socialistes, qui supposait la participation des individus, représentant leurs métiers par exemple. Le rôle joué par les individus dans le rituel favorisait, à n'en pas douter, les processus d'appropriation.

C'est là un aspect du rituel que l'on ne retrouve pas dans les commémorations des insurrections antinazies. Certes les symboles qui y sont mobilisés permettent, par leur polysémie de faire évoluer sensiblement le message de la fête, mais dans une direction qui confine de plus en plus les spectateurs dans leur rôle de spectateurs. Lorsque la commémoration finit par se décliner sous la forme d'un défilé militaire, non seulement cette figuration est assez éloignée des images des insurrections, mais surtout, il n'y a pas de place pour une transmutation du statut de spectateur en celui d'acteur.

Tous les auteurs observent sur leurs terrains respectifs selon des rythmes différents, le glissement sémantique qui aboutit au bout du compte à un effacement de la mémoire initialement mobilisée au profit d'une autre. Doit-on pour autant en conclure que la mobilisation de la mémoire des soulèvements antinazis constitue une impasse de la politique symbolique mise en œuvre par les communistes ? Que ces rites n'auraient pas fait la preuve de leur efficacité ? Rien n'est moins sûr. Tout dépend de ce qu'on entend par là, et du point de vue selon lequel on se place. Force est de constater *a minima*, qu'ils ont permis d'imposer en quelques années dans l'espace public des pays concernés une représentation de la Libération dont tous les mérites revenaient aux communistes et à l'Armée rouge. La question de savoir dans quelle mesure les groupes et les individus se sont appropriés ces visions dépasse le cadre de la présente étude.

L'examen de ces politiques de la mémoire s'arrête en 1960. Or pour nombre d'analystes de la mémoire en Europe, les années 1960 représentent un tournant fondamental, avec notamment l'avènement de « l'ère du témoin », pour reprendre l'expression d'A. Wieviorka (Wieviorka 2002), qui entendait par là, la pleine reconnaissance de la parole des victimes dans le procès Eichmann, et la présence de plus en plus forte du vécu des victimes dans les espaces publics des pays

occidentaux. Avant cela, comme nous l'avons vu, dans la mémoire de la Deuxième Guerre mondiale, partout, l'accent était mis sur la victoire, les combattants, les héros, éventuellement les héros-martyrs. Seul comptait le fait d'avoir vaincu le nazisme, et l'on constate alors une hypermnésie des faits de résistance. Les victimes sont absentes de ces tableaux. À partir des années 1960, une mutation s'opère, et le discours sur le génocide va se déployer de façon extraordinaire avec des implications très importantes sur les cadres mentaux des mémoires collectives, entendues ici, comme les façons d'évoquer le passé au plan public et institutionnel. Or cette mutation d'une mémoire de vainqueur, ou d'une mémoire épique et résistancialiste, vers une mémoire victimaire (dont la mémoire du génocide serait la matrice) ne touche pas toute l'Europe, au contraire, elle la scinde. L'Est de l'Europe, l'Europe communiste reste pratiquement imperméable à ce basculement (El Kenz and Nérard 2011). La figure de la victime reste effacée durablement derrière celle des héros, quand elle commencera à s'imposer, dans les années 1980, ce sera en liaison avec les horreurs du stalinisme et non celles du nazisme. Aujourd'hui, le décalage subsiste, entravant l'illusion d'une unité européenne (Mink and Neumayer and Bonnard 2007; Rousseau 2012). C'est aussi de ce point de vue contemporain, que les modes d'interprétation du passé décrits dans cet ouvrage peuvent être lus, afin d'éclairer un peu l'histoire des représentations en Europe.

Záver

FRANÇOISE MAYEROVÁ

Pamäť oslobodenia pod kontrolou?

Koniec druhej svetovej vojny sprevádza značný počet viac či menej spontánnych miestnych pokusov o národné oslobodenie. Takéto udalosti boli prejavom antifašizmu, a preto verejné zdôrazňovanie ich významu stálo od prvých povojnových dní v centre pozornosti komunistov. Tí sa totiž stavali do pozície jeho hlavných ochrancov, a to aj napriek spomienke na pakt Ribbentrop-Molotov. Vyvinuli mimoriadne úsilie, aby zahrnuli pamäť odboja do príbehu, ktorý im bude slúžiť na získanie a udržanie si moci. Odvolávaním sa na povstania nielenže potvrdzovali svoj antifašizmus, ale sa aj pasovali za jeho výlučného nositeľa. Alternatívne interpretácie, ktoré by mohli vyzdvihovať nekomunistických účastníkov v povstaniach alebo v odboji, sa rýchlo stali terčom neúprosnej propagandy a jeho predstavitelia obeťami tvrdej represie. Miesto povstaleckých hnutí v kolektívnych reprezentáciách minulosti povojnových spoločností odôvodňuje záujem bádateľov o túto problematiku. Ambíciou autorov predkladanej publikácie bolo porozumieť, aký mali v dejinách stredoeurópskych spoločností spomenuté javy zmysel. Títo profesionálni historici si nestanovili za cieľ prispieť k hlbšiemu poznaniu dejín zmienených oslobodzovacích bojov ako takých, ale skôr ich zaujímalo, v čom a v akých podobách zostali prítomné v českých, slovenských a poľských verejných priestranstvách v rokoch 1945 až 1960. Okrem toho sa snažili pochopiť, aký význam pripisovali doboví aktéri týmto zvláštnym pripomínaniam si minulosti.

Či už ide o pamäť pražského povstania z mája 1945, povstania vo varšavskom gete medzi januárom a májom 1943, Varšavského povstania v období od 1. augusta do 2. októbra 1944 alebo Slovenského národného povstania z augusta až októbra 1944, naši autori venujú pozornosť neskorším *reprezentáciám* spomenutých udalostí. Ich analýzy ležia na priesečníku viacerých výskumných perspektív kolektívnej pamäti. Tu sa žiada uviesť niekoľko poznámok o pojmoch „kolektívna

pamäť“, „národná pamäť“, alebo „politika pamäti“, aby sme lepšie pochopili ich postup.

Kolektívna pamäť, národná pamäť, politika pamäti

Spomínané podoby „prítomnej minulosti“, ako ich nazval svätý Augustín, o ktoré sa zaujímali naši autori, nie sú *a priori* synonymom prejavov kolektívnej pamäti – pojem, ktorý sa stal dnes mnohohznačný až do takej miery, že sa žiada spresniť, čo pod ním myslíme.

Bádateľom nadväzujúcim na tradíciu sociológov ako Maurice Halbwachs táto koncepcia umožňuje klásť dôraz na vzájomné pôsobenie medzi individuálnymi a kolektívnymi reprezentáciami (Halbwachs 1994, 1997). Podľa nich žiadna pamäť nie je absolútne individuálna, vždy je popretkávaná rozličnými vplyvmi spoločenského života (rodina, cirkev, strana alebo akákoľvek iná skupina, kam patríme) a nie je výlučne vlastnou životnou skúsenosťou. Iní vedci sa zaujímajú viac o vytváranie „historickej pamäte“, ktorá sa sústreďuje na súbor obrazov, veľkých príbehov, veľkých kolektívnych mytológií, čo vytvára „zdieľanú históriu“. Tá sa vyučuje na školách, je prítomná v prejavoch štátnikov alebo každého aktéra čerpajúceho z minulosti zdroje na vytváranie identity istej komunity. Prví sa sústredia skôr na svedectvá, autobiografie aktérov histórie, slávnych i anonymných, vládncích i ovládaných a hľadajú v týchto reprezentáciách vzájomné pôsobenie medzi kolektívom a individuum. Druhí sa zas pokúšajú zistiť, ako sa vytvára „národná pamäť“ prostredníctvom významných dátumov, hrdinov a spôsobom ich hodnotenia v učebniciach, na spomienkových slávnostiach či pamätníkoch. Ale aj jedni aj druhí čoraz viac berú do úvahy prepojenia medzi týmito rozdielnymi typmi kolektívnych pamätí, pričom sa snažia pochopiť, čo ich spája. Pripúšťame totiž, že ak každá individuálna pamäť nesie stopy skupín, v ktorých jednotlivec žije, národné pamäte, také kolektívne ako sa len môžu zdať, sa vytvoria len v prípade, ak sú ich nositeľmi jednotlivci, ktorí sa aspoň minimálne s nimi identifikujú (Lavabre 1994).

Autori tejto publikácie sa podujali analyzovať vytváranie národnej pamäte pod komunistickou kontrolou. Takže v ich textoch sa nachádzajú opisy osobných alebo spoločných zážitkov, ktoré sa dostávajú do rozporu s pohľadom presadzovaným komunistami, rovnako ako prejavy konfliktov o minulosti povojnových spoločností. Bez nároku

na úplné vyčerpanie témy ponúkajú predkladané štúdie prekvapujúco pestrú paletu prípadov, vhodnú na plodné úvahy o danej problematike. Autori sledujú súbor praktík, ktoré majú za cieľ usmerniť a kontrolovať verejnú interpretáciu minulosti. Podobné praktiky môžeme zaradiť pod termín „politika pamäti“, no v tom čase sa tak nenazývala. Aj tu je potrebné malé objasnenie.

Mnohí bádatelia siahajú po tomto pojme, keď chcú pomenovať nástroje, ktoré boli použité na politické presadenie istej podoby interpretácie minulosti. No ako pripomína Sarah Gensburgerová, hovoriť o „politike pamäti“ znamená nerozlišovať praktiky, ktoré pod tento pojem zahrňame, od „verejnej politiky“. Podľa nej len malé množstvo prác poukazuje na to, čo v skutočnosti tieto politiky sú, ako sa vytvárajú, kto ich vytvára a s akým cieľom. Najčastejšie sa bádatelia zameriavajú na jednu stránku tohto typu politik, presnejšie na jej prítomnosť v príhovoroch, spomienkových obradoch, v odhaľovaniach pamätníkov a pod. Všeobecne je omnoho zložitejšie identifikovať zdroje, z ktorých sa takéto politiky zrodili (Gensburger 2008).

Jasným cieľom tu zhromaždených príspevkov je dekonštrukcia politiky pamäti komunistov o protifašistických povstaniach. Ich zhrnutie umožňuje preklenúť Gensburgerovou spomínané ťažkosti. Máme tu k dispozícii celkom podrobný prehľad o pamäťových praktikách komunistov počas prvých pätnástich rokov po konci vojny, čo nám ponúka priestor na skúmanie snáh komunistov pôsobiť na pamäť s mnohými odtieňmi.

V protiklade so všeobecne rozšírenou predstavou sa obrazy minulosti, ktoré sa komunisti usilovali presadiť, utvárali iba postupne a ako výsledok mimoriadne tvárneho procesu. Ten podnecuje najzapálenejších aktérov „modelovať vedomia“ ako výsledok kompromisov, ktoré musia brať do úvahy všemožné nepredvídané domáce i medzinárodné okolnosti.

Reprezentácie: mimoriadne tvárny proces

Pamäť povstaní spočiatku spontánne pestovali samotní účastníci odboja alebo ich blízki. Palivodová poukazuje na to, ako sa miesta, na ktorých padli povstanci, stali improvizovanými miestami prejavov pocty obetiam pražského povstania. Michela sa zaoberá podobnými

fenoménmi na Slovensku, kde sa pamäť povstalcov rozširuje na podstatne rozľahlejšie územie bojov z leta 1944.

Avšak približne v rovnakom čase sa všetky tieto udalosti začínajú vysvetľovať aj iným spôsobom. Jablkom sváru sa stal zväčša samotný zmysel povstania. Hoci všetci jednomyselne uznávajú autentickejšť bojov a ich vplyv na ukončenie vojny, pre jedných bolo cieľom národné oslobodenie, zatiaľ čo pre druhých bol protifašistický boj tiež vyjadrením snahy ľudu oslobodiť sa spod jarma imperializmu. Prví zdôrazňujú zásluhy miestnych účastníkov povstaní, zatiaľ čo druhí vojakov Červenej armády. Varšavské povstanie predstavuje prípad sám o sebe. Jeho zmysel Stalin okamžite zavrhol, keď sa, ešte pred samotným koncom vojny, v auguste 1944 rozhorčoval nad „zločineckou trúfalosťou“ povstalcov. Stalinov príklad potom nasledovali poľskí komunisti z exilu v Moskve. Uznanie poľského povstania by bolo príliš ohrozilo obraz, ktorý sa vytvoril o úlohe Červenej armády v Poľsku a všeobecne v strednej Európe. V českom prípade zase vstup sovietskych tankov do Prahy 9. mája 1945, po povstaleckých dňoch, posilnil „sovietsky“ výklad udalosti, čo komunisti vedeli dobre využiť. V slovenskom prípade čoskoro výrazne narastá množstvo symbolov Červenej armády na miestach pamäti spojených s obeťami Povstania. Kríže postavené na miestach bojov najprv doplnili a neskôr úplne nahradili červené hviezdy, či kosáky a kladivá. Mimoriadne silné boli tendencie „zboľševizovať“ povstanie vo varšavskom gete, kde sú podľa komunistickej interpretácie povstanci vlastne židovskí robotníci. Takto prezentované povstanie v gete navyše ponúkalo výborný nástroj na zahľadanie pamiatky Varšavského povstania Poliakov.

Interpretácia povstaní bola v procese politickej identifikácie spoločností v strednej Európe kľúčovou otázkou. Dobové dokumenty potvrdzujú v každom zo študovaných prípadov skorú polarizáciu pohľadov na tento problém a rýchly vývoj z toho plynúcich nezhôd. Hoci sa zúčastnené strany od prípadu k prípadu menia, domácich komunistov nachádzame v každom z nich. Interpretačné konflikty pre nich bez pochyby predstavujú prioritu a angažujú sa v nich viacerými spôsobmi. Autori tejto publikácie ich sledujú v korešpondencii politických aktérov, v dobovej tlači, detskej literatúre a v rozličných druhoch propagandistických brožúr. Spomenuté dokumenty svedčia o veľkých nezhodách medzi stúpenkami rozdielných podaní a o údele nekomunistických účastníkov povstaní. V každom z prípadov musí byť národ-

ný rozmer povstaní za každú cenu očiernený a povstalci sa prípadne predstavujú ako zradcovia či kolaboranti. Ľudia, ktorí sa snažili obhajovať ich pamiatku, mohli byť takto odstavení od moci, či dokonca trestne stíhaní a väznení.

Pripomínanie si povstaní sa rýchlo stalo poľom, kde sa stretli viaceré pohľady na minulosť. Komunisti pri práci s pamäťou venujú mimoriadnu pozornosť formalizácii týchto rituálov a ich významového obsahu. Kšiňan poukazuje na dohľad, ktorý vykonávala KSČ pri plánovaní a organizovaní pripomínania si SNP. Vďaka bohatstvu archívnych dokumentov môže detailne rekonštruovať, čo komunisti od týchto činností očakávali a najmä, aké mechanizmy používali, aby sa im podarilo presadiť vlastnú víziu minulosti. Spomienkové slávnosti boli puntičkársky režírované tak, aby vyhovovali cieľom, ktoré sledovala KSČ. Treba však dodať, že manipulovanie s minulosťou sa menej týkalo minulosti ako takej než budúcnosti, ktorej víziu môže projektovať.

Spomienkové rituály umožňujú situovať pamäť do istého priestoru a času. Počet pamätníkov Červenej armády na Slovensku, ktoré sa stávali čoraz výlučnejším symbolom oslobodenia, rástol. Pôvodne mal byť Ústav SNP umiestnený v Banskej Bystrici, v meste vysoko symbolikom pre odboj, no nakoniec ho premiestnili do Bratislavy a jeho zmysel (na pamiatku povstalcov) sa prekrútil (na slávu KSČ). Na českej strane pripomínanie si povstania, medzi sviatkom práce – prvým májom a oslavami oslobodenia Červenou armádou – deviatym májom, postupne stráca svoj význam v prospech chválospevu na socialistické budovanie.

Nepopierateľná snaha komunistov privlastniť si pamäť povstaní rýchlo priniesla ovocie. Sotva po niekoľkých rokoch a viac-menej všade si komunistický výklad rýchlo prisvojil odbojársku minulosť. Pluralita pamätí, možná v prvých rokoch po vojne, ustúpila hegemonii komunistických výkladov.

Napriek tomu tento monopol nemôže vytvárať dojem, že spomenuté výklady minulosti boli vytvorené okamžite, raz a navždy. Všetci autori zhodne konštatujú rozličné fázy vo verejnom narábaní s minulosťou. Výrazné významové posuny odrážajú úspechy komunistov pri získavaní moci v tej-ktorej krajine, ale tiež vývoj v medzinárodných vzťahoch, najmä začiatok studenej vojny roku 1946. To je obzvlášť viditeľné v prípade pamäti povstania vo varšavskom gete, kde židovskú dimenziu povstania, už aj tak zahmlievanú v prospech revolučnej verzie,

komunistická propaganda v čase vzniku izraelského štátu roku 1948 ešte väčšmi potláčala.

Či už na základe analýzy rituálov, literatúry pre deti, tlače, alebo dokonca odbornej historickej spisby, autori zhodne konštatujú rovnaké významové posuny. V každom z analyzovaných príkladov vidíme, že postava odbojára v súlade so sovietskou ideológiou postupne prenecháva miesto postave vojaka Červenej armády. V priebehu niekoľkých rokov sa národné a etnické (české, slovenské, poľské, alebo židovské) hodnoty povstaní menia na symboly politického a sociálneho boja a na obrazy, kde dominujú proletári, revolucionári a najmä sovietski vojaci. Celkovo sme svedkami vývoja, pri ktorom sa pamäť národných povstaní zahmlieva schémou o oslobodení Červenou armádou, i keď v každom z nich odlišným tempom, inak povedané „sovietizáciou“ alebo „bolševizáciou“ spomienky. Výsledkom bola paradoxná situácia, keď pamäť povstaní, mimoriadne využívaná komunistami v prvých povojnových rokoch pri ich nástupe k moci, postupne mizne zo spomienkových rituálov.

Na záver týchto prehľadov, ako komunisti vytvárali pamäť v strednej Európe, sa natíska otázka: v čom sa odlišujú od toho, čo môžeme v tom istom čase pozorovať v ostatných krajinách Európy? Nedajú sa urobiť paralely s podobnými praktikami v nekomunistickom svete, pravdaže berúc do úvahy rozdielne dimenzie procesu? Nevytvorilo obdobie bezprostredne po vojne spoločné mentálne prostredie pre celú Európu?

Obdobie bezprostredne po vojne ako rámec pamäte

V dôsledku vojny všetky štáty, ktoré sa jej zúčastnili, čelili neľahkým problémom týkajúcich sa vlastnej identity. Ich vzťah k nedávnej minulosti bude v procesoch politickej a sociálnej obnovy rozhodujúci. V niektorých oblastiach sa však rekonštrukcia národných identít ukazuje omnoho zložitejšia ako inde, keďže tam nastal oveľa väčší rozvrat, čo sťažuje vytvorenie a uchytenie sa integračného diskurzu. Práve o spôsobe, akým jednotlivé krajiny vystupujú z druhej svetovej vojny, poukazujú na dôležité rozdiely, ktorými sa treba zaoberať.

Okrem rozdielov medzi víťazmi a porazenými, ktoré ani zďaleka nie sú samozrejmé, nás bádatelia upozorňujú na rozdiely medzi údelom stredoeurópskych a západných spoločností. Ako pripomína

Pieter Lagrou vo svojej knihe o pamäti nacistickej okupácie, vojna nezasiahla všetky európske krajiny rovnakou mierou. Na západe vojna nezmenila hranice, väzni sa vrátili domov a priemerná úmrtnosť nepresiahla 2%. Na východe zase obyvateľstvo niekedy znášalo dôsledky dvojitej okupácie a z nej vyplývajúce dôsledky politiky zatýkania, deportácie a masakrov dvoch diktatúr (sovietskej a nacistickej). Počas vojny a po nej sa hranice menili, deportácie obyvateľstva pokračovali, či už do Gulagu spolu s postupom Červenej armády (Blum and Craveri and Nivellon 2012), alebo v prípade etnických Nemcov na západ, a to v mene národnej očisty, keďže z historického hľadiska do tohto regiónu patrili (Frommer 2005). Úmrtnosť v niektorých krajinách presiahla 10% (napr. ZSSR a Poľsko). Vyhladenie Židov znamenalo omnoho väčší kultúrny zásah v oblastiach, kde tvorili pred holokaustom početne významnejšiu zložku. Po vojne sa tento trend zintenzívnil a pozostali naďalej opúšťali krajiny svojho pôvodu (Lagrou 2003). Všetko toto veľmi sťažovalo národnú obnovu spoločností v strednej Európe, ktoré sa v dôsledku toho nachádzali v úplne rozdielnej situácii než spoločnosti v západnej Európe.

V žiadnom prípade nechceme znižovať ľudské a materiálne straty v západnej Európe, avšak historici sa všeobecne zhodujú, že druhá svetová vojna tam neznamenal radikálny prielom, ale že nanajvýš urýchlila procesy prebiehajúce už od konca prvej svetovej vojny. Na druhej strane demografické, spoločenské, ekonomické a politické zmeny, čo sprevádzajú bezprostredné povojnové obdobie v krajinách strednej Európy, znamenajú pre tieto spoločnosti otras, aký vo svojej nedávnej minulosti nezažili.

Ak sme už spomenuli rozdiely, treba upozorniť aj na to, čo jednotlivé štáty bezprostredne po vojne zbližuje. Snaha ovplyvniť reprezentácie minulosti nie je výhradne iba komunistickou záležitosťou. Bezprostredne po vojne sa objavuje vo všetkých politických programoch, ale omnoho viac v krajinách, ktoré mali skúsenosť s okupáciou. Táto úloha nie je nikde jednoduchá. Všade môžeme skonštatovať to isté: zmysel prisudzovaný angažovaniu sa štátov a jednotlivcov počas vojny nie je daný „sám o sebe“ a raz navždy. Vytvára sa v jednotlivých súvislostiach, ktoré čiastočne ovplyvňujú jeho obsah a smerovanie.

Diskurzy o vojne po roku 1945 predstavujú základný problém pri rekonštituovaní európskych spoločností ako celku. Slúžia na posilnenie akcieschopnosti tých, čo sa tu i tam v Európe púšťajú do riadenia

svojich krajín a svoju legitimitu sa usilujú potvrdzovať na základe minulosti. Zmysel, ktorý prikladajú obdobiu vojny, hrá v legitimizačných praktikách najdôležitejšiu úlohu. Pre všetkých povojnových aktérov je dôležité dištancovať sa od hrôz príliš dlhého konfliktu, od jeho pôvodcov, nacistov, ich spojencov a kolaborantov. Toto dištancovanie sa prejavuje symbolickými gestami, rétorikou, prípadne čistkami.

V prvom rade je rozhodujúce byť na „správnej strane“, na strane víťazov. Napriek tomu vojenské víťazstvo plne nepotvrdzuje jasné rozdelenie na víťazov a porazených. Dvojznačnosť vládne v tomto ohľade vo väčšine krajín, a hlavne v tých, čo boli okupované a zažili poníženie z vojenskej porážky. Podčiarkovanie odboja získava veľkú dôležitosť súčasne s „odbojárskymi mýtmi“, ktoré majú v mnohých prípadoch za úlohu oslobodiť spoločnosti spod ťarchy dedičstva kolaborácie. Z tohto hľadiska si slovenský príklad, spomenutý v tejto publikácii, zasluhuje porovnanie s ostatnými prípadmi. Zdôrazňovanie spomienky na SNP s cieľom prekryť skúsenosť s tisovským režimom pripomína snahy Francúzov nechať upadnúť do zabudnutia vichystický režim z rovnakého obdobia. Snahy zvýrazňovať poľské alebo české povstania pripomínajú prácu s pamäťou v iných spoločnostiach, ktoré si tiež potrebujú vyliečiť zranenia z okupácie.

Iná dobová charakteristika poukazuje na to, že odvtedy, čo odboj musí nahrádzať vojenský deficit spoločností, ktoré zažili okupáciu, pripomína sa hlavne prostredníctvom spomienky skutkov odbojárov, podľa čierno-bielej schémy, kde sú prípustné len kladné a záporné postavy. So značným časovým odstupom historici ukázali, že hranice medzi identitami bojovníkov, odbojárov a kolaborantov sú často priepustné a tiež, že kontexty, v akých konali medzi rokmi 1939 a 1945, sa výrazne menili (Tesař 2006). S odstupom, sa samotný koncept odboja rozširoval tak, aby pojal do seba skutky a správanie, ktoré nesúviseli s bojovými akciami (Douzou 2005). Pred rokom 1960 sa mobilizácia odbojárskej pamäti sústreďovala najmä na hľadanie heroických postáv a na potrebu identifikovať sa s hrdinským rozprávaním. Do úvahy sa berú iba viditeľné činy umožňujúce stotožniť sa s vojenským víťazstvom. V tomto prípade praktiky osvojovania si pamäte národných povstaní tak ako sú prezentované v tomto diele, značne pripomínajú podobné pamäťové praktiky pozorovateľné všade vo vtedajšej Európe, kde v spoločenských predstavách vojenský čin a bojujúci hrdina zastávajú popredné miesto.

Keď sme už vyššie spomenuli soviétizáciu pamäte, treba tiež pripomenúť iný jav z Európy štyridsiatych rokov. Ako napísal Claude Lefort (1999), Rusko sa vďaka vojne opäť zaradilo medzi demokratické štáty. Stalinov režim ťaží roku 1945 zo zásluh sovietskeho ľudu na porážke nacizmu. Krátko predtým, napriek problematickému účinkovaniu komunistov v španielskej občianskej vojne, vyťažil z toho reputáciu jediného obrancu slobody v Európe pred fašizmom (Furet 1995). Členovia národných komunistických strán zase ťazia zo svojej účasti v odboji na okupovaných územiach a vystupujú ako demokrati a vlastenci (Lefort 1999). Vďaka tomu všetkému čaro, ktorým ZSSR a komunizmus pôsobí na mentalitu, značne presahuje okruh tých, čo v strednej Európe prispeli k nastoleniu ľudových demokracií. Sami komunisti, ale aj ich súpútnici, po vojne takmer všade prispievajú k rozširovaniu tohto obrazu. Zaiste je čiastočne pravdivý, keďže ZSSR je zároveň hlavným premožiteľom nacizmu, ale figuruje v prvom rade aj medzi jeho obeťami. Založený je však aj na neuveriteľnej ilúzii o ZSSR, ktorá súčasne spočíva na pravosti jeho antifašizmu, a tiež jeho socialistického smerovania, berúc do úvahy pakt Molotov-Ribbentrop a samotnú spoločenskú realitu jeho režimu (Lefort 1999).

Z tohto hľadiska treba tiež pripomenúť, že dovtedy bezprecedentný systém zabezpečenia výkonu povojnovej spravodlivosti, ustanovený roku 1945 v Norimbergu, potvrdil vplyv vojenského víťazstva a miesto, ktoré po vojne môže vďaka tomu ZSSR zastávať, teda *de facto* aj zaradil komunistické idey medzi povojnové hodnoty. Zaiste takto ustanovený tribunál umožnil definovať základné pojmy tak, aby bolo možné zaviesť medzinárodné trestné právo, čo pomohlo v boji proti vojnovým zločinom a zločinom proti ľudskosti. Avšak zároveň umožnil prejsť mlčaním zločiny spáchané v mene komunizmu v ZSSR, poprípade úlohu komunistov od začiatku druhej svetovej vojny až po porušenie nemecko-sovietskeho paktu nacistickými jednotkami. Týchto pár poznámok nám umožnilo začleniť stredoeurópsku skúsenosť do európskeho rámca. Takmer všade je spôsob interpretácie vojny a oslobodenia v centre pozornosti politiky. Snaha o kontrolu pamäti sa teda javí ako univerzálna. Spomínané tendencie sa prejavujú s väčšou či menšou nástojčivosťou. Pripomeňme, že napríklad vo Francúzsku bol výskum druhej svetovej vojny aspoň formálne zabezpečený štátom, a to Historickým odborom druhej svetovej vojny pod správou premiéra. A hoci *de facto* bádatelia pracovali v CNRS [francúzska obdoba SAV – pozn. preklada-

tela], ktoré ich aj financovalo, štát si *de jure* uzurpoval právo kontrolovať prístup k ich zdrojom a ich publikáciám (Azéma and Bédarida 1994). Pravdaže, tento typ kontroly má ďaleko od násilných praktík komunistov s cieľom presadiť svoje interpretácie, no v oboch prípadoch vidíme, že vzťah k minulosti a mobilizácia pamäti slúžia v prvom rade na *šírenie hodnôt*. Aby sme osvetlili tieto pamäťové fenomény, musíme ich zahrnúť do symbolickej výbavy režimov, v ktorých sa využívajú. Takto lepšie pochopíme miesto, ktoré zastáva pripomínanie si protifašistických povstaní vo výbave komunistov zo štyridsiatych a päťdesiatych rokov.

Politika pamäti ako súčasť symbolického komunistického vybavenia

Mimoriadne násilie, s akým sa komunisti snažili presadiť svoju víziu minulosti, maskuje ich stratégiu, ktorej cieľom bolo *zasadiť* ju do systému existujúcich hodnôt. Formula „urobme z minulosti tabula rasa“, ktorá sa im prisudzuje, nás nemôže pomýliť. Ich schopnosť stavať sa po vojne do pozície garanta tradícií, zahrňujúc aj národné hodnoty, im naopak dávala do rúk významný tromf pri nastolovaní ľudovodemokratických vlád. Jacques Rupnik sa vo svojich dejinách KSČ zaujímal o kultúrne základy komunizmu v československej spoločnosti. Všimol si, že paradoxne po druhej svetovej vojne prekypoval komunistický diskurz odkazmi na národnú jednotu, zatiaľ čo konkurenčné strany (smerujúce k zániku) sa dovolávali spoločenských zmien (Rupnik 1982).

Sila komunistov asi skôr spočívala v ich schopnosti používať na vytvorenie spoločenského puta a „solidarity“ symboliku než v ich schopnosti presadiť sa násilím. Analýzy moci z hľadiska politickej symboliky tak ako sa uplatňujú od osemdesiatych rokov, sa môžu ukázať ako veľmi nápomocné pri objasňovaní ich konania.

Historik Marc Ferro ako jeden z prvých poukázal na používanie symboliky v sovietskom systéme. Podľa neho spomienkové rituály čiastočne nahradili ideológiu tým, že poskytovali jasné posolstvo o moci a o jej smerovaní a zároveň *spájali* ich účastníkov. Tieto sviatky sa stávali časťou výbavy, ktorá zahŕňala aj „pútnické“ miesta. Medzi nimi sa zo Stalinovej iniciatívy vynímalo Leninovo mauzóleum. K týmto „národným“ rituálom sa postupne pridávali súkromnejšie, napríklad paláce svadiieb (Ferro 1985). Christel Lane v inom priekopníckom diele identifikovala tradície vytvorené v ZSSR a po roku 1945 zavádzané v strednej

Európe: revolučná tradícia, tradícia budovania socializmu a vlastenecká tradícia, ktoré korešpondujú s tromi kľúčovými dátumami socialistického kalendára: výročie VOSR, prvého mája a výročie oslobodenia (Lane 1981, 1984).

Keďže tieto rituály tvoria podstatnú súčasť moci, je pre nás veľmi užitočné si ich identifikovať. Politológovia a historici zaoberajúci sa týmito otázkami už dávno poukázali na skutočnosť, ako sa politické režimy snažia udržať pri moci odvolávaním sa na svoju autoritu. Táto autorita spočíva práve v schopnosti formovať, zobrazovať a ukazovať vzťahy dominancie. Tu nám môžu veľmi pomôcť Kantorowiczove práce o religiozite politiky, čo treba chápať *„nie ako vzťahy medzi náboženstvom a politikou, ale skôr ako niečo posvätné (možno sa preto obetovať), pod čo sa dokáže ukryť moc výlučne dočasná a laická“* (Delruelle 2007). Analýza spomienkových slávností a iných rituálov tohto typu z pohľadu politickej symboliky sa ukazuje ako veľmi užitočná. Pomocou nej možno jasne ukázať, odhliadnuc od rozdielnosti jednotlivých prípadov, časov a miesta, čo sa od „spojenia politiky a symboliky“ dá očakávať a čo sa symbolickými mechanizmami použitými v rituáloch naozaj podarí uskutočniť (Ory 2000).

Všetci autori zaoberajúci sa podobným výskumom sa zhodujú, že rituály predstavujú spôsoby zobrazenia moci, jej zakotvenia v priestore a v chronológii. Ale najmä ukazujú cestu, ako sa uskutoční spoločenská integrácia, ich úlohou je vytvoriť puto, zjednocovať. Podľa nich je posvätný charakter moci, ktorý týmto spôsobom vystupuje do popredia, „menej vecou transcendentnosti ako prítomnosti“. Inak povedané, ak sa moci podarí presadiť sa, nie je to preto, že by ostávala akýmsi externým činiteľom, ale preto, že má schopnosť znázorniť sa, „zobraziť sa“ a takto sa zliať do jedného celku s jedincom a so spoločnosťou (Delruelle 2007). Rituály teda tvoria mimoriadne dôležitú súčasť procesu legitimizácie, čo odôvodňuje náš detailný záujem o ne, teda snahu preniknúť hlbšie do pohnútok politiky.

Práce o symbolických rituáloch socialistických režimov, a tie sú bohužiaľ menej početné ako o ostatných režimoch, predsaden prispievajú k lepšiemu chápaniu spoločenskej reality toho typu diktatúr a mechanizmov, ktoré umožnili komunistom udržať sa pri moci. Medzi nimi môžeme spomenúť vynikajúcu prácu Romana Krakovského (2004), ktorý roku 2004 poskytol frankofónnemu čitateľovi veľmi kvalitnú analýzu rituálu prvého mája v Československu medzi rokmi 1948 a 1989.

Rozšírením svojej práce na celé obdobie štyridsaťročnej komunistickej vlády sa mu podarilo poukázať na tvárny rozmer rituálu. Jemne a citlivo poopravil tvrdenia o jeho formalizácii a predčasnom skostnatení a podčiarkol mimoriadne progresívny charakter jeho premien. Krakovského postrehy poskytujú cenné prvky na porovnanie s rituálmi o oslobodení, ktorými sa zaoberá predkladané dielo. Vysvetľuje, že roku 1945 komunisti nadviazali na dve tradície: socialistickú internacionálu a československú nezávislosť (z roku 1918). Motív jednoty dominoval v prvej fáze, minimálne do roku 1946, pokiaľ existovala komunistická posadnutosť stelesňovať národnú jednotu, ktorú sa im aj podarilo dosiahnuť. Až od roku 1947 začínajú presadzovať myšlienky internacionalizmu a pacifizmu. Zároveň sa mení významová náplň rituálov prvého mája, keď sa začínajú prízvukovať hodnoty spojené s prácou a socialistickými úspechmi, na úkor odkazov na spoločenský boj. Sviatok zbavený svojho pôvodného zmyslu, už pozostáva iba z rituálu, ktorý pretrváva až do roku 1989. Autor vidí významnú príčinu úspechu v systematickom každoročnom zapájaní obyvateľstva do dlhodobých príprav. Dôležitejšia je však úloha obyvateľstva vo vykonaní rituálu, konkrétne v zdôrazňovaní socialistických úspechov, čo predpokladalo účasť jednotlivcov, napríklad ako predstaviteľov jednotlivých zamestnaní. Úloha, ktorú jednotlivci v rituáli hrali, podporovala nepochybne proces, ktorým ho postupne začali považovať za svoj.

Tento aspekt nenachádzame v pripomínaní si protifašistických povstaní. Samozrejme, použité symboly svojou viacvýznamovosťou síce vytvárajú priestor pre podstatné zmeny v odkazoch sviatku, avšak spôsobom, ktorý stále viac utvrdzuje účastníka v úlohe diváka. Keď spomienková slávnosť napokon nadobúda podobu vojenskej prehliadky, takéto spodobenie je nielenže dosť vzdialené obrazom povstaní, ale predovšetkým neposkytuje divákovi priestor na to, aby sa mohol stať aktérom.

Všetci autori vo svojich výskumných oblastiach zhodne konštatujú, no každý iným tempom, významový posun, ktorý vyústi do odstránenia pôvodne vytvorenej pamäti v prospech nejakej inej. Vyplýva však z toho, že vytváranie pamäti protifašistických povstaní predstavuje v politickej symbolike použíwanej komunistami slepú uličku? Alebo že by sa tieto rituály ukázali ako neúčinné? Určite nie. Všetko závisí od očakávaní ako aj uhla pohľadu. Musíme skonštatovať, že *prinajmenšom* umožnili za niekoľko rokov v povedomí verejnosti spomenutých

krajín presadiť obraz oslobodenia, v ktorom všetky zásluhy pripadli komunistom a Červenej armáde. Otázka, do akej miery sa jednotlivé skupiny obyvateľstva, ale aj samotní jednotlivci stotožnili s týmto obrazom, presahuje rámec tejto štúdie.

Skúmanie politik pamäti sa končí rokom 1960. Avšak pre mnohých analytikov európskej pamäti predstavujú šesťdesiate roky základný obrat hlavne s nástupom „éry svedka“, ako hovorí A. Wiewiorková (2002). Myslí tým plné uznanie svedectva obetí v procese s Eichmannom a čoraz silnejšiu prítomnosť životných príbehov obetí v povedomí verejnosti západných krajín. Ako sme už upozornili, v pamäti druhej svetovej vojny dominovalo víťazstvo, bojovníci, hrdinovia, prípadne hrdinovia – mučeníci. Rozhodujúca bola jediná vec – porážka nacizmu a v problematike pamäti vidíme nadmerné zastúpenie odbojárskych činov. Obete v týchto zobrazeniach chýbajú. Od šesťdesiatych rokov nastáva zmena a diskurz o genocíde sa začína nevidane rozvíjať a významne pôsobiť na mentálne rámce kolektívnych pamätí, pod čím tu chápeme spôsoby pripomínania si minulosti na verejnej a inštitucionálnej rovine. Avšak táto zmena z pamäte víťaza alebo z hrdinskej a odbojovej pamäte na pamäť obete (ktorej osou bola pamäť genocídy) sa netýka celej Európy, ale naopak, rozdeľuje ju. Východnej, komunistickej Európy sa táto zmena v podstate vôbec nedotkla (El Kenz and Nérard 2011). Obraz obete zostáva trvalo v tieni obrazu hrdinu. Keď sa začne v osemdesiatych rokoch presadzovať, je to v súvislosti so zločinmi stalinizmu, a nie nacizmu. Tento rozdiel pretrváva dodnes a je prekážkou pre ilúziu európskej jednoty (Mink and Neumayer and Bonnard 2007; Rousseau 2012). Aj takýto môže byť súčasný pohľad na spôsoby interpretácie minulosti, opísané v predkladanej publikácii, ktorá si kládla za cieľ trochu osvetliť dejiny reprezentácií v Európe.

Preložil Michal Kšíňan

Podsumowanie

FRANÇOISE MAYER

Wyzwolenie - pamięć pod kontrolą?

Koniec II wojny światowej wiąże się ze znaczną liczbą mniej lub bardziej spontanicznie organizowanych lokalnych ruchów narodowo-wyzwoleńczych. Jako że są one wyrazem antyfaszyzmu, za którego najdoskonalsze ucieleśnienie, pomimo paktu Ribbentrop-Mołotow, starają się uchodzić komuniści, nadanie im szczególnej rangi społecznej staje się przedmiotem ich szczególnej troski i to tuż po zakończeniu wojny. Podjęte przez nich ogromne wysiłki miały na celu włączenie pamięci o tych walkach w pewną wizję historii, która służyłaby ich dojściu do władzy, a następnie utrzymaniu się przy niej. Odwołując się do ruchów powstańczych, komuniści nie tylko potwierdzali swoją antyfaszystowską tożsamość, ale również umieszczali antyfaszyzm pod wyłącznym sztandarem komunizmu. Wersje alternatywne, które mogły podkreślać niekomunistyczny wymiar powstań lub ruchów oporu szybko stały się celem bezlitosnych ataków propagandy, a ci, którzy je reprezentowali ofiarami okrutnych represji.

Miejsce, jakie ruchy narodowowyzwoleńcze zajmują w zbiorowych wyobrażeniach przeszłości społeczeństw powojennych uzasadnia zainteresowanie, jakie wzbudzają one wśród badaczy. Zgromadzeni tutaj autorzy podjęli próbę zrozumienia sensu tego rodzaju zjawisk w historii społeczeństw środkowoeuropejskich. Jako historyków interesowały ich nie tyle dzieje przywoływanych tu walk, co ukazanie w jaki sposób *pozostawały one obecne* w społecznej przestrzeni czeskiej, słowackiej i polskiej w latach 1945-1960 oraz zrozumienie sensu, jaki bohaterowie tego okresu zdają się nadawać tym szczególnym przywoływaniom przeszłości.

Dociekania autorów dotyczyć więc będą powojennych *wyobrażeń* o tych wydarzeniach niezależnie od tego, czy mowa będzie o wspomnieniu Powstania Praskiego (maj 1945 r.), Powstania w getcie warszawskim (styczeń-maj 1943 r.), Powstania Warszawskiego (1 sierpnia-2 października 1944 r.) czy też Słowackiego Powstania Narodowego (sier-

pień-październik 1944 r.). Przedstawione tu prace sytuują się na przecięciu kilku perspektyw badawczych dotyczących pamięci zbiorowej. Nasuwa się w związku z tym kilka uwag dotyczących pojęć takich jak: „pamięć zbiorowa”, „pamięć narodowa” czy „polityka pamięci”, które ułatwią zrozumienie poruszanej przez nich problematyki.

Pamięć zbiorowa, pamięć narodowa, polityka pamięci

Te formy „obecności przeszłości”, jeśli użyć określenia św. Augustyna, co do których stawiają sobie pytania nasi autorzy, nie są postrzegane *a priori* jako przejawy pamięci zbiorowej, pojęcia, które stało się tak wieloznaczne, że należałoby wyjaśnić, co tak naprawdę oznacza.

Dla badaczy, którzy swoimi pracami wpisują się w nurt rozważań socjologów takich, jak Maurice Halbwachs, pojęcie to pozwala skoncentrować się na interakcjach zachodzących pomiędzy wyobrażeniami indywidualnymi i zbiorowymi (Halbwachs 1994, 1997). Podążając za myślą tych autorów, przyjmuje się założenie, że żadna pamięć nie jest nigdy do końca pamięcią indywidualną, zawiera bowiem w sobie treści, które noszą znamię życia społecznego (rodzina, kościół, partia lub jakakolwiek inna grupa przynależności społecznej), a nie tylko te, które związane są z osobistymi przeżyciami jednostki. Inni badacze skłaniają się raczej ku przekonaniu o tworzeniu się „pamięci historycznej”. Pamięć ta odsyła do pewnych grup obrazów, epickich opowieści, wielkich zbiorowych mitologii, które stanowią „historię wspólną”, tę, której uczymy się w szkole, tę, którą odnajdujemy w przemówieniach mężów stanu czy jakiegokolwiek innej osoby odnajdującej w przeszłości źródła tożsamości wspólnoty. Ci pierwsi skupiają się raczej na świadectwach, autobiografiach bohaterów historycznych, znanych lub anonimowych, dzierżących władzę lub jej poddanych i próbują w tych wyobrażeniach odnaleźć interakcje pomiędzy tym, co zbiorowe, a tym, co indywidualne, osobiste. Ci drudzy pragną raczej zrozumieć, w jaki sposób tworzy się „pamięć narodowa” poprzez daty i postaci oraz sposób, w jaki tym datom i postaciom nadają rangę podręczniki szkolne, uroczystości upamiętniające, pomniki. Zarówno jedni jak i drudzy coraz częściej zwracają jednak uwagę na związki zachodzące między tymi różnymi rodzajami pamięci zbiorowych, próbując uchwycić to, co je łączy. Zakłada się bowiem, że o ile każda pamięć jednostkowa nosi w sobie znamię grup, w których żyje dana jednostka, o tyle pa-

mięci narodowe, niezależnie od ich zbiorowego charakteru, nie mogą istnieć, o ile jej nośnikami nie staną się jednostki, które przynajmniej w minimalnym stopniu będą mogły się w nich rozpoznać (Lavabre 1994).

To właśnie tworzenie pamięci narodowej pod kontrolą komunistów stało się przedmiotem badań autorów niniejszego opracowania, jednak przejawy przeżyć indywidualnych lub zbiorowych, które pozostają w sprzeczności z wizjami ukutymi przez komunistów również znajdują miejsce w ich tekstach jako bezsprzeczne znaki napięć związanych z przeszłością tych powojennych społeczeństw. Niniejsze studium nie wyczerpuje tematu. Przedstawione tu badania ukazują jednak niezwykle szeroką gamę przypadków, których różnorodność skłania ku bogatej refleksji. Autorzy opisują pewną grupę praktyk, których celem było ukierunkowanie oraz kontrola społecznej interpretacji przeszłości. Praktyki te mogą stanowić to, co zwykle się dzisiaj określa mianem „polityki pamięci”, ale co nie było planowane jako takie w okresie, o którym tutaj mowa. To zagadnienie również wymaga pewnego wyjaśnienia.

Wielu badaczy odwołuje się do pojęcia „polityki pamięci” określając tym mianem mechanizmy stosowane w celu politycznego narzucenia interpretacji przeszłości. Należy jednak zauważyć, jak podkreśla Sarah Gensburger, że mówienie o „polityce pamięci” jest równoznaczne z utożsamieniem praktyk objętych tym pojęciem z „polityką społeczną”. Według badaczki nieliczne są jednak prace, które ukazują czym rzeczywiście są te polityki, kto, jak i w jakim celu o nich decyduje. Najczęściej badacze koncentrują się na ich późniejszym biegu, tzn. na ich praktycznym zastosowaniu w przemówieniach, wydarzeniach upamiętniających, stawianiu pomników, itd. Znacznie trudniej o źródła, które pozwoliłyby zobaczyć ich początki (Gensburger 2008).

Celem zgromadzonych tutaj tekstów jest dekonstrukcja polityk pamięci prowadzonych przez komunistów w odniesieniu do powstań antynazistowskich. Złożone w całość pozwalają przezwyciężyć trudność, o jakiej mówi Gensburger. Ukazują bowiem dość dokładny obraz praktyk pamięciowych stosowanych przez komunistów w pierwszych piętnastu powojennych latach, co pozwala szczegółowo przyjrzeć się komunistycznym planom sterowania pamięcią.

Wbrew powszechnie przyjętemu założeniu, wyobrażenia, jakie komuniści próbowali za wszelką cenę narzucić powojennym społe-

czeństwom kształtują się stopniowo. Jest to proces niezwykle plastyczny, który najbardziej zdeterminowanych bohaterów tych działań prowadzi do „formowania świadomości”, do tworzenia z wykorzystaniem wszelkiego rodzaju okoliczności narodowych i międzynarodowych.

Wyobrażenia jako proces niezwykle plastyczny

Pamięć o powstaniach była w początkowym okresie podtrzymywana w sposób spontaniczny przez samych bohaterów tych wydarzeń oraz ich bliskich. Palivodová ukazuje, w jaki sposób miejsca śmierci powstańców stały się zaimprovizowanymi miejscami hołdu składanego ofiarom Powstania Praskiego. Michela nawiązuje do analogicznych zjawisk na Słowacji, gdzie pamięć o powstańcach rozprzestrzeniła się na znacznie większym obszarze odpowiadającym scenie walk z lata 1944 r.

Niemniej jednak, niemal jednocześnie, wydarzenia te stają się źródłem zupełnie innych interpretacji. Różnice dotyczą na ogół samego znaczenia powstania. O ile wszyscy uznają autentyczność oraz wpływ walk na zakończenie wojny, o tyle dla jednych celem powstania było wyzwolenie narodu, dla drugich zaś antynazistowska walka była jednocześnie wyrazem woli narodu pragnącego wyzwolić się spod imperialistycznego jarzma. Ci pierwsi przypisywali zasługi powstań bohaterom lokalnym, ci drudzy żołnierzom Armii Czerwonej. Powstanie Warszawskie stanowi pod tym względem osobny przypadek. Jego sens był niemal od razu zanegowany przez Stalina, który w sierpniu 1944 r. potępił „kryminalną zuchwałość” jego bohaterów. Miało to miejsce jeszcze przed końcem wojny, a w ślady Stalina poszli polscy komuniści znajdujący się wówczas na wygnaniu w Moskwie. Uznanie wagi polskiego powstania stanowiło zbyt duże zagrożenie dla obrazu roli Armii Czerwonej w Polsce, a także, ogólniej rzecz ujmując, dla obrazu jej roli w całej Europie Środkowej. Z kolei w Czechach, pojawienie się radzieckich czołgów w Pradze 9 maja 1945 r., tuż po dniach powstańczych, dało pierwszeństwo interpretacji „sowieckiej”, czego nie omieszkali wykorzystać komuniści. Na Słowacji, w miejscach pamięci ofiar ruchów powstańczych, dość szybko pojawiły się symbole Armii Czerwonej. Radzieckie gwiazdy, sierpy i młoty umieszczone zostały najpierw obok krzyży wzniesionych w miejscach walk, potem zaś zajęły ich miejsce. „Bolszewizacja” powstania jest szczególnie widoczna

w przypadku Powstania w getcie warszawskim. W komunistycznym dyskursie tego czasu, powstańcy z getta ucieleśniają żydowskie siły robotnicze. Ukazane w ten sposób Powstanie w getcie warszawskim stawało się dodatkowo potężnym narzędziem w wymazywaniu wspomnienia polskiego Powstania Warszawskiego.

Interpretacja powstań była jedną z głównych stawek w grze o polityczną identyfikację społeczeństw Europy Środkowej. Dokumenty z tego czasu potwierdzają bardzo wczesną polaryzację punktów widzenia w tej sprawie, w każdym z badanych przypadków, oraz szybkie krystalizowanie się niezgodności.

O ile strony wydarzeń różnią się w zależności od przypadku, o tyle w każdym z nich odnajdujemy lokalnych komunistów. Ich zaangażowanie w konflikty interpretacyjne stanowi bez wątpienia jeden z ich nadrzędnych priorytetów i rozwija się w kilku kierunkach. Autorzy niniejszego opracowania podążają jego śladem widocznym w korespondencji działaczy politycznych epoki, w prasie tego okresu, literaturze dziecięcej oraz wszelkiego rodzaju broszurach publikowanych w celach propagandowych. Dokumenty te dają świadectwo głębokości przepaści, jaka dzieliła obrońców różnych wersji oraz losu, jaki spotkał niekomunistycznych bohaterów powstań. Cel był jeden i zawsze ten sam: oczernienie przy użyciu wszelkich możliwych środków narodowego wymiaru powstań oraz, w niektórych przypadkach, utożsamienie powstańców ze zdrajcami lub kolaborantami. Ci, którzy chcieli stawać w obronie ich pamięci mogli zostać w ten sposób odsunięci od władzy, a nawet ścigani i osadzeni w więzieniu.

Uroczystości upamiętniające powstania szybko stały się miejscem ścierania się wizji przeszłości. Nadanie tym rytuałom oraz ich zawartości semantycznej formalnego charakteru stało się dla komunistów jednym z głównych punktów ich strategii pamięciowej. Ksinan wspomina kontrolę, jakiej Komunistyczna Partia Czechosłowacji (KPCz) poddawała planowanie i organizację uroczystości upamiętniających Słowackie Powstanie Narodowe. Archiwa pełne są dokumentów, które pozwalają odtworzyć w dość dokładny sposób oczekiwania komunistów wobec tych wydarzeń, a zwłaszcza mechanizmy zastosowane w celu narzucenia ich wizji przeszłości. Uroczystości upamiętniające odbywały się według szczegółowo kontrolowanego scenariusza odsłaniającego cele, jakie wyznaczała sobie KPCz. Prawdą okazuje się bowiem fakt, że manipulacje dokonywane na przeszłości dotyczą tak naprawdę

nie tyle przeszłości samej w sobie, ile przyszłości, którą przeszłość ta pozwalała planować.

Uroczystości upamiętniające pozwalają zapisać pamięć w przestrzeni i kalendarzu. Możliwa staje się tym samym ich semantyczna ewolucja. Na Słowacji coraz liczniej stawiano pomniki poświęcone Armii Czerwonej stające się coraz bardziej wyłącznym symbolem wyzwolenia. Instytut Słowackiego Powstania Narodowego, który planowano otworzyć początkowo w mieście niezwykle symbolicznym dla tego ruchu wyzwolenczego, Bańskiej Bystrzycy, został ostatecznie przeniesiony do Bratysławy a jego misja (pamięć o powstańcach) została całkowicie odwrócona (chwała Partii Komunistycznej). Jeśli chodzi o Czechy, wspomnienie Powstania, wciśnięte pomiędzy 1 maja, Święto Pracy, a 9 maja, rocznicę wyzwolenia przez Armię Czerwoną, straciło w miarę upływu czasu swój pierwotny sens na rzecz hymnu wyśpiewywanego na cześć socjalizmu.

Niezaprzeczalna wola panowania nad pamięcią o powstaniach, jaka kierowała komunistami, dość szybko przyniosła oczekiwane owoce. Właściwie wszędzie po zaledwie kilku latach, a w niektórych przypadkach nawet szybciej, komunistyczne przemowy zawładnęły powstańczą przeszłością. Wielość pamięci, możliwa jeszcze w pierwszych latach po wojnie, ustąpiła miejsca hegemonii komunistycznych przemówień.

Monopol ten nie powinien jednak przysłaniać faktu, że poszczególne wizje nie wykształciły się od razu ani raz na zawsze. Wszyscy autorzy zwracają uwagę na etapy w sposobie wykorzystywania tej przeszłości na planie społecznym oraz ważne semantyczne przesunięcia, które odzwierciedlają zarówno postępy komunistów w ośrodkach władzy poszczególnych krajów, jak również pewną ewolucję w stosunkach międzynarodowych, zwłaszcza na początku zimnej wojny w 1946 r. Widać to szczególnie w przypadku pamięci Powstania w getcie warszawskim. Jego wymiar żydowski, przysłonięty zresztą na rzecz wymiaru rewolucyjnego, będzie jeszcze zacieklej zwalczany przez propagandę komunistyczną z chwilą utworzenia państwa Izrael w 1948 r.

Autorzy stwierdzają niemal wszędzie obecność tych samych zmian semantycznych niezależnie od tego, czy mówimy o rytuale uroczystości upamiętniających, literaturze dziecięcej, prasie czy nawet historycznych opracowaniach naukowych. We wszystkich przedstawianych tu przypadkach widzimy na przykład, jak postać powstańca

ustępuje stopniowo miejsca postaci żołnierza Armii Czerwonej wpisując się tym samym w ramy sowieckiej ideologii. Na przestrzeni kilku lat, wartości zarówno narodowe jak i etniczne powstań (czeskie, słowackie, polskie czy żydowskie) giną na tle symboli walki społecznej i politycznej oraz w obrazach, w których dominują przedstawiciele proletariatu, rewolucjoniści, a zwłaszcza żołnierze sowieccy. Ogólnie rzecz ujmując, nawet jeśli proces ten przebiega w różnym tempie w zależności od przypadków, zaobserwować możemy całkowite rozmycie pamięci o powstaniach narodowych w wizji wyzwolenia dokonanego przez Armię Czerwoną, innymi słowy w „sowietyzacji” czy też „bolszewizacji” wspomnienia. W ten sposób dochodzimy też do sytuacji zgoła paradoksalnej: wspomnienie powstań, do którego komuniści odwoływali się w sposób szczególny w pierwszych latach po wojnie w kontekście ich dojścia do władzy, zostaje powoli wymazane z uroczystości upamiętniających.

Na zakończenie tej wyprawy po sposobach fabrykowania pamięci przez komunistów Europy Środkowej, nasuwa się jednak jedno pytanie: na czym polega ich specyfika w porównaniu z innymi krajami Europy tego samego okresu? Czy, biorąc oczywiście pod uwagę wszelkie różnice, praktyki te nie są jednak podobne do analogicznych praktyk stosowanych w krajach nie komunistycznych? Czy zakończenie wojny nie stanowi wspólnych ram myślowych dla całej Europy?

Zakończenie wojny jako ramy pamięci

Wojna postawiła wszystkie zaangażowane w nią państwa przed trudnymi do podjęcia wyzwaniami tożsamościowymi. Stosunek, jaki przyjmą one wobec swej wojennej przeszłości będzie miał determinujący wpływ na ich odbudowę tak polityczną, jak i społeczną. W niektórych regionach jednakże odbudowa tożsamości narodowych może okazać się bardziej skomplikowana z powodu głębszych, aniżeli gdzie indziej, wstrząsów, które utrudniają wyłonienie się i ukształtowanie jednoczącego dyskursu. Prace dotyczące sposobu, w jaki poszczególne kraje europejskie wychodzą z drugiej wojny światowej ukazują istotne sprzeczności, o których trzeba wspomnieć.

Abstrahując od różnic pomiędzy zwycięzonymi a zwycięzcami, które nie są bynajmniej tak oczywiste, jak mogłoby się wydawać, badacze zwracają uwagę na rozdzźwięk pomiędzy losem społeczeństw Euro-

py Środkowej a losem społeczeństw Europy Zachodniej. Jak podkreśla Pieter Lagrou w swojej książce poświęconej pamięci nazistowskiej okupacji, wojna nie dotknęła społeczeństw europejskich w tym samym stopniu. Na Zachodzie wojna nie zmieniła granic, deportowani powrócili do swoich krajów, a nadwyżka umieralności nie przekroczyła 2%. Na Wschodzie natomiast bywało, że ludność doświadczała podwójnej okupacji oraz jej następstw w postaci polityki zamknięcia, deportacji lub masakry dwóch dyktatur (sowieckiej i nazistowskiej). Podczas wojny i po jej zakończeniu granice zmieniły swój kształt, doszło do przemieszczeń ludności: na Wschód, do Gułagu w miarę postępowania Armii Czerwonej (Blum and Craveri and Nivellon 2003) oraz na Zachód w przypadku wysiedlania etnicznych Niemców osiadłych od lat w tym regionie w imię oczyszczenia narodowego (Frommer 2005). W niektórych krajach, takich jak Związek Radziecki czy Polska, nadwyżka umieralności przekroczyła 10%, zaś zagłada Żydów wywołała tam potężny wstrząs kulturowy zwłaszcza w tych regionach, w których przed Shoah stanowili oni proporcjonalnie znaczną część populacji. Po wojnie ci, którzy przeżyli, przyczynili się jeszcze bardziej do wzrostu tej tendencji, opuszczając kraje pochodzenia (Lagrou 2003). Wszystko to poważnie zaciążyło nad odbudową narodową społeczeństw Europy Środkowej i postawiło je w sytuacji odmiennej od tej, z jaką miały do czynienia społeczeństwa Europy Zachodniej.

Nie umniejszając w niczym wagi strat zarówno ludzkich, jak i materialnych poniesionych przez Zachód, historycy są zgodni do co faktu, że II wojna światowa nie stała się tam radykalnie przełomowym momentem dziejowym, przyspieszyła ona, co najwyżej, procesy, które rozpoczęły się w chwili zakończenia pierwszej wojny światowej. W przeciwieństwie do tego, zmiany demograficzne, społeczne, ekonomiczne i polityczne, które towarzyszą wyjściu z wojny krajom Europy Środkowej stanowią dla tych społeczeństw wstrząs nieporównywalny do żadnego innego znanego z ich najbliższej historii.

Nie zapominając o tych różnicach, należałoby jednak zwrócić uwagę również na to, co zbliża do siebie te różne kraje w momencie zakończenia wojny. Chęć wpływania na wyobrażenia o przeszłości nie jest zarezerwowana dla komunistów. Figuruje ona na wszystkich listach zadań politycznych po zakończeniu wojny, a staje się szczególnie pilna w krajach, które zmagają się z okupacją. Zadanie to nigdzie nie wydaje się jednak oczywiste. Wszędzie zaobserwować możemy jeden

fakt: sens nadawany zaangażowaniu państw i jednostek podczas wojny nie był ani naturalnie z siebie wynikający ani niezmienny. Powstawał w poszczególnych kontekstach, które określały po części jego zawartość i jego ukierunkowanie.

Po roku 1945, przemówienia na temat lat wojennych stanowią niezwykle ważną stawkę w grze o odbudowę wszystkich społeczeństw europejskich. Ich celem jest wzmocnienie działań tych, którzy zaangażowani są w kierowanie krajem i czerpią w wizjach przeszłości gwarancję prawowitości swojej władzy. Dla wszystkich tych powojennych bohaterów ważne jest, aby odciąć się od okropności konfliktu, który trwał stanowczo zbyt długo oraz od tych, którzy ponoszą za niego odpowiedzialność: nazistów, ich sojuszników i kolaborantów. To odcinanie się przejawia się w symbolicznych gestach, przemówieniach, tudzież mechanizmach oczyszczania.

Ważne jest przede wszystkim, aby stać „po dobrej stronie”, po stronie zwycięstwa. Zwycięstwo wojskowe nie pozwala jednak na wyodrębnienie jasno zdefiniowanych obozów zwycięzców i zwyciężonych. Pod tym względem, w większości krajów, a zwłaszcza w tych, które przeżyły okupację i upokorzenie wojskowej klęski, panuje całkowita niejednoznaczność. Nadawanie szczególnej rangi ruchom oporu nabiera w tej sytuacji wyjątkowego znaczenia. Celem tzw. mitów o ruchu oporu jest w wielu przypadkach zdjęcie ze społeczeństw ciężaru aktów kolaboracji. Pod tym względem, przypadek Słowacji przywoływany w niniejszym opracowaniu, wymusza niemal porównania z innymi krajami. Podnoszenie rangi wspomnienia powstania narodowego pozwalającego odsunąć na dalszy plan doświadczenie reżimu Tiso przypomina wysiłki Francuzów starających się w tym samym czasie wymazać z pamięci reżim Vichy. Podkreślanie znaczenia powstania polskiego czy czeskiego przypomina pracę nad pamięcią podjętą w innych państwach, które również odczuwają potrzebę opatrzenia swoich pookupacyjnych ran.

Inną charakterystyką epoki jest fakt, że w chwili, gdy ruch oporu jawi się jako rekompensata wojskowej słabości państw, które doświadczyły okupacji, czci się go poprzez wspomnienie związanych z nim aktów zbrojnych według jasno wytyczonych kategorii postaci pozytywnych i negatywnych. Po latach historycy wykażą, do jakiego stopnia granice między tożsamościami walczących, uczestników ruchów oporu i kolaborantów są płynne, a okoliczności, w jakich działali oni

w latach 1939-1945 zmienne (Tesař 2006). Również po latach, samo pojęcie ruchu oporu ulegnie poszerzeniu i obejmować będzie również te działania i zachowania, które nie stanowią jako takie przejawów walki (Douzou 2005). Niemniej jednak przed 1960 r., mobilizacja pamięci o ruchu oporu jest przede wszystkim odpowiedzią na potrzebę bohaterów oraz epickich opowieści, z którymi można się utożsamić. Jedynie widoczne czyny przywołujące na myśl wojskowe zwycięstwo brane są pod uwagę. Również w tym względzie praktyki przywłaszczania pamięci o powstaniach narodowych takie, jak te przedstawione w niniejszym opracowaniu nawiązują szeroko do analogicznych praktyk pamięciowych stosowanych w tym czasie w całej Europie, kiedy to w społecznej wyobraźni pierwsze miejsce zajmuje zbrojne wydarzenie i walczący bohater.

Jeśli chodzi o sowietyzację pamięci wspomnianą powyżej, należy przypomnieć, idąc za myślą Claude'a Leforta, inną jeszcze rzeczywistość Europy lat czterdziestych. Wojna przesunęła Rosję do obozu demokracji, pisze Lefort (Lefort 1999). Reżim stalinowski skorzystał w 1945 r. z wkładu narodu radzieckiego w zwycięstwo nad nazizmem. Nieco wcześniej i pomimo niejasnej roli, jaką komuniści odegrali w Hiszpanii w czasie wojny domowej, ta ostatnia zyskała dzięki temu doświadczeniu reputację ostatniego obrońcy wolności w Europie zmagającej się z postępującym faszyzmem. Wojownicy narodowych partii komunistycznych wykorzystają z kolei swój udział w ruchach oporu na terenach okupowanych i będą uchodzić jednocześnie i za demokratów, i za patriotów (Lefort 1999). W ten to sposób urok, jaki roztańczają wówczas Związek Radziecki i komunizm wychodzi daleko poza obóz tych, którzy przyczynią się do powstania demokracji ludowych w Europie Środkowej. Obraz, który sami komuniści oraz ich towarzysze drogi tworzą wszędzie tuż po zakończeniu wojny zasada się z pewnością częściowo na prawdzie (Związek Radziecki jest zwycięzcą nazizmu, a jednocześnie jedną z największych jego ofiar), ale również na niewyobrażalnym złudzeniu dotyczącym autentyczności antyfaszyzmu Związku Radzieckiego, jak i jego projektu socjalistycznego, jeśli weźmiemy pod uwagę odpowiednio pakt Ribbentrop-Mołotow oraz rzeczywistość społeczną sowieckiego reżimu.

Poruszając tę kwestię należy przypomnieć również, że powojenna sprawiedliwość, która w sposób niespotykany do tej pory dokonała się w Norymberdze, potwierdza wpływ wojskowego zwycięstwa na miej-

sce, jakie może zajmować Związek Radziecki i, *de facto*, idea komunizmu wśród powojennych wartości. Ustanowiony w Norymberdze Trybunał umożliwił z pewnością wprowadzenie pojęć zasadniczych dla tworzenia międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości, który umożliwiłby walkę ze zbrodniami wojennymi czy zbrodniami przeciwko ludzkości. Ten sam trybunał norymberski uświęcił jednak jednocześnie prawo do przemilczania zbrodni dokonywanych w imię komunizmu w Związku Radzieckim oraz, dodatkowo, roli, jaką komuniści odegrali na początku drugiej wojny światowej aż do wypowiedzenia paktu niemiecko-sowieckiego przez oddziały nazistowskie.

Tych kilka uwag pozwala odtworzyć doświadczenie środkowoeuropejskie w kontekście europejskim. Właściwie wszędzie sposób interpretowania wojny i wyzwolenia jawi się jako niezwykle istotna stawka w politycznej grze. Z tego też względu chęć kontrolowania pamięci wydaje się powszechna. Chęć ta objawia się z mniejszym lub większym natężeniem. Przypomnijmy, że we Francji, na przykład, badania nad historią drugiej wojny światowej były „nadzorowane” przez państwo poprzez Comité d'histoire de la Deuxième guerre mondiale (*Komitet ds. Historii Drugiej Wojny Światowej*) podporządkowany gabinetowi premiera oraz, że nawet jeśli *de facto* badacze byli zależni od CNRS (*Centre National de la Recherche Scientifique*, pol. *Krajowe Centrum Badań Naukowych*) i przez nią finansowani, państwo rościło sobie *de iure* prawo do kontrolowania ich dostępu do źródeł oraz ich publikacji (Azéma and Bédarida 1994). Oczywiście tego rodzaju kontrola jest nieporównywalna z brutalnością praktyk stosowanych przez komunistów w celu narzucenia ich punktu widzenia, niemniej jednak w obu przypadkach widać wyraźnie, że stosunek do przeszłości i mobilizacja pamięci służą przede wszystkim *rozpowszechnianiu wartości*. Wyjaśnienie tych zjawisk pamięciowych zakłada włączenie ich w ramy mechanizmów symbolu stosowanych przez ustroje, w których się rozwijają. Możliwe jest wówczas lepsze zrozumienie, jakie miejsce zajmuje wspominanie powstań antynazistowskich w komunistycznych mechanizmach lat czterdziestych i pięćdziesiątych.

Polityka pamięci jako część komunistycznego mechanizmu symbolu

Brutalna siła, z jaką komuniści starali się narzucić swoją interpretację przeszłości kryje za sobą strategię, której celem było *wpisanie się*

w już istniejący system wartości. Formuła „uczyńmy z przeszłości *tabula rasa*”, z którą łączy się komunistów, jest w tym przypadku jedynie złudzeniem, bowiem zdolność, z jaką po zakończeniu wojny komuniści czynili z siebie gwarantów tradycji, asymilując wartości narodowe, była ich wielkim atutem w kreowaniu demokracji ludowych. Jacques Rupnik, który w swojej historii KPCz badał kulturowe fundamenty komunizmu w społeczeństwie czechosłowackim, zauważył, do jakiego stopnia, i to paradoksalnie tuż po zakończeniu wojny, komunistyczne przemówienia pełne były odniesień do idei narodowej, podczas gdy w tym samym czasie konkurencyjne partie, które wkrótce miały zresztą zniknąć ze sceny politycznej, odwoływały się do potrzeby przekształceń społecznych (Rupnik 1982).

A zatem siła komunistów bez wątpienia tkwi o wiele bardziej w ich umiejętności wykorzystywania symboliki na potrzeby tworzenia więzi, „stanowienia całości”, aniżeli w ich zdolności do brutalnego narzucania swojego punktu widzenia. Badania władzy w ujęciu polityki symbolicznej, jakie rozwinęły się w latach osiemdziesiątych, mogą okazać się niezwykle pomocne w rozumieniu tych działań.

Historyk Marco Ferro był jednym z pierwszych, który zwrócił uwagę na wykorzystanie symboliki przez system sowiecki. Jego zdaniem, uroczystości upamiętniające, które przekazywały jasne przesłanie władzy i objętego przez nią kierunku, *łącząc* jednocześnie wszystkich ich uczestników, zastąpiły w pewnym stopniu ideologię. Uroczystości stanowiły również część mechanizmu, który obejmował także miejsca pielgrzymek, pośród których pierwsze miejsce zajmowało z inicjatywy Stalina Mauzoleum Lenina. Do tych rytów „narodowych” dołączyły następnie rytzy życia prywatnego dzięki, na przykład, pałacom ślubów (Ferro 1985). W innym pionierskim opracowaniu Christel Lane opisała z kolei tradycje powstałe w Związku Radzieckim i wprowadzone po 1945 r. w całej Europie Środkowej: tradycję rewolucyjną, tradycję budowy socjalizmu oraz tradycję patriotyczną. Odpowiadały one trzem kluczowym w kalendarzu socjalistycznym datom: rocznicy Wielkiej Rewolucji Październikowej, Świętu 1 maja oraz rocznicy wyzwolenia (Lane 1981, 1984).

Zidentyfikowanie tych zjawisk jest o tyle ważne, że rytzy te stanowią zasadniczy wymiar władzy. Politolodzy i historycy prowadzący badania w tej dziedzinie dawno już wykazali, w jaki sposób różne ustroje polityczne umacniają się poprzez te wyreżyserowane sceny

stanowiące objawienie się ich autorytetu. Autorytetu, który polega właśnie na owej zdolności do kształtowania, odtwarzania i przedstawiania stosunków władzy. Warto by się przy tej okazji odwołać do prac Kantorowicza na temat religijności polityki, którą to religijność należy rozumieć „*nie jako związki między religią i polityką, ale raczej jako charakter sakralny, święty (dla którego można się poświęcić), który nadawała sobie władza czysto czasowa i laicka*” (Delruelle 2007). Wiele wniosków płynie więc z badań nad uroczystościami upamiętniającymi i innymi zwyczajami tego typu zwłaszcza w kontekście polityki symbolicznej. Abstrahując od różnic dzielących badane przypadki, ich czas i miejsce, badania te umożliwiają dotarcie do źródeł owej strategii „łączenia polityki i symbolu” oraz ukazanie tego, co udaje się ostatecznie w jej ramach zrealizować czyli symboliczne mechanizmy zastosowane w rytuałach uroczystości upamiętniających (Ory 2000).

Wszyscy autorzy zajmujący się badaniami w tej dziedzinie zgodni są co do faktu, że rytzy są doskonałym sposobem na sceniczne ukazanie władzy, wpisywanie jej w przestrzeń i czas, ale również, a może przede wszystkim, że stanowią one formę społecznej integracji. Ich funkcją jest bowiem tworzenie więzi, gromadzenie. Sakralny charakter władzy, który objawia się w ten sposób jest nie tyle, jak podkreślają to badacze, „transcendencją, co obecnością”. Innymi słowy, jeśli władzy udaje się narzucić swój autorytet, to nie dlatego, że pozostaje ona na zewnątrz, ale dzięki jej zdolności do wchodzenia na scenę, do „przedstawiania się” oraz do stanowienia w ten sposób całości z jednostkami i społeczeństwem (Delruelle 2007). Rytzy mają więc zasadnicze znaczenie w procesie uprawomocniania się. Wyjaśnia to, dlaczego tak bardzo się nimi interesujemy, próbując wnikać w mechanizmy polityki.

Prace poświęcone rytom symbolicznym reżimów socjalistycznych, mniej liczne niestety aniżeli te poświęcone innym ustrojom, pozwalają jednak lepiej zrozumieć rzeczywistości społeczne tego typu dyktatur oraz mechanizmy, które umożliwiły komunistom pozostanie u władzy. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj praca Romana Krakovsky’ego, który w roku 2004 dostarczył francuskojęzycznemu czytelnikowi głęboką analizę rytów pierwszomajowych w Czechosłowacji lat 1948-1989 (Krakovský 2004). Rozszerzając swoje badania na całość okresu komunizmu, zdołał on uchwycić plastyczny wymiar ryty i zasadniczo zmienić tezy dotyczące jego wczesnej formalizacji i niezmienności, podkreślając tym samym bardzo postępowy charak-

ter jego metamorfozy. Obserwacje Krakovsky'ego dają okazję do niezwykle cennych porównań z rytuałami wyzwolenia, które stanowią przedmiot niniejszego opracowania. Jak wyjaśnia Krakovsky, w roku 1945 komuniści powrócili do dwóch tradycji: tradycji międzynarodówki socjalistycznej oraz tradycji niepodległości czechosłowackiej (z 1918 r.). Dominującym tematem jest najpierw temat jedności, przynajmniej do 1946 r., jako że obsesją komunistów było w tym czasie ucieleśnianie idei jedności narodowej, co im się zresztą udało. Dopiero później, poczynawszy od 1947 r. zaczęli oni wysuwać na pierwszy plan idee międzynarodowości i pacyfizmu. Jednocześnie, zawartość semantyczna rytów pierwszomajowych uległa przeobrażeniu. Od tej chwili podkreślane będą przede wszystkim wartości związane z pracą i osiągnięciami socjalistycznymi, walka społeczna zejdzie zaś na dalszy plan.

Pozbawione swego pierwotnego sensu święto nie przestanie jednak funkcjonować jako wydarzenie rytualne i przetrwa aż do 1989 r. Przyczyny tego sukcesu, o czym wspomina autor, tkwią przede wszystkim w sposobie, w jaki w świętowanie włączana była ludność, angażowana systematycznie co roku w długie przygotowania, jeszcze bardziej zaś w miejscu, jakie ludność ta zajmowała w samej inscenizacji rytu i to właśnie w kontekście owej waloryzacji osiągnięć socjalistycznych, które zakładały uczestnictwo jednostek, przedstawiających, na przykład, swoje zawody. Rola, jaką jednostki odgrywały w tym rytualnym wydarzeniu, ułatwiała bez wątpienia procesy przywłaszczania pamięci.

Tego aspektu wydarzeń rytualnych nie odnajdziemy w wydarzeniach upamiętniających powstania antynazistowskie. Niewątpliwie symbole, które są w nich wykorzystywane umożliwiają, dzięki swej wieloznaczności, wyraźną ewolucję przesłania święta, ale w kierunku, który coraz bardziej zamyka widzów w ich roli widza. Kiedy wydarzeniu upamiętniającemu towarzyszy defilada wojskowa, przedstawienie to nie tylko jest dość dalekie od powstańczych obrazów, ale przede wszystkim nie ma w nim miejsca na zmianę statusu z widza na aktora.

Wszyscy autorzy obserwują odbywające się w różnych rytmach, w zależności od kraju, semantyczne przesunięcia, które doprowadza w ostateczności do wymazania początkowo zmobilizowanej pamięci na rzecz innej. Czy należy jednak wyciągnąć z tego wnioski, że mobilizacja pamięci o powstaniach antynazistowskich stanowi impas w polityce symbolu stosowanej przez komunistów? Że rytury te nie byłyby w innym przypadku równie skuteczne? Nic mniej pewnego. Wszystko

zależy od tego, co przez to rozumiemy i jaki punkt widzenia przyjmemy. Należy natomiast stwierdzić przynajmniej, że na przestrzeni kilku lat pozwoliły one narzucić w przestrzeni publicznej krajów, o których mowa obraz wyzwolenia, którego wszelkie zasługi przypadły komunistom i Armii Czerwonej. Odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu grupy i jednostki zasymilowały te wizje wykracza poza ramy niniejszej pracy.

Badania nad politykami pamięci zatrzymują się na roku 1960. Dla wielu badaczy pamięci w Europie, lata sześćdziesiąte stanowią przełom, przede wszystkim dlatego, że stanowią początek „ery świadka”, jeśli posłużymy się określeniem A. Wiewiorki (Wiewiorka 2002). Wiewiorka rozumiała przez to pełne uznanie słów ofiar wypowiedzianych podczas procesu Eichmanna oraz coraz silniejszą obecność przeżyć ofiar w przestrzeniach publicznych państw zachodnich. Przed tym, jak mogliśmy zauważyć, wszędzie w pamięci o II wojnie światowej najważniejsze było zwycięstwo, walczący bohaterowie, ewentualnie bohaterowie-męczennicy. Jedyne, co liczyło się wtedy naprawdę to zwycięstwo nad nazizmem oraz przesadna pamięć o ruchach oporu. W obrazie tym nie ma ofiar. Zmiana dokonuje się wraz z nastaniem lat sześćdziesiątych. Dyskurs poświęcony ludobójstwu rozwinie się wówczas w sposób niezwykle, co nie pozostanie bez wpływu na ramy myślowe pamięci zbiorowych rozumianych tutaj jako sposoby przywoływania przeszłości na planie publicznym i instytucjonalnym. Jednakże to przejście z pamięci zwycięskiej czy też pamięci epickiej i pamięci ruchu oporu do pamięci ofiar (której matrycą byłaby pamięć o ludobójstwie) nie dokonuje się w całej Europie, wręcz przeciwnie, dzieli ją. Wschód Europy, Europa komunistyczna pozostanie całkowicie odporna na to przeobrażenie (El Kenz and Nérard 2011). Postać ofiary pozostanie na długo schowana za postacią bohatera, a kiedy zacznie się wyłaniać w latach osiemdziesiątych dokona się to w związku z okrucieństwami stalinizmu, nie zaś nazizmu. To rozbitcie istnieje po dziś dzień i kładzie się cieniem na złudzeniu o jedności Europy (Mink and Neumayer and Bonnard 2007; Rousseau 2012). Sposoby interpretacji przeszłości przedstawione w niniejszym opracowaniu można odczytać również z tego współczesnego punktu widzenia w celu lepszego zrozumienia historii wyobrażeń w Europie.

Tłumaczenie: Ewa Schaller

Conclusions

FRANÇOISE MAYER

Liberation – the control of memory?

At the end of World War II a large number of local national liberation movements emerged more or less spontaneously. Insofar as those uprisings were evidence of an anti-fascist position that the Communists claimed to embody better than anyone else – in spite of the memory of the Ribbentrop-Molotov pact – they were at great pains to glorify that past publicly as soon as the war was over. They made an enormous effort to incorporate the memory of those struggles into a view of history that would support their aim to achieve and hold onto power. Not only did all references to the uprisings assert their anti-fascist character, they also peddled the view that anti-fascism was solely a Communist affair. Any alternative versions of past events that might highlight non-Communist aspects of the uprisings or the resistance were soon the target of merciless propaganda, and those who asserted them were cruelly persecuted.

In view of the emphasis on insurrectional movements in the collective representations of the past in post-war societies, those movements merit all the attention of researchers. The authors featured in this collection have sought to understand the meaning of such phenomena in the history of Central European societies. As trained historians, their concern has not been to contribute to the history of the liberation struggles, but instead to discern in what way and in what forms *they were still present* in the Czech, Slovak and Polish public spheres between 1945 and 1960, and to understand the significance attached to these particular recollections of the past by the actors of the period.

Whether it concerns the memory of the Prague Uprising of May 1945, the Warsaw Ghetto Uprising from January to May 1943, the Warsaw Uprising from 1 August to 2 October 1944, or the Slovak National Uprising from August to October 1944, the authors' enquiries have focused on the subsequent *representations* of those events. Their analyses lie at the intersection of several lines of research into the collective

memory. A number of comments should be made about such notions as "collective memory", "national memory" or "politics of memory", in order to better understand their approach.

Collective Memory, National Memory, and Politics of Memory

These forms of what St Augustine called "the presence of the past", which are the subject of our author's research, are not *a priori* to be equated with manifestations of "collective memory", a notion that has acquired so many possible meanings that it calls for an explanation of what is meant by it.

In the case of the researchers whose work is along the lines of such sociologists as Maurice Halbwachs, the notion helps stress the interaction of individual and collective representations (Halbwachs 1992, 1997). These authors suggest that no memory is ever strictly individual, that it is always permeated by content bearing the imprint of social life (family, church, political party, or other affiliation), in addition to the actual experience. Other researchers are more interested in the creation of "historical memory"; this is related to sets of images, great narratives, the great collective mythologies that constitute "shared history", what is taught at school or is reflected in the discourse of statesmen or other actors who draw a community's identity resources from the past. The former tend to focus on the testimonies and autobiographies of historical actors, whether well-known or anonymous, powerful or powerless, seeking to identify within those representations the interactions between the collective and the individual or personal. The intention of the others is more to understand what makes up the "national memory" by reference to its dates and its heroes, and how these are celebrated in school text books, commemorations and monuments. But increasingly the two different approaches take into account the connections between these different types of collective memory out of a concern to grasp what links them all in the final analysis. There is a clear acknowledgement that while all personal memory bears the marks of the groups within which the individual lives, national memory, however collective it may appear to be, cannot truly establish itself unless it is carried by individuals who recognize themselves in at least some of it (Lavabre 1994).

The present collection is an analysis of how national memory was created under Communist control, but the contributions also contain manifestations of individual or collective experience that clashed with the view of history fabricated by the Communists, manifestations that reflected tensions about the past in those post-war societies. While not exhaustive, their studies offer an astonishingly broad range of cases whose diversity invites thoughtful reflection on these issues. The authors note a set of practices intended to direct and control the public interpretation of the past. These practices could constitute what tend to be described nowadays as “politics of memory”, but were not considered in those terms during the period with which we are concerned. Here, too, clarification is called for.

Several researchers use the term to designate political measures taken to impose a specific interpretation of the past. However, as Sarah Gensburger has pointed out, use of the term “politics of memory” is tantamount to reducing the practices covered by the notion to “public policy”. In her view there is little research available to indicate what those policies were, how they were decided on, by whom and for what purpose. Most often researchers focus on the *upshot* of such policies, in other words, their implementation in speeches, commemorative rituals, the erection of monuments, etc. In general it is much more difficult to get access to sources that reveal the genesis of such policies (Gensburger 2008).

All the contributions in this collection share the aim of deconstructing the Communists’ politics of memory with respect to the anti-Nazi uprisings. Taken overall, they help overcome the difficulty that Gensburger highlighted. They provide us with quite a detailed picture of the practices of the Communists concerning memory during the first fifteen years after the war, which encourages us to adopt a nuanced approach when broaching the Communists’ determination to influence memory.

Contrary to common belief, the portrayals of the past that the Communist strove to impose were formulated gradually as part of an extremely flexible process which led those who were most determined to “mould consciences” to compromise with all sorts of national and international contingencies.

Representations: an extremely flexible process

Initially, the memory of the uprisings was preserved in a spontaneous way by the actors themselves or their friends and relatives. Palivodová shows how the locations where the insurgents fell became improvised places of homage to the victims of the Prague Uprising. Michela mentions analogous phenomena in Slovakia, where the memory of the insurgents was spread across a much more extensive territory, corresponding to the theatre of battle of summer 1944.

In any case, although almost simultaneous, those events gave rise to rival interpretations. Disagreement mostly concerned the very significance of the uprising in question. Whereas there was general acknowledgement of the authenticity of the fighting and its influence on the outcome of the war, some considered that the uprising was aimed at national liberation, while others saw the anti-Nazi struggle as also the expression of the people’s determination to free itself from imperialist domination. The former gave credit for the uprisings to the local actors, while the latter gave credit to the Red Army soldiers. The Warsaw Uprising was a special case. Its significance was disputed at the outset by Stalin, who, in August 1944, condemned the “criminal foolhardiness” of its protagonists even before the end of the war, and he was echoed by the Polish Communists then in exile in Moscow. Acknowledgement of a Polish uprising was too great a threat to the image of the Red Army’s role in Poland and more generally its role in Central Europe. In the case of the Czechs, on the other hand, the entry of Soviet tanks into Prague on 9 May 1945, following days of insurrection, lent weight to a “Sovietized” version, which the Communists knew how to exploit. In the case of Slovakia, the memorial sites dedicated to those who died in the uprising were soon decorated with symbols of the Red Army. Red stars and hammers and sickles appeared alongside the crosses erected on the sites, and later replaced them. The “bolshevization” of the uprisings was particularly extreme in the case of the Warsaw Ghetto uprising; in the Communist version the insurgents incarnated the Jewish working masses. In this guise the Ghetto uprising became a formidable resource for erasing the memory of the Warsaw Uprising of the Poles.

Interpretation of the uprisings was a major issue in the political identification processes of Central European societies. Documents of

the period testify to the early polarization of viewpoints on this matter in all of the cases studied, as well as the rapid crystallization of dissenting views.

While the different parties vary from one case to another, local Communists feature in all of them. The latter's involvement in these conflicts of interpretation would appear to have been one of their priorities and they used various channels. The authors of the present collection track this dissension in the correspondence of political actors, the press of the period, children's literature and all sorts of propaganda booklets. These documents reflect the profound gulf separating the advocates of different versions and testify to the fate that awaited the non-Communist actors of the uprisings. In every case, all possible means were used to denigrate the national dimension of the uprisings, even by treating the insurgents as traitors and collaborators. Those who sought to defend their memory thus risked being side-lined or even prosecuted and jailed.

Commemorations of the uprisings soon became a field of confrontation between conflicting views of the past. The Communists were at great pains to formalize those rituals and the meaning attached to them as part of their memory strategy. Kšiňan comments on the control exercised by the Czechoslovak Communist Party over the planning and organization of commemorations of the Slovak National Uprising. The archives have furnished him with all sorts of documents allowing him to reconstitute fairly precisely what the Communists expected from those operations and above all the mechanisms they employed to impose their picture of the past. The commemorations fitted into a meticulously-controlled scenario that said much about the objectives pursued by the CPC, although it is true that ultimately manipulation of the past had less to do with the past as such than with the future that it helped to project.

By means of commemoration rituals, memory could be inscribed in space and in the calendar. In Slovakia, monuments to the Red Army proliferated as increasingly exclusive symbols of the liberation. The Institute of the National Uprising, which was initially planned to be located in Banská Bystrica, a town that was highly symbolic of the Slovak uprising, was eventually shifted to Bratislava, and its mission (the memory of the insurgents) was hijacked and became glorification of the CPC. On the Czech side, the commemoration of the uprising,

placed between May Day and 9 May, the Liberation by the Red Army, gradually lost its meaning, in favour of a paean to socialist construction.

The Communists' unshakable determination to expropriate the memory of the uprisings soon bore fruit. Almost everywhere, after only a few years and even less in some cases, the Communist discourse had well and truly appropriated the history of the uprisings. A plurality of memories that had still been possible in the immediate aftermath of the war, gave way to the hegemony of the Communist discourse.

Nevertheless that monopoly must not conceal the fact that those views of the past were not mapped out immediately or definitively. All the authors note different phases in the process of public mobilization of the past, involving a major semantic shift that reflected both the advances made by the Communists in various governmental bodies in the respective countries, but also a certain evolution in international relations, especially the beginnings of the Cold War in 1946. This is particularly well illustrated here regarding the memory of the Warsaw Ghetto Uprising, where the Jewish dimension, which had anyway been effaced in favour of a revolutionary trope, would be targeted even more by Communist propaganda after the State of Israel was created in 1948.

The authors note almost everywhere the same semantic transformations, whether it be in the observation of rituals, the production of children's literature, the press or even the academic writing of history. Thus in all the cases presented one sees figures of insurgents gradually giving way to the figure of the Red Army fighter, in accordance with Soviet ideological guidelines. In the space of just a few years, the national and ethnic values of the uprisings (Czech, Slovak, Polish or Jewish) melted away among the symbols of social and political struggle in paintings dominated by proletarians, revolutionaries and Soviet soldiers. Overall, albeit at a slightly different pace in each instance, the memory of the national uprisings dissolved into the schema of Liberation by the Red Army, in other words a "Sovietization" or "bolshevization" of the remembrance. The outcome was a paradoxical situation in which the memory of the uprisings, which had been specifically mobilized by the Communists during the first post-war years in their bid for power, was gradually eliminated from the commemorative rituals.

These excursions into the Central European Communists' methods of fabricating memory give rise to the question: how specific were

they in respect of what could be observed in the other European countries at that time? Are there not – all things being equal – parallels to be made with analogous practices in the non-Communist world? Did the post-war situation not constitute a shared mental framework throughout Europe?

Post-war situations as a memory framework

All the countries that emerged from the war were faced with difficult challenges in the matter of their identity. The relationship that they established with the recent past would be crucial in their process of political and social reconstruction. Nevertheless, in some regions the reconstruction of national identities turned out to be more difficult than elsewhere because of the greater upheavals, which prevented the emergence and affirmation of a policy of inclusiveness. The research done into the way in which individual countries emerged from World War II in Europe points to major disparities which will need to be discussed.

Apart from differences between the victors and vanquished, which are by no means self-evident, the researchers draw our attention to a disparity between the fate of Central European societies and that of Western societies. As Pieter Lagrou recalls in his work on the memory of the Nazi occupation, the war did not affect European societies to the same degree. In the West, the war did not change the frontiers, the deportees returned home and death rates did not exceed 2%. In the East, on the other hand, populations sometimes suffered a double occupation and the effects of the policies of imprisonment, deportation or massacre pursued by two dictatorships (Soviet and Nazi). During and after the war frontiers were re-drawn and deportations continued, in the direction of the Gulag as the Red Army advanced (Blum and Craveri and Nivellon 2012), and westwards in the case of expulsions, in the name of national cleansing, of the ethnic Germans who were historically settled in that region (Frommer 2005). The high death-rate levels were in excess of 10% for certain countries (such as the USSR and Poland); the extermination of the Jews created greater cultural disruption in regions where they constituted a greater proportion of the population before the Shoah; after the war the survivors accentuated that trend by continuing to leave their countries of origin (Lagrou

1999). All that had a deleterious effect on the national reconstruction of the Central European countries and placed them in a situation that differed from that of the societies of Western Europe.

While far from downplaying the importance of human and material losses in Western Europe, the historians nevertheless agree in general that World War II did not cause a radical disruption; moreover it accelerated the processes that had got underway in the wake of World War I. In contrast, the demographic, social, economic and political changes that accompanied the post-war events in the Central European countries, constituted an upheaval without precedence in their recent history for the societies concerned.

Bearing in mind this distinction, it is also worth emphasizing what the post-war states had in common. The desire to influence representations of the past was not confined to the Communists; it figured on all political agendas when the war was over, and most urgently in those countries that had experienced occupation. That task was not simple anywhere. Everywhere the same observation is made: the meaning attributed to the involvement of states and individuals during the war years was not in itself a given for all time. It was conceived in specific contexts that determined to a certain extent its content and orientation.

After 1945, the discourse about the war years was a major issue in the reshaping of European societies as a whole. It was aimed at bolstering the action of those who, in various parts of the continent, had undertaken to lead their countries and used these versions of the past as proof of their legitimacy. The meaning they attached to the war years played a central role in these processes of legitimization. It was important for those post-war actors to distance themselves from the horrors of a conflict that lasted all too long and from those responsible, the Nazis, their allies and collaborators. Distancing took the form of symbolic gestures, rhetoric and sometimes purges.

The most important thing was to be “on the right side” – the winning side. However, military victory does not give rise to clearly defined categories of victor and vanquished. Indeed in most of the countries, and particularly those that endured occupation and the humiliation of military defeat, ambivalence was the order of the day. The glamorization of the Resistance was therefore of crucial importance, with its share of “resistance myths” often intended to unburden societies of the weight of acts of collaboration. In that respect, the Slovak case men-

tioned in the present volume naturally bears comparison with other instances. Enhancing the memory of the National Uprising to counteract the experience of the Tiso regime is certainly reminiscent of efforts by the French to forget the Vichy regime at the same period. The determination to highlight the Polish or Czech uprisings echoes the commemorations in other societies that also needed to heal the wounds of occupation.

Another feature of the period was that when the resistance was celebrated in order to compensate the military deficit in former occupied countries, it was marked above all by recollections of combative deeds, according to categories well defined in terms of positive and negative figures. With hindsight, historians would show many years later how porous the barriers between the identities of fighters, members of the resistance and collaborators often were, particularly in view of the significant changes that occurred between 1939 and 1945 in the contexts in which they operated (Tesař 2006). Also with hindsight the very concept of resistance would be broadened in order to incorporate deeds and behaviour that were unrelated to actual fighting (Douzou 2005). Prior to 1960, however, the mobilization of the memory of the resistance was due above all to the search for heroic figures and the need to foster identification with epic portrayals. Only visible deeds that could be fully identified with the military victory were taken into account. Here too, the way that the memory of the national uprisings was appropriated, as detailed in the present book, is echoed by similar practices almost all over Europe at the period, whereby military feats and fighting heroes had pride of place in social imagery.

Regarding the Sovietization of memory referred to earlier, it is necessary, as Claude Lefort has done, to recall another reality of 1940s Europe. As he pointed out, the war had the effect of shifting Russia into the democratic camp (Lefort 1999). In 1945, Stalin's regime benefitted from the Soviet people's contribution to the victory over Nazism. Shortly before, in spite of the murky role played by the Communists in Spain during the Civil War, the Soviet regime had acquired the reputation of being the sole defender of freedom in Europe in the confrontation with fascism (Furet 1995). Activists of national Communist parties also benefitted from their involvement in the resistance in occupied territories and were regarded as democrats and patriots (Lefort 1999). Consequently the appeal of the USSR and Communism in society went

far beyond those who would help set up the people's democracies in Central Europe. This image that the Communists and their fellow-travellers forged almost everywhere was certainly based to a certain extent on the truth (the USSR was both victor over Nazism and also one of the foremost victims thereof), but also on an incredible illusion concerning the USSR, to do both with the authenticity of its anti-fascism and its socialist pretensions, in view of the Molotov-Ribbentrop Pact and the social reality of its regime.

In this regard, one must also remember that the unprecedented system of post-conflict justice that was instituted at Nuremberg in 1945 confirmed the effect that military victory had had on the role that the USSR, and *de facto* the Communist idea, could play in post-war values. While the tribunal set up under its terms certainly enabled the introduction of notions essential for the establishment of an international system of penal justice capable of combatting war crimes or crimes against humanity, at the same time it sanctioned the right to stay silent about the crimes committed in the name of Communism in the USSR, and also about the role of Communists from the outbreak of World War II until the moment when the Nazi troops reneged on the German-Soviet pact.

These comments have allowed us to re-insert the experience of Central Europe into a European framework. The way the war and liberation were interpreted represented a key political factor almost everywhere. Hence the determination to control memory seems to have been fairly universal. That determination simply varied in its degree of insistence. It is worth recalling that in France, for example, research into the history of World War II came under the "control", formally speaking at least, of the State, via a Committee on the History of World War II attached to the departments of the Prime Minister. Moreover, even though the researchers were *de facto* dependant on the CNRS and financed by it, the State claimed the right *de jure* to control access to sources and to their publication (Azéma and Bédarida 1994). This kind of control is clearly of a totally different order to the violent practices adopted by the Communists to impose their point of view, but it is a good demonstration of how the relationship with the past and the mobilization of memory were used chiefly to *disseminate values*. Therefore in order to throw light on these memory phenomena, they must be viewed as part of the symbolic structures of the regimes in which

they were used. This will allow us to better understand the role of remembrance of anti-Nazi uprisings in the Communist structures of the nineteen-forties and fifties.

The politics of memory as part of the symbolic structure of Communist regimes

The extreme violence used by the Communists to impose their interpretation of the past throws a veil over their strategy of “coming to terms with” an existing value system. The slogan “let’s forget the past” that is associated with them should not delude us; their capacity after the war to present themselves as guarantors of existing traditions, was, on the contrary, an enormous asset in the establishment of the “people’s democracies”. In his history of the CPC, Jacques Rupnik examined the cultural foundations of Communism in Czechoslovak society, noting how, in the immediate post-war period, Communist speeches were full of references to national integrity, while the rival parties (which were destined to disappear) stressed the need for social change (Rupnik 1982).

The Communists’ strength undoubtedly lay more in their ability to make use of symbols to create bonds and an “esprit de corps” than in their capacity to use violence. The analyses of power in terms of political symbolism that have been carried out since the 1980s can be very useful in clarifying their activities.

The historian Marc Ferro was one of the first to draw attention to the use of symbols within the Soviet system. In his view, by delivering a very clear message about the regime and its policies, while also *bonding* the participants, commemorative rituals somewhat supplanted ideology. These commemorations were part of a system that also included pilgrimage sites, the most important of which, on Stalin’s initiative, was the Lenin Mausoleum. Gradually those “national” rituals were joined by private-life rituals, such marriages in “wedding palaces” (Ferro 1985). In another pioneering essay, Christel Lane identified the traditions forged in the Soviet Union and subsequently introduced into Central Europe after 1945: the revolutionary tradition, the tradition of socialist construction, and the patriotic tradition, corresponding to the three key dates in the socialist calendar – the anniversary of the Octo-

ber Revolution, May Day and the anniversary of liberation (Lane 1981, 1984).

These phenomena are worth identifying because those rituals were a fundamental dimension of state power. Political scientists and historians involved in this field have long demonstrated how political regimes strive to preserve themselves by means of these outward displays of their authority, authority that consists precisely of that ability to mould, imagine and represent their dominance. It is worth referring here to the research carried out by Kantorowicz into the religiosity of politics, and understand that this does not relate to “*links between religion and politics, but rather to the sacred character (i.e. something worthy of sacrifice) that a purely temporal and secular regime manages to clothe itself in*” (Delruelle 2007). An analysis of commemorations and other such rituals, particularly in terms of political symbolism, has much to tell us, over and above specific differences of time and place, about what the “pairing of politics and symbol” can anticipate and what really is subsequently implemented, in other words, symbolic mechanisms used as part of rituals (Ory 2000).

All the authors engaged in that kind of research are agreed that rituals are ways of dramatically presenting the regime, of inscribing it in space and in a chronology. In addition, and more importantly, however, they constitute a form of social integration; their function is to create a bond and bring people together. According to them, the sacred character of the regime thus exposed “is less a matter of transcendence as of presence”, in other words, the regime manages to impose itself not by remaining outside but instead by its ability to display itself dramatically, and thereby be at one with individuals and society (Delruelle 2007). Rituals are thus a key element in the process of legitimization and that justifies examining them closely in order to reveal the motives of the policy.

Although there are, alas, fewer studies on the symbolic rituals of the socialist regimes than on other kinds of regime, they nevertheless help us understand more clearly the social realities of this type of dictatorship, and the machinery used by the Communists to keep themselves in power. They include the outstanding study by Roman Krakovský, published in France in 2004, which contains a very thorough analysis of the May Day rituals in Czechoslovakia between 1948 and 1989 (Krakovský 2004). By tackling the entire Communist period he

was able to assess the plastic dimension of the ritual, thus considerably tempering previous theories about its formalization and early petrification, and stressing the extremely progressive nature of its metamorphosis. His observations provide extremely useful elements of comparison with the rituals linked with the liberation, which are the subject of the present book. He explains how in 1945 the Communists brought together two traditions: the tradition of the socialist international and that of Czechoslovak independence (from 1918). In the initial period, at least until 1946, the theme of unity was dominant, the Communists' obsession being to incarnate national integrity, which they managed to achieve. It was only later, from 1947, that they started to promote ideas of internationalism and pacifism. At the same time the semantic content of the May Day rituals metamorphosed. Henceforth values related to work and socialist achievements would be increasingly emphasized and overshadow references to social struggle.

Albeit devoid of its original meaning, May Day survived as a ritual right up to 1989. The reason for that success, the author explains, was above all due to the way the population was implicated and systematically involved, year in year out, in its lengthy preparation, and especially the fact that it actually took a major part in the implementation of the ritual, and precisely in the context of the glorification of socialist achievements, which required individuals to participate as representatives of their particular trade or profession, for example. There can be no doubt that the role that individuals played in the ritual assisted the process of appropriation.

This is an aspect of the ritual that was absent from commemorations of the anti-Nazi uprisings. Of course the polysemy of the symbols that were exploited helped considerably to develop the message of the event, but in such a way that the spectators were increasingly limited to the role of spectator. When the commemoration eventually turned into a military parade, not only was the representation substantially removed from the images of the uprisings, but most importantly, it offered no scope for the spectator to be transformed into active participant.

In their respective fields of interest, all the authors note, albeit at different rhythms, a semantic shift that eventually led to the erasure of the memory initially invoked, in favour of another. Should we conclude nevertheless that the invocation of the memory of the anti-Nazi

uprisings constituted a failure of the symbolic policy pursued by the Communists? That those rituals proved ineffective? Far from it. It all depends what is meant by it, and what standpoint one adopts. At the very least it is clear that, in the course of just a few years, they managed to impose in the public space, in the countries concerned, a representation of the liberation in which the Communists and the Red Army were given all the credit. The question of the extent to which groups and individuals accepted those portrayals does not come within the scope of the present study.

These studies of the politics of memory conclude in 1960. And yet, for many analysts of memory in Europe, the 1960s represented a fundamental turning point, particularly with the advent of the "era of the witness", to use the expression coined by Annette Wieviorka (Wieviorka 2006), by which she referred to the full acknowledgement of witnesses' testimonies in the Eichmann trial and the ever increasing public exposure of victims' experiences in the Western countries. Previously, as we noted earlier, remembrance of World War II focussed everywhere on victory, the fighter, the heroes and sometimes the hero-martyrs. All that mattered was the fact of defeating Nazism, and hypermnestic attention was paid to the deeds of the resistance. The victims were absent from those portrayals. From the 1960s, a major shift occurred and the discourse on genocide would unfold in an extraordinary fashion with major implications for the mental framework of collective memory, in the sense of evoking the past publicly and institutionally. Nevertheless, that shift from a victor's memory or epic memory of resistance, to a victims' memory (of which the memory of genocide would be the matrix) did not apply to the whole of Europe; on the contrary, it split it into two. The Communist east of Europe remained virtually impervious to the change (El Kenz and Nérard 2011). The figure of the victim remained blotted out by the image of the hero. When it started to assert itself in the 1980s, it would be in connection with the horrors of Stalinism, not of Nazism. That discrepancy still applies today, constituting an obstacle to the illusion of European unity (Mink and Neumayer and Bonnard 2007; Rousseau 2012). The ways of interpreting the past described in the present volume could also be considered in the light of that contemporary viewpoint, in order to clarify somewhat the history of representations in Europe.

Translated by Gerald Turner

Pramene a literatúra / Sources and Literature

Archívy / Archives

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma (Archive of the Jewish Historical Institute in the name of Emanuel Ringelblum), Report No. 301/5120; Report No. 301/5006.

Archív Múzea Slovenského národného povstania (Archive of the Museum of the Slovak National Uprising), zbierka fotografií.

Národní archiv Praha (National Archive Prague), fond KSČ – Ústřední výbor 1945-1989, Praha politické byro 1954-1962, Praha – oddělení – oddělení kulturně-propagační a ideologické; fond Osvobození ČSR Sovětskou armádou – 1945, fond Václav Vacek.

Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica (State Archive in Banská Bystrica, branch Banská Bystrica), fond Okresný národný výbor v Banskej Bystrici (1948 – 1954) 1955 – 1960 (1969), fond Okresný národný výbor v Brezne 1949 – 1960.

Štátny archív v Banskej Bystrici (State Archive in Banská Bystrica), fond KNV BB sekretariát predsedu 1951 – 1960, fond Miestny národný výbor v Banskej Bystrici 1945 – 1949 (1951).

Tlač / Press

Čas (1944 – 46)

Československá fotografie (1948)

Družstevník (1951, 1955 – 59)

Gazeta Robotnicza. (1949 – 1954, 1956 – 1960)

Głos Ludu. (1945 – 1948)

Hlas ľudu (1945, 1954)

Polska Zbrojna (1945 – 1948)

Pravda (1955)

Robotnik (1945 – 1948)

Rudé právo (1946, 1947, 1950, 1951, 1954, 1955, 1959)

Rzeczpospolita (1945, 1946)

Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy (1947 – 1950)

Trybuna Ludu (1949 – 1960)

Trybuna Wolności (1953)

Vatra (1945 – 46)

Věstník hlavního města Prahy (1945, 1946)

Życie Warszawy (1945 – 1951, 1953, 1955 – 1960)

Použitá literatúra / Bibliography

Azéma, Jean and Bédarida, François. 1994. “L’historicisation de la Résistance” In *l’Esprit*, 198:19-35.

Bachman-Medick, Doris. 2009. *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.

Bartošek, Karel. 1960. *Pražské povstání 1945* [Prague Uprising 1945]. Praha: Naše vojsko.

Berendt, Grzegorz. 2006. *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950-1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce* [Jewish life in Poland in 1950-1956. From the history of the Social and Cultural Jewish Society in Poland]. Gdańsk.

Berlanský, Matej. 2012. *Obráz partizána SNP v československom socialistickom filme 60. rokov (prípádová štúdia kultúrno-historického prístupu k reflexii partizána SNP vo filme)*. Bakalárska práca. [An image of guerrilla fighter of the Slovak National Uprising in the Czechoslovak socialist film of the 1960s (a case study of the cultural and historical approach to the reflection of a Slovak National Uprising’s guerrilla fighter in film). Bachelor’s paper] Brno: MUNI: http://is.muni.cz/th/361786/ff_b/?lang=en

Blum, Alain and Craveri, Marta and Nivellon, Valérie, eds 2012. *Déportés en URSS. Récits d’Européens au Goulag*. Paris: éditions Autrement, collection Mémoire/histoire n° 161.

Borguľová, Jana. 2004. I. zjazd slovenských umelcov a vedeckých pracovníkov roku 1945 v Banskej Bystrici [The first meeting of Slovak artists and scientists in 1945 in Banská Bystrica]. In. *Humanistické tradície v literárnom odkaze Slovenského národného povstania. Zborník príspevkov z odborného seminára k 60. výročiu Slovenského národného povstania a 100. výročiu narodenia Ladislava Novomeského*. [Humanist traditions in the literary legacy of the Slovak National Uprising. Proceedings from experts’ seminar at the 60th anniversary of the Slovak National Uprising and the

100th anniversary of the birth of Ladislav Novomeský]. Banská Bystrica: Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 56-61.

Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. [Practical Reason]. Praha: Karolinum.

Buryła, Sławomir. 2008. "Zdradzeni i oszukani. Powstanie Warszawskie w tekstach socrealistycznych." [Betrayed and cheated. Warsaw Rising in social realistic texts]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989]. edited by Anna Machcewicz, 147-173, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Cała, Alina. 2000. *Kształtowanie się polskiej i żydowskiej wizji martyrologicznej po II wojnie światowej*. [The formation of Polish and Jewish martyrological perception after World War II]. Przegląd Socjologiczny, vol 2.

Cséfalvay, František. 1996. "Slovenský domáci odboj po novembri 1944 a slovenská historiografia." [Slovak home resistance and the Slovak historiography]. In: *Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska*. [Final Phase of the Second World War and liberation of Slovakia]. 88 – 92. Bratislava: VHU.

Cuhra, Jaroslav and Ellinger, Jiří and Gjuričová, Adéla and Smetana, Vít. 2006. *České země v evropských dějinách. 4. díl od roku 1918*. [Czech Lands in European History. Volume 4 from the year 1918]. Praha, Litomyšl: Paseka.

Delruelle, Eduard. 2007. "Démocratie et désincorporation", In *Noesis* 12:190-205. <http://noesis.revues.org/index1353.html>

Doležal, Jiří and Horzienčík, Jozef. 1959. *Medzinárodná solidarita v Slovenskom národnom povstaní*. [International Solidarity in the Slovak National Uprising]. Bratislava: Osveta.

Doležal, Jiří and Husová, Marie and Filip, Jan. 1950. *Československé dějiny pro IV. třídu gymnasií a vyšších odborných škol*. [Czechoslovak History for the 4th Class of Gymnasiums and Higher Vocational Schools]. Praha: Státní nakladatelství učebnic.

Doležal, Jiří. 1954. *Slovenské národné povstání*. [Slovak National Uprising]. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

Doskočil, Karel. 1946. *Srdce Prahy v plamenech. 106 snímků Oldřicha Smoly z květnové revoluce*. [Heart of Prague in Flames. 106 shots of May Revolution by Oldřich Smola]. Praha: Universum Č.A.T.

Douzou, Laurent. 2005. *La Résistance française : une histoire périlleuse*. Paris: édition Le Seuil.

Drda, Jan. 1951. *Němá barikáda*. [Mute barricade]. Praha: Práce.

Drda, Jan. 1958. *Jednou v máji*. [Once in May]. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy.

Drozdowski, Marek Marian, ed 1994. *Mocarstwa wobec Powstania. Wybór dokumentów i materiałów*. [Powers towards the Rising. Selected documents and materials]. Warszawa: Bellona.

"Dyskusja panelowa" [Panel discussion], 2008. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989]. edited by Anna Machcewicz, 283-316, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

El Kenz, David and Nérard, François-Xavier, eds 2011. *Commémorer les victimes en Europe. XVIe-XXIe siècles*. Seyssel: Champ-Vallon.

Ferro, Marc. 1985. *Histoire sous surveillance. Science et conscience de l'histoire*. Paris: Calmann-Lévy.

Frommer, Benjamin. 2005. *National Cleansing. Retribution against nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Furet, François. 1995. *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris: éditions Robert Laffont & éditions Calmann-Lévy.

Gensburger, Sarah. 2008. "Réflexions autour de la notion de politique de la mémoire." In *La Fabrique interdisciplinaire*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 133-148.

Gosiorovský, Miloš. 1950 (first edition 1949). *Ilegálny boj KSS a Slovenské národné povstanie*. [The Illegal Struggle of the Communist Party of Slovakia and the Slovak National Uprising]. Bratislava: Pravda.

Grabski, August. 2002. *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1949*. [The Jewish combatant movement in Poland in 1944-1949]. Warszawa.

Grabski, August. 2004. *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*. [Communist activity among Jews in Poland (1944-1949)]. Warszawa.

Graca, Bohuslav, ed. 1959. *Slovenské národné povstanie*. [The Slovak National Uprising]. Bratislava: SVPL.

Graca, Bohuslav. 1954. *Slovenské národné povstanie*. [The Slovak National Uprising]. Martin: Osveta, Československá spoločnosť pre šírenie politických a vedeckých poznatkov.

Gudehus, Christian, and Eichenberg, Arieane and Welzer, Harald. 2010. *Gedächtnis und Erinnerung: Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler.

Halbwachs, Maurice. 1994. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.

Halbwachs, Maurice. 1997. *La mémoire collective*. Paris: Albin Michel.

Hankus, Vlastimil. Ze dnů bojů o rozhlas [From the Days of fighting for the Radio Building]. In Hošek, Jiří. *II. světová válka* [online]. Český rozhlas, 2004, 2010 [quote: 2012-05-10]. Online: http://www.rozhlas.cz/wwii/rozhlas/_zprava/155530

Holotík, Ludovít, ed. 1954. *Slovenské národné povstanie*. [The Slovak National Uprising]. Bratislava: HÚ SAV.

Hradecký, Adolf and Skálová, Dita. 1950. *Volá Praha: Reportáž z míst, kde končila válka*. [Prague is Calling: Reports from the Places where the War Ended]. Praha: Rudé právo.

Hrubín, František, ed. 1946. *Památník pražského povstání 1945*. [Memorial of the Prague Uprising 1945]. Praha: Václav Šesták.

Hysko, Miroslav. 1954. *Slovenské národné povstanie*. [The Slovak National Uprising]. Bratislava: SAV.

Jablonický, Jozef. 1994. *Glosy o historiografii SNP: Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. [Comments on the Slovak National Uprising's historiography: Misusing and counterfeiting the Slovak National Uprising's history]. Bratislava: NVK International.

Jablonický, Jozef. 2009. *Fragment o histórii: Výber z diela 1989 – 2009*. [Fragment on History: Anthology of Works 1989 – 2009]. Bratislava: Kalligram.

Javůrková, Jarka, ed. 1946. *Pražská květnová revoluce 1945. Sborník statí o pražském povstání a jeho ohlasu*. [Prague May Revolution. Collection of Articles on the Prague Uprising and its Response]. Praha: Hlavní město Praha.

Kermisz, József. 1946. *Powstanie w getcie warszawskim (19.IV. – 16.V.1943)*. [The Warsaw Ghetto Uprising]. Łódź.

Kersten, Krystyna. 1992. *Polacy. Żydzi. Komunizm. Anatomia pół-prawd 1939-1968*. [Poles. Jews. Communism. The anatomy of half-truths 1939-1968]. Warszawa.

Kobylarz, Renata. 2009. *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944-1989*. [The fight for remembering. Political aspects of the Warsaw Ghetto Uprising annual celebrations 1944-1989]. Warszawa.

Kokoška, Stanislav. 2005. *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání*. [Prague in May 1945: History of an Uprising]. Praha: Lidové noviny.

Kokoška, Stanislav. 1995. Spory o Pražské povstání a jeho interpretaci v letech 1945-1946. [Disputes over the Prague Uprising and its Interpretation]. In Čermín, Jakub, ed. 1995. *Národ se ubránil 1939-1945: Sborník prací historiků a pamětníků*. [The Nation Managed to defend itself 1939 – 1945: Collection of Works of Historians and Eyewitnesses]. Praha: Sdružení Mac.

Koucký, Vladimír. 1946. *Illegální KSČ a pražské povstání*. [The Illegal CPC and the Prague Uprising]. Praha: Svoboda.

Kozák, Rudolf et al. 1947. *Almanach květnové revoluce 1945 v Praze XVIII*. [Anthology of the May Revolution 1945 in Prague XVIII]. Praha: Odbočka 20. SNR-Sdružení barikádníků.

Krakovský, Roman. 2004. *Rituel du 1er mai en Tchécoslovaquie. 1948-1989*. Paris: L'Harmattan.

Krakovský, Roman. 2006. "Ať žije První máj! Rituál oslav Svátku práce." [Up with May Day! Ritual of celebrations of Labour Day]. In *Dějiny a současnost* 28:17-20.

Kratochvíl, Miloš V. and Dřevo, Václav. 1960. *Obrázky z našich dějin pro pátý ročník všeobecně vzdělávacích škol*. [Pictures of our History for 5th Class of General Educational Schools]. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Kropilák, Miroslav. 1954. "Doterajší stav bádania o Slovenskom národnom povstaní." [The Existing State of Research into the Slovak National Uprising]. In *Historický časopis* 2:121 – 138.

KSČ v boji za svobodu: Činnost a boj Komunistické strany Československa v době od mnichovské kapitulace až k národnímu osvobození 1949. [CPC Fighting for freedom: Activity and Struggle of the CPC in the Period from the Munich Capitulation until National Liberation]. 1949. Praha: Svoboda.

Kula, Marcin. 2004. *Uparta sprawa. Żydowska? Polska? Ludzka?* [Stubborn case. Jewish? Polish? Human?]. Kraków.

Kurz, Iwona. 2008. "Obraz Powstania Warszawskiego w filmie. Przykład *Kanału*" [Picture of the Warsaw Rising in cinematography. *Kanał's example*]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989], edited by Anna Machcewicz, 223-242, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Lagrou Pieter. 2003. *Mémoires patriotiques et Occupation nazie*. Bruxelles: éditions Complexe.

Lane, Christel. 1981. *The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society. The Soviet Case*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lane, Christel. 1984. "Legitimacy and Power in the Soviet Union Through Socialist Ritual." In *British Journal of Political Science*, 14:207-217.

Lášticová, Barbara and Findor, Andrej. 2008. From regime legitimation to democratic museum pedagogy? Studying Europeanization at the Museum of the Slovak national uprising. In *Politics of collective memory: cultural patterns of commemorative practices in post-war Europe*. Wien: Lit Verlag, 237-257.

Lavabre, Marie-Claire. 1994. *Le Fil rouge. Sociologie de la mémoire communiste*. Paris: Presse de la Fondation nationale de Sciences Politiques.

Lefort, Claude. 1999. *La Complication. Retour sur le communisme*. Paris: Fayard.

Leociak, Jacek. 2000. Zraniona pamięć. Rocznice powstania w getcie warszawskim w prasie polskiej 1944-1989. [Wounded memory. Anniversaries of the Warsaw Ghetto Uprising in Polish Press in 1944-1989]. In *Literatura polska wobec Zagłady*. [Polish literature in the face of Extermination]. Warszawa.

Lipták, Lubomír. 1995. *Pamätníky a pamäť povstania roku 1944 na Slovensku*. [Memorials and memory of the Uprising of 1944 in Slovakia]. In *Historický časopis* 43:363-369.

Lipták, Lubomír. 2011. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. [A century longer than a hundred years]. Bratislava: Kalligram.

Machcewicz, Anna. 2008. "Spotkania nie było. Władze o Powstaniu Warszawskim i Armii Krajowej w latach odwilży." [There was no meeting. Authorities about the Warsaw Rising and the Home Army in the thaw period]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Pow-*

stania Warszawskiego 1944-1989. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989] edited by Anna Machcewicz, 91-106, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Mannová, Elena. 2008. "Slovenské národné povstanie a politická pamäť." [Slovak National Uprising and Political Memory]. In *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí*. [A Selection of History of Democratic and Totalitarian Regimes in Slovakia and In Czechoslovakia in the 20th Century], edited by Edita Ivaničková, 215 - 230, Bratislava: HÚ SAV, Prodamia.

Marès, Antoine. 2009. "Munich franco-tchécoslovaque : du traumatisme à l'instrumentalisation." In *La Tchécoslovaquie, sismographe de l'Europe au XXe siècle*, edited by Antoine Marès, 107-124, Paris: Institut d'études slaves.

Mink, Georges and Neumayer, Laure and Bonnard, Pascal, eds. 2007. *L'Europe et ses passés douloureux*. Paris: La Découverte.

Múzeum Slovenského národného povstania. 1985. Banská Bystrica: Osveťa.

Nejedlý, Zdeněk. 1955. *Nedělní epistoly V: Rok 1950*. [Sunday Epistles V: Year 1950]. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

Nohej, Miloslav. 1946. *Holýma rukama*. [With Bare Hands]. Praha: Nakladatelské družstvo Máje.

Ory, Pascal. 2000. "L'histoire des politiques symboliques modernes : un questionnement." In *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47:525-536.

Pamätníky a pamätné tabule Banská Bystrica. [Memorials and tablets of Banská Bystrica]. 2009. Banská Bystrica: Banskobystrický samosprávny kraj, Verejná knižnica Mikuláša Kováča v Banskej Bystrici, Mesto Banská Bystrica.

Pietrzak, Agnieszka. 2008. *Żołnierze Batalionu Armii Krajowej "Zośka" represjonowani w latach 1944-1956*. [Soldiers of the "Zośka" Home Army Battalion persecuted in years 1944-1956], Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.

Poważkiewicz, Juliusz and Jagielski, Jan, eds. 1999. *Przewodnik po miejscach walk i pamięci czasu okupacji i powstania w getcie*. [The guide to the sites of battles and memory of the times of occupation and the ghetto uprising]. In Lesław M. Bartelski, *Getto. Warszawskie Termopile 1943*. [Ghetto. Warsaw Thermopylae 1943]. Warszawa.

Powstanie w ghetcie warszawskim 1943. Zbór dokumentów. [The Warsaw Ghetto Uprising 1943. Collection of documents]. 1945. Warszawa.

“Powstanie Warszawskie w ilustracji.” [Warsaw Rising in picture]. In *Stolica. Warszawski Tygodnik Ilustrowany*, wydanie specjalne, August 1, 1957.

Prochasson, Christophe. 2008. *L'empire des émotions. Les historiens dans la mêlée*. Paris: Demopolis.

Rousseau, Frédéric, ed. 2012. *Les présents des passés douloureux. Musées d'histoire et configurations mémorielles. Essai de muséohistoire*. Paris: Michel Houdiard Editeur.

Rozwadowski, Piotr, ed. 2006. *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego, vol. II, Polityka, kultura, społeczeństwo*. [Great Illustrated Encyclopaedia of the Warsaw Rising, vol. II, Politics, culture, society]. Warszawa: Bellona, Fundacja “Warszawa Walczy 1939-1945”.

Rychlík, Jan. 1998. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992*. [Czechs and Slovaks in the 20th century. Czech and Slovak relations]. Bratislava: AEP.

Sawicki, Jacek Zygmunt. 2006. “Manipulacja pamięcią. Władze PRL kontra legenda Powstania.” [Remembrance manipulation. Peoples' Poland's authorities versus myth of the Rising]. In *Mówią wieki* n° specjalny 1: 44-49.

Sawicki, Jacek Zygmunt. 2008. “1944-1989 – władze PPR i PZPR wobec Powstania Warszawskiego.” [1944-1989 - authorities of Polish Workers' Party and Polish United Workers' Party towards the Warsaw Rising]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989]. edited by Anna Machciewicz, 11-29, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Shore, Marci. 1998. Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944-1950. [Language, memory and revolutionary avant-garde. The formation of the history of the Warsaw Ghetto Uprising in 1944-1950]. In *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, n° 4.

Slovenské národné povstanie revolučná škola nášho ľudu. [The Slovak National Uprising – School of Revolution of our People]. 1959, Oddelenie propagandy a agitácie ÚV KSS v SVPL.

Slovenské národné povstanie významná etapa národnooslobodzovacieho boja československého ľudu. [The Slovak National Uprising – an Important

Period of National Liberation Struggle of the Czechoslovak People]. 1959, Oddelenie propagandy a agitácie ÚV KSČ, SVPL.

“Ślupsk - więcej niż myślisz. Serwis miejski” [Ślupsk - more than you think. City bulletin], accessed July 16, 2012, <http://www.slupsk.pl/turystyka/dokumenty/568.html>.

Soukupová, Blanka. 2010. “Paměť sovětizovaného města (příklad Prahy).” [Memory of a Sovietized Town – example of Prague]. In *Evropské město. Identita, symbol, mýtus*. [European Town. Identity, Symbol, Myth]. 36 – 53, Bratislava: Zing Print.

Stanislav, Ján. 2005. *Päťdesiat rokov Múzea Slovenského národného povstania*. [Fifty years of the Museum of the Slovak National Uprising] In. *Múzeum*, 2, online: <http://old.snm.sk/muzeum/?clanok=50>

Steinlauf, Michael. 2001. *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*. [Memory not absorbed. Polish memory of Extermination]. Warszawa.

Števček, Ján. 1977. Slovenské národné povstanie a literatúra po roku 1945. [The Slovak National Uprising and literature after 1945]. In *Slovenské národné povstanie v histórii a kultúre Slovenska*. [The Slovak National Uprising in Slovak history and culture]. 177-181, Bratislava.

Syrný, Marek and Kocák, Ivan. *Obraz Nemcov a Nemecka v stálych expozíciách Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (1969-2004)*. Rukopis štúdie. [An image of Germans and Germany in permanent exhibitions of the Museum of the Slovak National Uprising in Banská Bystrica (1969-2004), manuscript].

Szajnok, Bożena. 2000. *Ludność żydowska na dolnym Śląsku 1945-1950*. [Jewish population in Lower Silesia in 1945-1950]. Wrocław.

Szajnok, Bożena. 2001. Walka z syjonizmem w Polsce (1948-1953). [Fighting Zionism in Poland (1948-1953)]. In *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*. [Communism. Ideology, system, people]. Warszawa.

Szajnok, Bożena. 2004. Komuniści w Polsce wobec ludności żydowskiej (1945-1953). [Communists in Poland and the Jewish population (1945-1953)]. In *Prawo i Sprawiedliwość*, n° 2(6).

Tesař, Jan. 2006. *Traktát o “záchrane národa”*. [Tractate about “saving the nation”]. Praha: Triáda.

Veselý, Jindřich. 1958. *Kronika únorových dnů 1948*. [Chronicle of February Days 1948]. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

von Lingen, Kerstin, ed. 2009. *Kriegserfahrung und nationale Identität in Europa nach 1945*. Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh.

Wawrzyniak, Joanna. 2008. „Kontrolowane otwarcie - Powstańcy w ZBoWiD.” [Controlled opening - insurgents in The Society of Fighters for Freedom and Democracy]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989]. edited by Anna Machcewicz, 107-129, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Wawrzyniak, Joanna. 2009. *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej*. [The Society of Fighters for Freedom and Democracy and the remembrance of the Second World War]. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.

Wieviorka, Annette. 2002. *L'Ère du témoin*. Paris, Hachette.

Záruba, Alois, ed. 1947. *Květnová revoluce 5. 5. 1945 – 9. 5. 1945. Sborník pro školy a kulturní pracovníky*. [May Revolution May 5, 1945 – May 9, 1945. Collection for Schools and Cultural Workers]. Praha: Kolmenium.

Żaryn, Małgorzata. 2008. „Powstanie Warszawskie w peerelowskich podręcznikach do historii.” [The Warsaw Rising in history textbooks in the Peoples' Poland]. In *Walka o pamięć. Władze i społeczeństwo wobec Powstania Warszawskiego 1944-1989*. [Struggle for remembrance. Authorities and society towards the Warsaw Rising 1944-1989]. edited by Anna Machcewicz, 131-146, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego.

Zavacká, Marína. 2008. „Vojna slov – Protiodbojová propaganda v Povstaní a o Povstaní.” [A war of words – Anti-war propaganda in and about the Uprising]. In *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí*. [From the history of democratic and totalitarian regimes in Slovakia and Czechoslovakia in the 20th century]. edited by Edita Ivaničková, 178-200. Bratislava: HÚ SAV, Prodama.

Zemko, Milan. 2009. „Les monuments du Soulèvement national slovaque et péripéties de la mémoire historique.” In *Lieux de mémoire en Europe centrale*, edited by Antoine Marès, 95-108, Paris: Institute d'Études des Slaves.

Aneks / Annexes

MICHAŁ TOMASZ WÓJCIUK

Pamięć o Powstaniu w Getcie Warszawskim w polskiej prasie krajowej w latach 1945 - 1960 - materiały

Prezentowane materiały stanowią wykaz publikacji prasowych z lat 1945 – 1960. Obejmują one teksty, których ukazywanie się towarzyszyło obchodom rocznicowym. Pochodzą one z tytułów: „Robotnik”, „Głos Ludu”, „Rzeczpospolita”, „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”, „Polska Zbrojna”, „Gazeta Robotnicza”, „Życie Warszawy”, „Trybuna Wolności”, „Trybuna Ludu”. Pisownia poszczególnych cytatów została odzwierciedlona zgodnie z oryginalnym zapisem prasowym, dlatego w różnych fragmentach pojawiają się sformułowania „getto” bądź „ghetto”. Pisownia dużych liter została przeniesiona z oryginału.

Zastosowałem układ tematyczny, dzieląc materiał na dwie części: 1. Historiografia, publicystyka, eseistyka oraz 2. Miejsca pamięci, sposoby upamiętniania, celebrowanie uroczystości rocznicowych. W ramach tych części zastosowałem układ chronologiczny. Aby prezentowany materiał był bardziej czytelny, opracowałem następujący schemat zastosowany przy prezentacji poszczególnych publikacji:

- a. Tytuł periodyku
- b. Nr, data
- c. Tytuł publikacji
- d. Autor
- e. Strony
- f. Uwagi

Historiografia, publicystyka, eseistyka

1945

- a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”

- b. Nr 95 (125), 19 IV 1945
- c. *Premier Osóbka-Morawski o powstaniu w warszawskim getcie*
- d. Edward Osóbka-Morawski
- e. s. 1
- f. Treść oświadczenia premiera Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej Edwarda Osóbki Morawskiego złożonego 19 kwietnia 1945 r.

- c. *W rocznicę powstania w warszawskim ghetcie*
- e. s. 3
- f. Nagłówki dla całej strony

- c. *Dni nienazwane*
- d. Janusz Stępowski
- e. s. 3
- f. Refleksje na temat powstania

- c. *Historia walki w ghetcie warszawskim (według relacji tow. Marka z "Bundu")*
- d. Marek Edelman
- e. s. 3
- f. Relacja Marka Edelmana (po śmierci Mordechaja Anielewicza był komendantem ŻOB i dowódcą powstania w getcie)

- a. "Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej"

- b. Nr 97 (137), 19 IV 1945
- c. *Ghetto warszawskie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Paszkwilancki tekst oskarżający żołnierzy Armii Krajowej i Narodowych Sił Zbrojnych o mordy na Żydach

- c. *Dymy nad miastem*
- d. Seweryn Pollak
- e. s. 3

- c. *Antysemityzm – broń reakcji faszystów*

- d. St. Pawlikowska
- e. s. 3

- c. *List komendanta ŻOB do jego zastępcy w Warszawie*
- e. s. 3
- f. Edycja dokumentu z kwietnia 1943 r.

- c. *Żołnierze bez broni*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Refleksje na temat powstania

- c. [bez tytułu] „Trybuna Wolności”, Nr 55, z dn. 1 v 1944 (Organ KC PPR konspiracji)
- e. s. 3
- f. Fragment z pisma konspiracyjnego. Edycja źródłowa

- a. „Rzeczpospolita”

- b. Nr 103 (243), 19 IV 1945
- c. *Antysemityzmu nie będzie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1

- c. *Oświadczenie Premiera Osóbki-Morawskiego*
- d. Edward Osóbka-Morawski
- e. s. 1
- f. Treść oświadczenia premiera Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej Edwarda Osóbki Morawskiego złożonego 19 kwietnia z okazji drugiej rocznicy wybuchu powstania: „Łączy nas dzisiaj bardziej niż kiedykolwiek wspólnie przelana krew w wielkiej bitwie o honor i wolność ludzkości, o wyzwolenie i niepodległość Polski”.

- c. *Obrona ghettwa warszawskiego*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

- a. „Polska Zbrojna”
- b. Nr 71, 19 IV 1945
- c. *Cześć bojownikom Ghett!*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Demagogiczny paszkwil w poszukiwaniu klasowego wroga: „Bestia hitlerowska, uchodząc z Polski, zostawiła nam pomiot, który ciągle jeszcze usiłuje zatruć naszą atmosferę. To zbiry z AK [Armia Krajowa – MTW] i NSZ [Narodowe Siły Zbrojne – MTW], które usiłują tępić resztki ludności żydowskiej ocalańców z masakry hitlerowskiej. To ci sami, którzy skrytobójczo mordują oficerów Wojska Polskiego”.
- c. *Szaniec demokracji i wolności. W rocznicę powstania getta warszawskiego*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Tekst propagandowy prezentujący partyjną wykładnię dziejów: „Trzonem żydowskiej Organizacji Bojowej były siły ludowe, w pierwszym rzędzie organizacje robotnicze i młodzieżowe, które stanowiły jądro bojowców”.
- c. *Jak walczyło ghetto - ze wspomnień powstania żydowskiego*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3 - 4
- b. Nr 72, 20 IV 1945
- c. *Termopilskie skały Warszawy*
- d. St. Dobrowolski
- e. s. 3
- f. Artykuł wspomnieniowy. Autor porównał powstanie w getcie do starożytnej bitwy z czasów II wojny perskiej (480 r. p. n. e.): „Powstanie getta warszawskiego – to wawóz termopilski walczącej Warszawy (...)”.
- c. *Odezwa w czasie powstania w getcie* [!] (22 IV 1943 r.)
- d. Autor nie został odnotowany

- e. s. 3
- f. Edycja źródłowa
- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 107 (176), 19 IV 1945
- c. *W odblaskach płonącego getta*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- c. *Ludzie w płomieniach (Na podstawie dokumentów i opowiadań uczestników powstania odtworzył Bolesław Wóycicki)*
- d. Bolesław Wóycicki
- e. s. 3
- c. *Konspiracyjna prasa polska o obronie getta*
- d. Michał Loblecki
- e. s. 3
- f. Analiza materiałów prasowych z 1943 r.

1946

- a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”
- b. Nr 109 (509), 19 IV 1946
- c. *W rocznicę powstania w getcie warszawskim. Garstka straceńców przeciw armii*
- d. Marek Edelman
- e. s. 3
- f. Fragment książki: Marek Edelman, *Getto Walczy*, Warszawa 1945
- a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”
- b. Nr 108 (496), 18 IV 1946
- c. *W Trzecią rocznicę powstania w getcie*
- d. Bernard Mark
- e. s. 4

f. Autor tekstu B. Mark był działaczem komunistycznym, współtwórcą Związku Patriotów Polskich (pro-moskiewskiej organizacji polskich komunistów powstałej w Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich). Od 1946 r. pracował w Centralnym Komitecie Żydów Polskich. W latach 1949 – 1966 był dyrektorem Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

c. *Gwardia Ludowa czynnie pomagała bohaterom bojom ghetta warszawskiego*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 4

b. Nr 109 (497), 19 IV 1946

c. *Powstanie w getcie warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 4

c. *Józef Lewartowski – „Josef Stary”*

d. m.

e. s. 4

f. Wspomnienie o Józefie Lewartowskim żydowskim działaczu komunistycznym zamordowanym przez Niemców w 1942 r.

a. „Rzeczpospolita”

b. Nr 109 (605), 19 IV 1946

c. *Tragedia i bohaterstwo*

d. St. M.

e. s. 1

a. „Polska Zbrojna”

b. Nr 94 (378), 19 IV 1946

c. *Żydowskie Termopile*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Tekst na temat bohaterstwa powstańców

c. *(Na podstawie relacji [!] uczestników akcji pomocy i zapisków archiwalnych), z pomocą walczącemu gettu*

d. mjr Stanisław Nienaltowski

e. s. 3

f. Tekst na temat udziału Gwardii Ludowej w akcji wsparcia powstańców

1947

a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”

b. Nr 106 (895), 20 IV 1947

c. *Dlaczego walczili powstańcy warszawskiego getta? (W czwartą rocznicę)*

d. L. Samsonowicz

e. s. 4

f. Do tekstu dołączone zdjęcia: *Hitlerowcy palą dom po domu; Płonące getto*

c. *Pierwszy dzień powstania. Fragment z książki „Getto walczy”*

d. Marek Edelman

e. s. 4

f. Do tekstu dołączone zdjęcie: *Dymy nad Warszawą w dniach powstania*

c. *„Londyn” a powstanie w getcie. Pomoc RPPS i PPR*

d. Teofil Głowacki

e. s. 4

a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”

b. Nr 106 (851), 19 IV 1947

c. *Tam, gdzie dziś jest pusta przestrzeń. W IV-tą rocznicę powstania w getcie warszawskim*

d. Szczesny Dobrowolski

e. s. 3

f. Do tekstu dołączono zdjęcie: *Fragment pomnika ku czci bojowników ghetta w Warszawie*

- c. Józef Lewartowski
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Wspomnienie o Józefie Lewartowskim

- c. *Odezwa Żydowskiej Organizacji Bojowej wydana w czasie powstania do Polaków, Warszawa 23 kwietnia 1943*
- e. s. 3
- f. Edycja źródła

- a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

- b. Nr 106, 19 IV 1947
- c. „*Druga bitwa o Warszawę*”. W *czwartą rocznicę powstania w getcie*
- d. Zbigniew Szarek
- e. s. 3

- a. „Polska Zbrojna”

- b. Nr 99 (697), 19 IV 1947
- c. *19.IV.1943-19.IV.1947. W czwartą rocznicę powstania w getcie warszawskim. Obrona Ghetta (ze wspomnień uczestnika powstania)*
- d. Marek Edelman
- e. s. 5
- f. Tekst przedstawia przebieg walk w czasie powstania

- a. „Życie Warszawy”

- b. Nr 106 (892), 19 IV 1947
- c. *W czwartą rocznicę powstania. Na barykadach getta*
- d. Gem.
- e. s. 3
- f. Tekst przedstawia refleksje na temat powstania. Do tekstu dołączone zdjęcie: *Getto w płomieniach*.

- c. *Dokumenty chwili: Odezwa ŻOB (23 kwietnia 1943 r.); List komendanta (Wyjątek z listu komendanta Ż.O.B., Anielewicza do jego zastępcy Cukiermana (Antka)*

- e. s. 3
- f. Edycja źródłowa

1948

- a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”

- b. Nr 106 (1209), 18 IV 1948
- c. *Zwycięstwo Poległych. W piątą rocznicę powstania w getcie warszawskim*
- d. R. Juryd
- e. s. 3
- f. Do materiału dołączone zdjęcie: *Pomnik ku czci bojowników ghett*

- b. Nr 107 (1210), 19 IV 1948
- c. *19.IV.1943*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1

- a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

- b. Nr 107 (1316), 19 IV 1948
- c. *Zginęli za wspólną sprawę*
- d. Z
- e. s. 3

- a. „Polska Zbrojna”

- b. Nr 105 (1850), 18 IV 1948
- c. *W 5-tą Rocznicę Powstania w getto warszawskim*
- d. dr mjr Józef Kermisz
- e. s. 4
- f. Propagandowy tekst omawiający znaczenie powstania, które zdaniem autora uzyskało poparcie tylko i wyłącznie sił komunistycznych. Co ciekawe, w materiale jest prezentowane spojrzenie na powstanie jako wstęp do ogólnopolskiego powstania żydowskiego. Artykuł charakteryzuje się pokrętną demagogiczną i doktrynerską frazeologią: „Natomiast delegatura „rządu lon-

dyńskiego” i b.[yła] Armia Krajowa pustymi słowami pokrywały brak jakiegokolwiek z ich strony faktycznego poparcia”; do tekstu dołączone zdjęcie: *Niemieccy oprawcy chętnie się fotografowali przy swej „pracy”. Reprodukujemy jedną z licznych fotografii niemieckich z archiwum komisji do badania zbrodni niemieckich w Polsce. Na zdjęciu dowódcy „grup niszczenia” omawiają kolejną akcję zmierzającą do likwidacji powstania w ghecie [!] warszawskim*

b. Nr 107 (1057 [2]), 20 IV 1948

c. *W piątą rocznicę powstania w getcie. Przemówienie gen. dyw. M. Spychalskiego*

d. Marian Spychalski

e. s. 3

f. Tekst wystąpienia wiceministra obrony narodowej gen. Mariana Spychalskiego wygłoszonego na uroczystej akademii w „Romie”. Silne zabarwienie ideologiczne: „Dlatego doświadczone narody demokracji ludowej w oparciu o narody radzieckie, wspólnie z wszystkimi narodami pragnącymi pokoju, wolności i demokracji prowadzą zdecydowaną walkę o długotrwały pokój, o niepodległy byt narodów i mobilizują wszystkie siły ludowe – największe siły ludzkości – aby nie dopuścić do lekkomyślnego tolerowania imperializmu”.

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 106 (1240), 18 IV 1948

c. *Ze wspomnień bojowników w Getcie. Walka za murami*

d. Marek Edelman

e. s. 5

1949

a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

b. Nr 106 (1672), 19 IV 1949

c. *Szósta rocznica powstania w Getcie warszawskim*

d. (jur)

e. s. 2

f. Tekst opisujący powstanie w getcie. Zaakcentowana została pomoc udzielona powstańcom przez Gwardię Ludową. Materiał dyskredytuje polskie podziemie niepodległościowe: „Przedstawiciele „rządu” londyńskiego w podziemiu polskim zadowolili się tylko wyrażeniem swego współczucia. A należy pamiętać, że gdy toczyła się walka w getcie warszawskim z frontu wschodniego nadchodziły z każdym dniem coraz gorsze dla Niemców wiadomości”.

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 107 (121), 20 IV 1949

c. *W szóstą rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim*

d. J. R.

e. s. 2

f. Refleksje na temat powstania

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 106 (1608), 19 IV 1949

c. *6 lat temu...*

d. W.

e. s. 2

f. Refleksje na temat powstania. W tekście krótka wzmianka o pomocy udzielonej powstańcom przez Polskie Państwo Podziemne – Radę Pomocy Żydom „Żegota”

1950

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 107 (481), 19 IV 1950

c. *W 7 rocznicę powstania w getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Tekst o przebiegu powstania: „Ideologią powstania była rewolucyjna ideologia klasy robotniczej z jej tradycją frontów ludowych (...)”; do materiału dołączono dwa zdjęcia: 1. *Tow. Józef Lewartowski, członek KC KPP, jeden z twórców Żydowskiej Organizacji Bojowej i ruchu oporu w getcie. Zginął z rąk hitlerowskich oprawców w 1942 roku*; 2. *To zdjęcie pochodzi ze źródeł niemieckich i przedstawia ciała zamordowanych obrońców ghett*

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 107 (1968), 19 IV 1950

c. *Walczące Getto*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Krótka informacja o powstaniu, do tekstu dołączone zdjęcie obrazu Zygmunta Łopuszyńskiego „Walczące getto”, który otrzymał II nagrodę na Ogólnopolskiej wystawie Plastyków

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 107 (497), 19 IV 1950

c. *W siódmą rocznicę powstania w getcie warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Krótki tekst w ostrych słowach atakujący przywódców państw zachodnich

1951

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 107 (838), 19 IV 1951

c. *W ósmą rocznicę powstania w Getcie Warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Tekst o powstaniu. W materiał wpleciono komunistyczną retorykę: „A zwycięska walka o realizację Planu 6-letniego, planu

dobrobytu i potęgi Polski, walka o utrzymanie pokoju na świecie, organizująca miliony ludzi, wyzwolenie walka ludu koreańskiego o swoją niepodległość, wzrastający autorytet i potęgą ZSRS i rosnący opór narodów przeciwko imperializmowi amerykańskiemu i jego agresywnym spiskom – jest gwarancją, że nigdy więcej nie powtórzą się dyskryminacja narodów i mordy nad niewinną ludnością. I nigdy więcej Polska nie będzie łupem imperialistycznych drapieżców!”.

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 107 (2325), 19 IV 1951

c. *W ósmą rocznicę. Getto walczące*

d. Jerzy Ros [?]

e. s. 4

f. Tekst zawierający refleksje nad walkami powstańczymi: „Sztandar walki podniosła Żydowska Organizacja Bojowa (ŻOB), powstała z postępowych lewicowych organizacji robotniczych i młodzieżowych. Jej trzon stanowili działacze komunistyczni i socjalistyczni [...]”.

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 108 (808), 19 IV 1951

c. *W ósmą rocznicę powstania w ghetcie*

d. (oto)

e. s. 3

f. Tekst na temat powstania: „Siłą kierowniczą i motorem walki powstańczej w ghetcie byli peperowcy, wśród których czołową kadre stanowili byli członkowie KPP [Komunistycznej Partii Polski – MTW] [...] pod przewodnictwem żydowskiego proletariatu powstał w ghetcie w 1942 r. Blok Antyfaszystowski skupiający wszystkie demokratyczne siły społeczeństwa żydowskiego”.

1953

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

- b. Nr 93, 18-19 IV 1953
 - c. *W X rocznicę powstania w Getcie Warszawskim*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 3
 - f. Tekst na temat walk powstańczych. Dołączone zdjęcie: *Na zdjęciu: Pomnik bohaterów getta w Warszawie, CAF, fot. Czarnogórski*
- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 93 (2957), 19 – 20 IV 1953
 - c. *W 10 rocznicę powstania w getcie warszawskim. Cena wolności*
 - d. Wojciech Żukrowski
 - e. s. 3
 - f. Tekst ukazujący refleksje na temat powstania. Zaakcentowany udział w powstaniu Gwardii Ludowej i czynników komunistycznych
- a. „Trybuna Wolności. Tygodnik Polityczno-Społeczny”
- b. Nr 15 (431), 15 – 21 IV 1953
 - c. *W X rocznicę powstania w Getcie Warszawskim. Front – „Warszawa – Północ”*
 - d. Grzegorz Smolar
 - e. s. 6
 - f. Artykuł analizujący przebieg walk powstańczych. Do materiału dołączone zdjęcie: *Bratnia pomoc GL heroicznym bojownikom getta, Rys. Tomasz Gleb*. Autor artykułu, G. Smolar w latach 1949–1950 był przewodniczącym CKŻP. Następnie, aż do 1962 był przewodniczącym Zarządu Głównego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce.
- a. „Trybuna Ludu”
- b. Nr 108 (1534), 19 IV 1953
 - c. *W 10 rocznicę powstania w getcie warszawskim*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 2

- f. Tekst zawierający refleksje związane z przebiegiem powstania

1956

- a. „Trybuna Ludu”
- b. Nr 109 (2622), 19 IV 1956
 - c. *W rocznicę powstania w Getcie warszawskim*
 - d. (as)
 - e. s. 3
 - f. Tekst zawierający refleksje na temat powstania; do materiału dołączone zdjęcie przedstawiające wieńce pod pomnikiem Bohaterów Getta

1957

- a. „Trybuna Ludu”
- b. Nr 108 (2983), 19 IV 1957
 - c. *„Żydowska dzielnica w Warszawie przestała istnieć”*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 6
 - f. Edycja źródłowa. Publikacja fragmentów raportu tłumiącego powstanie SS-Oberführera Jürgena Stroopa; do materiału dołączone zdjęcie: *Wypędzeni z getta*

1958

- a. „Trybuna Ludu”
- b. Nr 109 (3326), 19 IV 1958
 - c. *W 15 rocznicę powstania w Getcie*
 - d. A. W.
 - e. s. 3
 - f. Tekst przedstawia luźne rozważania na temat powstania, głównie podkreślając rolę komunistów w jego przeprowadzeniu; do materiału dodano dwa zdjęcia: *Plakat wydany w związku z 15 rocznicą Powstania w Getcie (Autor plakatu – T. Jodłowski)*; zdjęcie:

Gen. Stroop, dowódca likwidacji Getta Warszawskiego ogląda w otoczeniu zbrojnej eskorty dzieło zniszczenia dokonane pod jego kierownictwem

1959

- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 93/94 (4827/4828), 19 – 20 IV 1959
- c. *W 16 rocznicę powstania w Getcie. Heroiczny bój*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Krótki tekst, zawiera ogólne refleksje na temat powstania; do materiału dołączone zdjęcie: *Długo walczyło Getto warszawskie z miazdzącą przewagą wroga. Hitlerowcy podpalali dom po domu. Uzbrojeni po zęby SS-mani mordowali kobiety i dzieci*
- b. Nr 95 (4829), 21 IV 1959
- c. *Walka i zagłada*
- d. Wojciech Sulewski
- e. s. 4
- f. Artykuł recenzyjny książki Bernarda Marka, *Walka i zagłada warszawskiego getta* (książka została wydana w Warszawie w 1958 r., a następnie w 1959 r.)

1960

- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 94 (5141), 20 IV 1960
- c. *17 rocznica Powstania w Getcie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Do krótkiej informacji o obchodzonej rocznicy zostało dołączone zdjęcie

Miejsca pamięci, sposoby upamiętniania, celebracja uroczystości rocznicowych

1945

- a. „Rzeczpospolita”
- b. Nr 103 (243), 19 IV 1945
- c. *Rocznica powstania w getcie warszawskim*
- d. (ŻAP)
- e. s. 2
- f. Krótka informacja o mających się odbyć 19 kwietnia w całym kraju uroczystościach rocznicowych
- a. „Polska Zbrojna”
- b. Nr 72, 20 IV 1945
- c. *Odznaczenie poległych bohaterów ghetta. Rozkaz Naczelnego Dowództwa*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2
- f. Listy odznaczonych Krzyżem Grunwaldu III klasy (7 osób), Krzyżem Virtuti Militari (13 osób), Krzyżem Walecznych (30 osób)

- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 107 (176), 19 IV 1945
- c. *Druga rocznica powstania w getcie warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2
- f. Informacja o mających się odbyć obchodach rocznicowych oraz o audycjach radiowych poświęconych powstaniu

1946

- a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”
- b. Nr 110 (510), 20 IV 1946

- c. *Hołd dla bohaterów z getta. Żałobne uroczystości nad symboliczną mogiłą poległych*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 11

a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”

- b. Nr 109 (497), 19 IV 1946
- c. *Uroczystości w III rocznicę*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 4
- f. Krótka informacja o mających się odbyć 19 kwietnia uroczystościach w Warszawie: pochód od ul. Tłomackie do „symbolicznego grobu bojowników” oraz „uroczysta akademія” w Teatrze Powszechnym na ul. Zamoyskiego.

- b. Nr 110 (498), 20 IV 1946
- c. *Warszawa czci pamięć bohaterów Ghetta. Uroczyste odsłonięcie pomnika w trzecią rocznicę powstania*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 5

a. „Rzeczpospolita”

- b. Nr 110 (606), 20 IV 1946
- c. *Złożenie hołdu bojownikom Ghetta w trzecią rocznicę powstania Żydów Warszawy*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 5
- f. Opis uroczystości rocznicowych w Warszawie, które rozpoczynają się na ul./pl. Tłomackie (przy pl. Tłomackie znajdowała się Wielka Synagoga wzniesiona w 1878 r.; została zburzona przez Niemców 16 maja 1943 r. w ostatnim akcie niszczenia getta), następnie uroczysty pochód przechodzi pod pomnik Bohaterów Getta u zbiegu ulic Gęsiej i Zamenhofa; do artykułu zostały dołączone także akapity informujące o akademiach rocznicowych: *Akademia w Warszawie* oraz *Akademia żałobna w Krakowie*

a. „Polska Zbrojna”

- b. Nr 93 (377), 18 IV 1946
- c. „*Ghetto walczy*”
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 6
- f. Informacja o audycjach radiowych 19 kwietnia emitowanych na falach Polskiego Radia z okazji rocznicy powstania.

- b. Nr 95 (379), 20 IV 1946
- c. *Uroczystości w rocznicę powstania w getcie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 7
- f. Relacja z uroczystości rocznicowych celebrowanych 19 kwietnia

a. „Życie Warszawy”

- b. Nr 108 (537), 18 IV 1946
- c. *W 3-cią rocznicę powstania w Ghetcie*
- d. (m.g.)
- e. s. 5
- f. Informacja o mającej się odbyć 19 kwietnia ceremonii złożenia kwiatów „na symbolicznym grobie” i akademii w Teatrze Powszechnym w Warszawie

- b. Nr 110 (539), 20 – 22 IV 1946
- c. „*Ich krew niw poszła na marne*”. *Uroczysty obchód w 3-cią rocznicę powstania w ghetcie*
- d. (m.g.)
- e. s. 9
- f. Relacja z uroczystości obchodowych w Warszawie. Złożenie kwiatów na „symbolicznej mogile bojowników getta” przy ul. Zamenhofa: „Pomnik wykonany z czerwonego piaskowca”; na płycie został wyryty napis: „Tym którzy polegli w bezprzykładnej, bohaterskiej walce o wolną Polskę o wyzwolenie człowieka”.

1947

- a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”
- b. Nr 106 (895), 20 IV 1947
- c. *Uroczysta akademii w „Romie” w IV rocznicę powstania w getcie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2
- a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”
- b. Nr 107 (852), 20 IV 1947
- c. *Ku czci bohaterów getta warszawskiego. Uroczysta akademii w „Romie”*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 11
- a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”
- b. Nr 105, 18 IV 1947
- c. *W IV rocznicę Powstania w Ghetcie. Uroczystości w Warszawie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 7
- f. Informacja przedstawiająca plan obchodów.
- b. Nr 107, 20 IV 1947
- c. *Uroczysta akademii w „Romie” w IV rocznicę Powstania w getcie warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 12
- f. Krótkie sprawozdanie z odbytej rocznicowej akademii, wymienieni mówcy i prelegenci
- a. „Polska Zbrojna”
- b. Nr 98 (696), 18 IV 1947
- c. *Obchód czwartej rocznicy powstania w getcie warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany

- e. s. 4
 - f. Informacja o mającej się odbyć 19 kwietnia akademii w sali „Roma” na ul. Nowogródzkiej 49; opisana trasa pochodu, który ma przejść od budynku CKŻ przy ul. Siennej 60 do „symbolicznego grobu getta Warszawy” na ul. Gęsiej.
 - b. Nr 101 (699), 21 IV 1947
 - c. *Warszawa czci bohaterów w getcie*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 3
 - f. Relacja z przebiegu uroczystości rocznicowych w Warszawie
 - a. „Życie Warszawy”
 - b. Nr 106 (892), 19 IV 1947
 - c. *Program obchodu 4-ej rocznicy powstania w getcie*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 3
 - f. Informacja o akademii w sali „Roma” 19 kwietnia oraz o złożeniu wieńców 20 kwietnia
 - b. Nr 107 (893), 20 IV 1947
 - c. *W 4-tą rocznicę powstania w getcie. Akademia w sali „Roma”*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 2
 - f. Relacja z akademii odbytej 19 kwietnia
- 1948
- a. „Robotnik. Centralny Organ PPS”
 - b. Nr 106 (1249), 18 IV 1948
 - c. *Delegacje zagraniczne na obchodzie 5 rocznicy Powstania w Getcie Warszawskim*
 - d. Autor nie został odnotowany
 - e. s. 5
 - f. Szczegółowy program uroczystości obchodowych 18 – 23 kwietnia

- b. Nr 107 (1250), 19 IV 1948
- c. *Powstanie w getcie było walką o śmierć z honorem. Uroczystości obchodu w 5 rocznicę powstania w getcie warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

- b. Nr 108 (1251), 20 IV 1948
- c. *Pomnik Bojowników Getta*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Zdjęcie monumentu z informacją: *Wczoraj na terenie b. getta warszawskiego odbyło się uroczyste odsłonięcie Pomnika Bojowników Getta (Foto SAP)*

- c. *Odsłonięcie Pomnika Bohaterów Getta w 5 rocznicę wybuchu powstania*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Relacja z ceremonii odsłonięcia pomnika

- a. „Głos Ludu. Pismo Polskiej Partii Robotniczej”

- b. Nr 107 (1210), 19 IV 1948
- c. *19.IV.1943*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1

- c. *„Wspólnie przelana krew połączyła nas”. Warszawa w hołdzie bojownikom ghett*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

- b. Nr 108 (1211), 20 IV 1948
- c. *Pomnik Bojowników Ghett jest pomnikiem walki o wolność*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Relacja z uroczystości obchodów rocznicowych oraz ceremonii odsłonięcia pomnika

- a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

- b. Nr 107 (1316), 19 IV 1948
- c. *„Wspólnie przelana krew zjednoczyła nas”. Uroczysta akademie w Warszawie w piątą rocznicę powstania w Ghett*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Relacja z uroczystości obchodowych celebrowanych 18 kwietnia, m.in. sprawozdanie z przebiegu akademii rocznicowej w „Romie”

- c. *Otwarcie Muzeum Martyrologii i Walki Żydowskiej*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 3
- f. Sprawozdanie z uroczystego otwarcia w budynku Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie Muzeum Martyrologii Żydowskiej oraz wystawy książek pisarzy żydowskich i obrazów

- b. Nr 108, 20 IV 1948
- c. *Odsłonięcie pomnika bohaterów ghett*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 8
- f. Relacja z uroczystości odsłonięcia pomnika Bohaterów Getta w Warszawie, która odbyła się 19 kwietnia; do tekstu zostało dołączone zdjęcie pomnika, jednak bez podpisu

- a. „Polska Zbrojna”

- b. Nr 105 (1850), 18 IV 1948
- c. *20 delegacji zagranicznych przybyło na obchody 5 rocznicy powstania w ghetto warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 4
- f. Tekst wymienia delegacje państw obecne na uroczystościach: Wielka Brytania, Austria, Australia, Argentyna, Belgia, Bułgaria, Chiny, Czechosłowacja, Francja, Holandia, Jugosławia,

Norwegia, Palestyna, Rumunia, Szwajcaria, Szwecja, Urugwaj, USA, Węgry i Włochy

b. Nr 106 (1051), 19 IV 1948

c. *Tylko siła jest odpowiedzią na zamach faszyzmu – tego uczy nas walka getta warszawskiego. Uroczysta akademia w Romie ku czci poległych bojowników żydowskich*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. W materiale omówione uroczystości rocznicowe celebrowane w Warszawie, Katowicach, Krakowie i Łodzi

b. Nr 107 (1057 [2]), 20 IV 1948

c. *Hołd obrońcom getta warszawskiego. Odślonięcie pomnika ku czci bohaterów, wysokie odznaczenia bojowe dla uczestników powstania i ruchu oporu*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Relacja z odsłonięcia pomnika ku czci bojowników getta u zbiegu ulic Zamenhofa i Anielewicza

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 107 (1250), 19 IV 1948

c. *Uroczysta akademia w piątą rocznicę powstania w getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z akademii odbytej w „Romie”

b. Nr 108 (1251), 20 IV 1948

c. *Bojownikom getta warszawskiego obrońcom godności człowieka i narodu. Uroczyste odsłonięcie pomnika w 5 rocznicę powstania*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

1949

a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

b. Nr 107 (1673), 20 IV 1949

c. *W 6-tą rocznicę. Składanie wieńców przed pomnikiem Bohaterów Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z uroczystości rocznicowych

c. *Uroczysta Akademia*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z uroczystości rocznicowych, wymieniona kolejność mówców i prelegentów oraz omówienie ich wystąpień

c. *W szóstą rocznicę*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Zdjęcie pomnika Bohaterów Getta z informacją: *We wtorek 19 bm. Odbyły się w Warszawie uroczystości z okazji szóstej rocznicy bohaterskiego Powstania w Getcie Warszawskim. Zbrojne wystąpienie obfitało w szereg bohaterskich czynów bojowników żydowskich. Na zdjęciu – fragment pomnika na terenie byłego getta*

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 107 (121), 20 IV 1949

c. *Złożenie wieńców u stóp pomnika Bohaterów Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z obchodów rocznicowych w Warszawie

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 107 (1609), 20 IV 1949

c. *W 6 rocznicę powstania w getcie warszawskim. Złożenie wieńców i akademia w stolicy*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z uroczystości obchodowych w Warszawie

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 106 (120), 19 IV 1949

c. *Obchód 6 rocznicy Powstania w Getcie Warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Zapowiedź uroczystości rocznicowych, które mają odbyć się 19 kwietnia: ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta i uroczysta akademii w sali przy al. Wyzwolenia

b. Nr 107 (121), 20 IV 1949

c. *Akademia w 6 rocznicę Powstania w Getcie Warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z przebiegu akademii

1950

a. „Rzeczpospolita i Dziennik Gospodarczy”

b. Nr 108 (2033), 20 IV 1950

c. *W 7 rocznicę powstania w Getcie. Uroczystości ku czci poległych w Warszawie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Relacja z uroczystości rocznicowych, m.in. kolejność składania wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie

c. *Otwarcie wystaw w Żyd. Instytucie Historycznym*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Relacja z otwarcia dwóch wystaw w budynku Żydowskiego Instytutu Historycznego: *wystawy poświęconej udziałowi Żydów w walce o demokrację oraz wystawy twórczości artystów – plastyków żydowskich zamordowanych w czasie okupacji*

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 107 (481), 19 IV 1950

c. *Uroczysta akademii we Wrocławiu w 7-mą rocznicę powstania w Ghetcie*

d. (wag)

e. s. 2

f. Relacja z uroczystej akademii jaka odbyła się w Teatrze Wielkim we Wrocławiu

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 108 (1969), 20 IV 1950

c. *Stolica oddała hołd poległym bohaterom Getta Warszawskiego*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Relacja z uroczystości obchodowych 19 kwietnia w Warszawie. Informacja o otwarciu dwóch wystaw w Żydowskim Instytucie Historycznym; ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta oraz odsłonięcia na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej płyty pamiątkowej na grobowcu grupy powstańców z getta poległych w walkach z Niemcami w lasach wiskowskich; uroczysta akademii w Teatrze Narodowym

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 108 (480), 20 IV 1950

c. *Akademia w 7 rocznicę powstania w Getcie Warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja z akademii odbytej w Teatrze Narodowym w Warszawie

c. *Uroczystość złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

c. *Odsłonięcie tablicy pamiątkowej*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2
- f. Relacja z odsłonięcia tablicy pamiątkowej na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej

c. *Otwarcie wystaw w Żydowskim Instytucie Historycznym*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

1952

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 95 (1161), 21 IV 1952

c. *W hołdzie pamięci bohaterów Getta*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

f. Relacja z przebiegu uroczystości rocznicowych

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 110 (1172), 20 IV 1952

c. *Pamięci bohaterów getta w Warszawie*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 4

f. Krótka relacja z ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta 19 kwietnia

1953

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 93, 18-19 IV 1953

c. *Uroczysta akademii w X rocznicę powstania w getcie warszawskim*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 4

f. Informacja o mającej się odbyć akademii w Operze Wrocławskiej, po której zostaną złożone wieńce na Cmentarzu Radzieckim we Wrocławiu

b. Nr 94, 20 IV 1953

c. *Uroczystości w X rocznicę powstania w getcie warszawskim*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

f. Relacja z uroczystości obchodowych w Warszawie: ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta; akademii w Teatrze Narodowym

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 93 (2957), 19 – 20 IV 1953

c. *W 10 rocznicę powstania w getcie otwarcie wystawy dokumentów*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

f. Krótka informacja o otwarciu w Żydowskim Instytucie Historycznym wystawy poświęconej powstaniu w getcie

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 108 (1534), 19 IV 1953

c. *Otwarcie wystawy poświęconej 10-leciu powstania w getcie warszawskim*

- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1

f. Krótka relacja o otwarciu w budynku Żydowskiego Instytutu Historycznego wystawy oryginalnych dokumentów, zdjęć i rysunków „opisujących historię bohaterskiego oporu ludności żydowskiej, która wspomagana przez oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej toczyła zbrojną walkę przeciwko hitlerowskim okupantom [...]”.

b. Nr 109 (1535), 20 IV 1953

c. *W 10 rocznicę powstania w Getcie Warszawskim*

- d. (PAP)
- e. s. 1

- f. Krótka relacja z uroczystości obchodowych w Warszawie 19 kwietnia: ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta oraz akademii w Teatrze Narodowym

1954

- a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”
- b. Nr 91, 17-19 IV 1954
- c. *W XI rocznicę powstania w getcie warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 4
- f. Informacja o mającej się odbyć akademii rocznicowej w Teatrze Dramatycznym przy ul. G. Zapolskiej 3
- a. „Trybuna Ludu”
- b. Nr 110 (1899), 21 IV 1954
- c. *W XI rocznicę powstania w Getcie warszawskim*
- d. (PAP)
- e. s. 3
- f. Krótka relacja z obchodów rocznicowych w Warszawie 19 kwietnia: złożenie wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta i „uroczysta akademii”

1955

- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 92 (3575), 19 IV 1955
- c. *Akademii w XII rocznicę powstania w getcie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 1
- f. Krótka informacja o odbytej 18 kwietnia akademii rocznicowej w Domu Kultury przy al. Wyzwolenia w Warszawie
- a. „Trybuna Ludu”

- b. Nr 107 (2259), 19 IV 1955
- c. *Uroczysta akademii z okazji 12 rocznicy powstania w getcie warszawskim*
- d. (PAP)
- e. s. 3
- f. Krótka relacja z odbytej 18 kwietnia akademii w Sali Domu Kultury przy al. Wyzwolenia w Warszawie
- b. Nr 108 (2260), 20 IV 1955
- c. *Złożenie wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta*
- d. (PAP)
- e. s. 2
- f. Relacja z ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie; w tekście znajduje się informacja o złożeniu wieńców przez 16 delegacji zagranicznych

1956

- a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”
- b. Nr 94 (2428), 20 IV 1956
- c. *Uroczysta akademii z okazji 13 rocznicy powstania w Getcie Warszawskim*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2
- f. Relacja z odbytej w Filharmonii Narodowej w Warszawie akademii, w której wzięli udział delegaci Federacji Żydów Polskich z USA, przedstawiciele Żydów kanadyjskich oraz grupa Żydów z Francji „uczestników wycieczki turystycznej”
- a. „Życie Warszawy”
- b. Nr 94 (3889), 20 IV 1956
- c. *13 rocznica powstania w Getcie. Akademii w Warszawie*
- d. Autor nie został odnotowany
- e. s. 2

f. Krótka relacja o odbytej 19 kwietnia w Filharmonii Narodowej uroczystej akademii oraz o złożeniu wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 110 (2623), 20 IV 1956

c. *Akademia w 13 rocznicę powstania w Getcie Warszawskim*

d. (PAP)

e. s. 3

f. Krótka relacja z odbytej 19 kwietnia akademii w Filharmonii Narodowej oraz z ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta odbytej tego samego dnia

1957

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 96 (2735), 23 IV 1957

c. *Złożenie wieńców pod Pomnikiem Bohaterów Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Informacja o złożeniu wieńca pod pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie przez posła Izraela Katriela Katza

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 94 (4203), 20 – 22 IV 1957

c. *W 14 rocznicę powstania uczczenie pamięci bohaterów Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Krótka relacja o uroczystościach obchodowych w Warszawie 19 kwietnia: uroczysta akademii w Filharmonii Narodowej; złożenie wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta (opisana kolejność składania wieńców)

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 109 (2984), 20 – 22 IV 1957

c. *W hołdzie bojownikom Getta. Akademia. Złożenie wieńców*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Relacja z przebiegu uroczystości obchodowych w Warszawie 19 kwietnia: akademii w Filharmonii Narodowej oraz ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta

1958

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 93 (3042), 21 IV 1958

c. *W XV rocznicę powstania w getcie warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1 – 2

f. Relacja o odbytej akademii w Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie; wymienieni dygnitarze państwowi i partyjni

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 94 (4515), 19 IV 1958

c. *W XV rocznicę Powstania w Getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 6

f. Krótka informacja o organizowanym 22 kwietnia „wieczorze poświęconym XV rocznicy Powstania w Getcie Warszawskim”. Wieczór organizuje Klub Międzynarodowej Prasy i Książki

b. Nr 95 (4516), 20 – 21 IV 1958

c. *W hołdzie bohaterom [...] Bojownikom Getta*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Fragment większego tekstu publicystyczno-informacyjnego poświęconego w całości zagadnieniom kombatanckim. W części dotyczącej rocznicy powstania w getcie została zamieszczona relacja z ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta 19 kwietnia; w ramach obchodów rocznicowych jedna z ulic warszawskich na Muranowie otrzymała imię Józefa Lewartowskiego

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 110 (3327), 20 IV 1958

c. *W 15 rocznicę powstania w getcie. Pamięci bohaterów walki z faszyzmem*

d. *(Informacja własna)*

e. s. 1

f. Relacja z ceremonii złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie pisana w czasie teraźniejszym

c. *W 15 rocznicę powstania w Getcie*

d. *(Informacja własna)*

e. s. 3

f. Dokończenie materiału ze str.1; dołączone zdjęcie: *Uroczystość przed domem, w którym mieszkał Józef Lewandowski. Na zdjęciu w prawym rogu górna część tablicy pamiątkowej, Foto J. Ziółkowski*

b. Nr 111 (3328), 21 IV 1958

c. *15 rocznicę powstania w Getcie Warszawskim. Akademia w Warszawie*

d. (PAP)

e. s. 2

f. Relacja z przebiegu uroczystości obchodowych 20 kwietnia: akademia w Sali Kongresowej Pałacu Kultury i Nauki; odsłonięcie płyty na grobie Albusza Bluma na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej; złożenie wieńca pod pomnikiem Bohaterów Getta przez ambasadora Niemieckiej Republiki Demokratycznej; otwarcie wystawy „Powstanie w Getcie Warszawskim” w Żydowskim Instytucie Historycznym

b. Nr 112 (3329), 22 IV 1958

c. *Obchody 15 rocznicy powstania w getcie warszawskim*

d. (PAP)

e. s. 2

f. Krótka relacja o odbytej 21 kwietnia w Katowicach akademii w Radiowym Domu Muzyki im. G. Fitelberga

c. *Uroczystości w USA i Argentynie*

d. (PAP)

e. s. 2

f. Krótkie relacje o przebiegu obchodów

c. *Wieczór poświęcony XV rocznicy powstania w getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 7

f. Informacja o organizowaniu 22 kwietnia w Klubie Międzynarodowej Prasy i Książki na ul. Nowy Świat „wieczoru” poświęconego obchodom rocznicy wybuchu powstania. Gościem spotkania będzie red. Władysław Bartoszewski (w czasie II wojny działacz Rady Pomocy Żydom oraz pracownik VI Oddziału Komendy Głównej AK)

b. Nr 129 (3346), 9 v 1958

c. *Odznaczenia bojowe w związku z 15 rocznicą powstania w Getcie Warszawskim*

d. (PAP)

e. s. 3

1959

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 94 (3352), 20 IV 1959

c. *W XVI rocznicę powstania w getcie warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 2

f. Relacja o uroczystościach obchodowych odbytych 19 kwietnia w Warszawie: złożenie wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta oraz akademii w Sali Filharmonii Narodowej

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 108 (3688), 20 IV 1959

c. *W XVI rocznicę powstania w Getcie warszawskim*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 3

f. Relacja z uroczystości obchodowych 19 kwietnia: ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta oraz „uroczysta akademii” w Filharmonii Narodowej; wymienieni prelegenci; do materiału dołączone zdjęcie: *Uroczystość składania wieńców u stóp Pomnika Bohaterów Getta, Foto CAF – Barącz*

1960

a. „Gazeta Robotnicza. Organ KW Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej we Wrocławiu”

b. Nr 93 (3662), 20 IV 1960

c. *W 17 rocznicę powstania w getcie warszawskim*

d. [kis]

e. s. 1-2

f. Relacja o uroczystościach obchodowych odbytych 19 kwietnia we Wrocławiu: złożenie wieńców na cmentarzu radzieckim na Krzykach oraz uroczysta akademii w Teatrze Polskim zorganizowana przez wrocławski oddział Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów. W akademii udział wzięli artyści scen wrocławskich (muzycy, śpiewacy i recytatorzy). Oprócz tego wystąpiły dwa chóry żydowskie: wrocławski i wałbrzyski

c. *Warszawa, PAP*

e. s. 2

f. Krótka informacja dołączona do poprzednio cytowanego materiału. Relacja z akademii odbytej 19 kwietnia w Filharmonii Narodowej w Warszawie

a. „Życie Warszawy”

b. Nr 93 (5140), 19 IV 1960

c. *Dziś rocznica powstania w Getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Informacja o mającej nastąpić ceremonii składania wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta oraz o mającej się odbyć w Filharmonii Narodowej akademii

b. Nr 94 (5141), 20 IV 1960

c. *17 rocznica Powstania w Getcie*

d. Autor nie został odnotowany

e. s. 1

f. Do krótkiej informacji na temat obchodzonej rocznicy zostało dołączone zdjęcie

c. *17 rocznica powstania w Getcie. Uroczysta akademii w Warszawie*

d. PAP

e. s. 4

f. Relacja z uroczystości obchodów rocznicowych w Warszawie 19 kwietnia: akademii w Filharmonii Narodowej oraz złożenie wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta

a. „Trybuna Ludu”

b. Nr 109 (4060), 20 IV 1960

c. *W 17 rocznicę powstania w getcie warszawskim. Złożenie wieńców pod Pomnikiem Bohaterów Getta. Uroczysta akademii*

d. (PAP)

e. s. 1

f. Relacja z przebiegu uroczystości rocznicowych 19 kwietnia; ceremonia złożenia wieńców pod pomnikiem Bohaterów Getta; akademii w Sali Filharmonii Narodowej zdjęcie z uroczystości (Foto CAF)

c. *17 rocznica powstania w getcie warszawskim*

d. (PAP)

e. s. 2

- f. Omówienie wystąpień prelegentów na akademii rocznicowej;
dokończenie materiału ze s. 1 (Nr 109 (4060), 20 IV 1960)

Autori / Authors

Mgr. Michal Kšiňan, MAS, PhD., Historický ústav Slovenskej
akadémie vied, Bratislava

Françoise Mayer, Maître de conférences (HDR), Université Paul
Valéry, Montpellier III; Former director of CEFRES, Prague

Mgr. Miroslav Michela, PhD., Historický ústav Slovenskej
akadémie vied, Bratislava; Ústav českých dějin Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. et Bc. Eva Palivodová, Ústav českých dějin Filozofické
fakulty Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Jan Randák, PhD., Ústav českých dějin Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Paweł Ukielski, PhD., Muzeum Powstania Warszawskiego,
Warszawa; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii
Nauk, Warszawa

Mgr. Michał Tomasz Wojciuk, Muzeum Powstania
Warszawskiego, Warszawa

Obsah / Contents

Úvod (<i>Michal Kšíňan</i>)	4
Introduction (<i>Michal Kšíňan</i>)	6
Slovenské národné povstanie (<i>Miroslav Michela, Michal Kšíňan</i>)	8
The Slovak National Uprising (<i>Miroslav Michela, Michal Kšíňan</i>)	36
Pražské povstání (<i>Eva Palivodová, Jan Randák</i>)	67
The Prague Uprising (<i>Eva Palivodová, Jan Randák</i>)	94
Polskie powstania (<i>Paweł Ukielski, Michał Tomasz Wójciuk</i>)	123
The Polish Uprisings (<i>Paweł Ukielski, Michał Tomasz Wójciuk</i>)	149
Conclusions (<i>Françoise Mayer</i>)	175
Záver (<i>Françoise Mayerová</i>)	190
Podsumowanie (<i>Françoise Mayer</i>)	203
Conclusions (<i>Françoise Mayer</i>)	218
Pramene a literatúra / Sources and Literature	232
Aneks / Annexes (<i>Michał Tomasz Wójciuk</i>)	243
Autori / Authors	281

Michal Kšíňan (a kol.)
Komunisti a povstania. Communists and Uprisings.

Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2012
Design by Red Knight, s.r.o.

Prvé vydanie / First edition

ISBN: 978-83-7490-508-4

Cieľom predkladanej publikácie je analyzovať oslavy a pripomínanie si protifašistických povstaní v strednej Európe v rokoch 1945 – 1960. Konkrétne sme sa venovali povstaniu vo varšavskom gete (1943), Varšavskému povstaniu (1944), Slovenskému národnému povstaniu (1944) a pražskému povstaniu (1945). Výskum pripomínania si jednotlivých povstaní a zabúdania na ne slúži aj ako nástroj na skúmanie samotných režimov v Československu a Poľsku. V knihe sme sa zamerali na tri okruhy problémov: 1. prístup oficiálnej historickej spisby či dobovej publicistiky k povstaniam; 2. analýzu oficiálnych, ale aj neoficiálnych miest pamäti povstaní; 3. oslavy povstaní.

The aim of this book is to analyse the celebrations and commemorations of anti-fascist uprisings in the Central Europe in the years 1945 – 1960. Specifically, we dealt with the Warsaw Ghetto Uprising (1943), the Warsaw Rising (1944), the Slovak National Uprising (1944) and the Prague Uprising (1945). The research of commemoration and forgetting individual uprisings can serve as an instrument for investigation of the communist regimes as such in Czechoslovakia and Poland. In this book we focused on three types of problems: 1. the attitude of official historiography or journalism of that time to the uprisings; 2. analysis of official or unofficial memory places of uprisings; 3. celebrations of the uprisings.

